

Ғуломхон Ғафуров

ШАРҚ ЖАВОҲИРЛАРИ

Бадиалар

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2000

Азиз китобхон! Ўзбекистон мустақиллиги тўғайли унутилган қадриятлар тигланмоқда, маърифат булоқлари қайта кўз очмоқда. Езувчи ва олим Ғуломхон ҳожи Ғафуровнинг ушбу бадиаларида юртимизнинг буюк маънавият соҳиблари тўғрисида ҳикоя қилинади. Бу алломаларнинг номлари халқимизга таниш бўлса-да, уларнинг ўзига хос ҳаёт тарзи ва бетакрор ижоди ҳақида ҳали батафсил ёзилмаган эди. Муаллиф ана шу бўшлиқни тўлдиришга ҳаракат қилган. Уни ибрат кўзи билан ўқиб, маънавият сарчашмаларидан баҳраманд бўласиз, деган умиддамиз.

Ғ 29

Ғафуров, Ғуломхон.

Шарқ жавоҳирлари: Бадиалар. — Т.: «Маънавият», 2000.—184 б.

ББК 71.04

Ғ 4702620204—23 22—00
М 25(04)—00

© «Маънавият», 2000

БОҶИИ МАДАНИЯТ САРЧАШМАЛАРИ

«Аллоҳ гўзал ва у гўзалликни севади», дейилади Қуръони Каримда. Демак, исломнинг эстетик нуқтаи назари гўзалликка ошно бўлмоқдир. Аллоҳ гўзал экан, у яратган одам ҳам, у бунёд этган Олам ҳам, бандаларига ҳадя этган ноз-неъматлари ҳам гўзалдир. Шунга мувофиқ Аллоҳнинг исми — сифатларини васф этувчи сўзларимиз ҳам, мусиқамиз ҳам, унинг қудратини намоён этувчи обидаларимиз ҳам, қўйинги, Аллоҳ иродаси ва хоҳиши билан яратилаётган нарсаларнинг ҳаммаси гўзал бўлиши лозим.

Ислом эстетикасида сўз, меъморлик, мусиқа ва санъатнинг бошқа турлари вақт мезонига бўйсунмайди, воқеа-ҳодисаларнинг кетма-кетлиги вақт бўйича бир тартибда келмайди. Ғазал, битиклар, нақшлар, меъморий обидалар, тасвирий санъатнинг исломий-тилсимий турлари — эшитиш, кўриш, ғайришуурий ҳис этиш орқали руҳимизга таъсир қилади. Ислом эстетикаси ижод дастурида фикр ва унинг ифодаси, шакл яхлитлиги рамзий-тилсимий қобикқа ўралган. Бадий онг муайян вақт сарҳадларидан ташқарида бўлиши туфайли ўта образли фикрлаш ва рамзий шакл ислом эстетикасида ижодий фаолият кўрсатишнинг асосий мезонидир.

Ислом санъати, ўз моҳиятига кўра, илоҳий тафаккурга йўғрилгандир. Бу ҳолат шеъриятда (ғазал), мусиқада (мақом), тасвирий санъатда (нақш), меъморчиликда (масжид, мақбара, минора, мадраса, тариқасида), ёрқин кўзга ташланади. Масжид — Аллоҳ билан мулоқот қиладиган, Яратган каломларини бандаларга мунтазам етказиб туриладиган муқаддас даргоҳ. Исломда масжид — Аллоҳнинг уйидир. Муҳаммад алайҳиссалом бунёд этган илк ва кейин қурилган масжидларнинг меъморий шакл-шамойили кўҳна эҳромларга — пайғамбарлар Иброҳим ва Мусога ваҳий қилинган Аҳд асосидаги қонунларга мутаносибдир. Масжид — илоҳий-руҳий ибодат маркази бўлган, Иброҳим алайҳиссалом бунёд этган Каъбанинг тимсолий кўринишларидир.

Мусо пайғамбар эҳроми — ҳозирги замон тимсоли, Исо алайҳиссалом черковлари — келажакнинг мукаммал

осмоний эҳроми тимсоли бўлса, Қуръони Қарим мазмунига кўра, ислом эҳроми — масжид ўтмиш, ҳозирги кун ва келажакни ўзида тамсил этган Абадий Аҳд эҳромига кириш тимсолидир. Масжид илоҳий қувватларни инсон руҳига ажиб бир ички тартиб ва интизом, саришталик ва таъсирчанлик билан сингдириб боради.

Агар яҳудийлар ибодатхоналари ички кўриниш ва безакларида илоҳийликни таъкидловчи воқебанд тасвирлар, ҳайкаллар яққол кўринса, исавийлар (христианлик) черковларида мой-бўёқ тасвир, манзара, ҳайкал-тарошлик кўзга ташланади. Кўринадики, яҳудийлик ва исавийлик тафаккури тарихийликка асосланади: уларда муқаддас ривоятлар тасвирлар воситасида реаллаштирилади, бу ривоятларга ҳамдарад, яъни ибодат қилувчи киши ривоят билан, ривоят эса ибодат қилувчи билан чирмашиб кетади.

Яҳудийлар ва исавийлар шахс тақдирини — инсон қисматини ривоятга олиб бориб тақайдилар. Улар Аллоҳни ривоят орқали танийдилар. Ислом бунинг акси: мусулмон киши борлигини ривоятга эмас, Аллоҳга бағишлайди. Мусулмон киши қатъий равишда илоҳиёт қондаларига, Аллоҳ ҳукмларига итоат этади. Шу боис Аллоҳнинг уйи — масжидларда муқаддас сўзларга, Аллоҳ исми ва сифатларини рамзий ифодаловчи нақш ва ёзувларга алоҳида урғу берилади. Мусулмон кишиларнинг тасвирий санъатга, хусусан, одамнинг турли тасвирларига, ҳайкалларга сиғинмаслиги шундан.

Мусулмон кишининг хотираси — ҳамиша тарих сарҳадларидан четда, мавҳумлашган ҳолатларда, мулоҳаза ва мубоҳаса тарзи тасвирий тимсоллардан ҳоли бўлган, ҳамиша ҳам кўзга ташланавермайдиган, бирданига қўл билан ушлаб, кўз билан кўриб бўлмайдиган хаёлий муболағалар, мавҳумотлар асосига қурилгандир. Масжид нақшларидаги ёзувлар ҳосил қиладиган бир-бирига чирмашиб кетган бўртиқ манзара, «Куфий», «Сулс» хат битиклари мусулмон кишининг Аллоҳ таоло билан танҳо мулоқотининг соғинчли ҳиссиётларини ифодалайди. Нақш ва ёзувлар ясама манзара (декорация) бинонинг шунчаки беага эмас, балки улар инсон қалбига Аллоҳ гўзаллигини сингдирувчи ислом мазмун-моҳиятини, мусулмон киши ҳаётини, турмуш тарзини, эстетик қадриятларни ёрқин ифодаловчи тамсиллардир. Нақшнинг чодрага ўралган аёлга ўхшатилиши шундан. Нақш — ҳаққониятни қўл билан ушлаб кўриш эмас, гўзалликнинг моҳиятини англаш, шу гўзалликни дилда

тасдиқлаш, чодра ортидаги вазиятга ўзни тайёрлаш ва унга кириб бориш тимсолидир...

Нақшдаги гуллар: гулсафсар — осойишталик, умри узоқлик, тўлқинсимон гул пояси — бойлик ва фаровонлик, новда ва япроқлар — навқиронлик, яшариш тимсоллари бўлса, оқ ранг — бахт ва омад, зангори ранг — олий эътиқод, қизил ранг — шодлик, ёшлик тимсолларидир. Нақш — хотиржамлик, руҳий осойишталик, умри узоқлик — чексизликни рамзий ифодаловчи хилқатдир. Меъморий биноларнинг нақшлари — олий баркамоллик, комиллик, Аллоҳ ҳузурига йўл олиш рамзлари ҳамдир. Шу тариқа нақш тамсили ҳамма гўзалликларни яратган ва уларни бандаларига неъмат қилиб берган ягона ҳукмдор Аллоҳ ҳузурига бориш ва унинг жамолига етишиш рамзидир.

Меъморчилик ва хаттотлик санъати муқаддас Сўзнинг ботиний ва зоҳирий зуҳуроти бўлиб, улар, ислом моҳиятига кўра, илоҳий Сўзнинг ёзма шакл кўринишидир. Шу боис масжид — Аллоҳнинг уйи — ибодат даргоҳи, мадраса Аллоҳнинг Сўзи ўқиладиган — илм ўрганадиган маскандир. Меъморчилик обидаларининг пештоқлари, гумбазлари ва муқарнаслари, ички ва ташқи деворларидаги нақшлар ва битиклар ҳам ўша муқаддас сўзлар шаклидадир.

Миноранинг тамсилини таҳлил қилиб кўрайлик. Минора — арабча миноратун сўзидан олинган бўлиб, у маёқ деган маънога эга. Минора масжидлар ёнида қурилиб, муаззиннинг азон айтишига мўлжалланган. Минора ислом маданиятида фалсафий мазмунга ҳам эга: У Аллоҳнинг ягоналиги — ёлғизлиги рамзидир. Унинг баланд ва виқорли туриши, тепасидан ҳамма нарсанинг кўриниши — Аллоҳнинг улуғлиги ва ҳамма нарсани кўриб туриши тимсолидир. Минора Аллоҳдан бошқага бўйин эгмаслик, касу нокаسدан ўзни баланд тутмоқ, ғурур ва фахр рамзи ҳамдир. Минора ҳамма нарсага бир хил қараш — бир кўзда кўриш, ўтмиш, ҳозир ва келажакка баб-баравар назар ташлашдир. Минора — дунёвий мазмун ҳам ташийдики, у узоқ йўлдан келадиган карвонларга йўл кўрсаткич — маёқ, эътиқод ва гўзаллик рамзи, санъат асари вазифасини ҳам ўтайди.

Шундай қилиб, ислом эстетикасида меъморий биноларнинг шакли шамоийли, безаклари мусулмон кишининг маънавий-руҳий оламини, турмуш тарзи, яшашдан мақсад ва мазмунини рамзий ифодалайди. Аслида меъ-

морий бинолар мусулмон кишини хотиржамлик ва сокинликка ундайди. Чунки меъморий биноларнинг шакли шамойили ҳам, безаклари ҳам, жамики гўзалликлари ҳам сир-синоатлар ва мавҳумотлар мажмуидир. Воқеликни сир-синоатли, мавҳумотлар тарзида идрок этиш маҳсули, яъни бинолар шакли, нақшлар, битиклар ўзига хос тартиб-интизом билан тамсил этилиши мусулмон кишини Аллоҳ билан бўлган Абадий Аҳдга етакловчи омилдир.

Ислом сояси бор нарсаларни чизишни ман қилди. Чунки мусаввир асл қиёфа-чеҳра (образ)ни эслашга ва бошқаларни шунга тарғиб қилишга мажбур бўларди. Қолаверса, жоҳилият даврида одамлар бутларга, санамлар ва расмларга сиғинар эдилар. Масжидлар ва мақбараларнинг сояли нарсалар тасвиридан холилиги, ягона Аллоҳга интилувчи ғоянинг рамзи бўлган миноралар меъморчилиги ҳам ана шу билан изоҳланади. Ислом эстетикасида ҳиссиётларни шунчаки жўш урдириш эмас, балки уйғунлик, ҳамоҳанглик кашф этувчи тасвирий рамзларга урғу берилади. Ҳатто биргина оққора тасвирнинг ўзи Шарқ гиламларининг бутун чиройини очиб юборади. Ичга қараб тортилган тафаккур чизиқлари нозик тасвир унсурларини тақозо этади. «Куфий» ва «Сулс» ҳуснихатларининг нақшларга айланиб кетиши шундан.

Яҳудийлик (иудизм), исавийлик (христианлик)да чизиқлар вақт ўлчови, тарихий вазият билан чекланган. Масалан, хоч тасвири Исонинг чормихланиши ҳолати рамзи. Хоч — чормих — ўлчамли икки чизиқнинг устма-уст кўриниши. Христианлик меъморчилигида хоч асосий рамзий белги. Бу белги ислом меъморчилигида ҳам бор. Аммо у хоч шаклида эмас, чексизлик кўринишидадир. Ислом меъморчилигида чизиқларнинг чексизлиги яққол кўзга ташланади.

Ислом мусаввирлари воқеликни эстетик идрок этишда исавийлардан фарқли ўз йўлларига эга бўлиб, чизиқларга ҳам илоҳий бир гўзаллик бахш этдилар, соясиз санъатнинг миниатюра турини гуллайтиб яшнатдилар.

Ислом эстетикаси — Муқаддас Сўзда ҳам, меъморчиликда ҳам, мусиқада ҳам, соясиз тасвир (миниатюра) да ҳам ушбу тамойилларга суянади: 1. Оқилона негиз—оқиллик ифодачиси бўлган Сўзни муқаддас билиш тамойили. 2. Тартибга солиш тарзидаги уйғунлик тамойили. 3. Босқичма-босқичлилик тамойили (фазонинг босқичли тузилиши ғоясидан). 4. Таснифлаш тамойили

— босқичлилик ғоясининг мантикий оқибати. 5. Қонун-қондалилик тамойили... Бу тамойилларни бадиий ижод соҳасига татбиқ этадиган бўлсак, улар баённинг янгилиги ва кутилмаганлигини тақозо этгани ҳолда, сюжетларнинг такрорланишини истисно этмайди. Масалан, ғазалчилик ва мусиқани айтмаганда ҳам, «Хамса» ёзиш анъанасига кўра, бу хил асарлар Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Алишер Навоий ижодида мавжуд.

Меъморчилик ҳам, Муқаддас Сўз ҳам, тасвирий санъат ҳам, мусиқа ҳам шу тамойилларга суянади. Нақш қонун-қондалилик оқибати эди. Мусиқа илоҳий кашфиёт сифатида талқин қилинади ва уни ўзгартириш ҳуқуқи кам одамларгагина насиб қилган. Фазовий тартиб-қондалар мақомларнинг мусиқий тузилишида асос ҳисобланиб, бу уларнинг четга чиқишига йўл қўймайди. XVI асрда битилган «Мусиқа ҳақидаги рисола»да шундай дейилган: «... Аввал бошида мақомлар еттита эди, улар етти пайғамбардан мерос бўлиб қолган. Рост — Одам Атодан, Ҳижоз — Иброҳимдан, Раховий — Исмоилдан, Ушшоқ — Ёқубдан, Ироқ — Юсуфдан, Кўча — Юнусдан, Ҳусайний — Довуд пайғамбардан қолган».

Ислом эстетикасига кўра мусиқа фазонинг босқичли тузилиши ва уйғунлик — тартиблилик тамойилига қаттиқ таянади. Уйғунлик ва босқичма-босқичлилик гўзалликнинг манбаидир. Араб файласуфи Ал-Киндий шундай деган эди: «Аслида ҳам уйғунлик ҳамма нарсадан ўрин олган, у ҳаммадан кўра оҳанг-овозларда, оламнинг тузилиши ва инсонлар қалбида яққолроқ намоён бўлади. Ана шу уйғунлик мусиқа маданиятининг ҳам асосини ташкил этади». Бу фикрни тасдиқловчи далиллар кўп: «Айрим мақомларни ижро этиш учун мувофиқ келувчи вақтни танлаш керак. Раховий мақомини қуёш чиқиши олдидан, Ушшоқни қуёш чиқиб бўлгач, Ростни чошгоҳ арафасида, Ироқни чошгоҳ пайтида, Бузрукни Қуёш ботиши пайтида, Бусаликни дигар намози вақтида, Зангулани қуёш ботиши олдидан, Навони номозшом пайтида, Зирафканни уйқуга ётиш олдидан, Исфахо ни тунда ижро этиш керак», — деб ёзади Мавлоно Н. Ҳмиддин Кавкабий «Мусиқа ҳақида рисола»сида.

Ислом маданиятида оқилона негиз — оқиллик ифодачиси Сўз — Қалом зоҳирий ва ботиний қудратга эга. Мусиқа (мақом) ана шу Қаломни янада тиниқлаштиради — ақл сари йўл очади. Мусиқа (мақом)нинг баркамоллиги ботиний-илоҳий такомиллашганликдадир. Фикр ва сўз етукликка эришгач, улар мусиқий қиёфада

чинакам уйғунлик ҳосил қилади, яъни муסיқа (мақом) уйғунлик ифодасидир. Оламнинг уйғунлиги илоҳий мўъжизадир. Умар Хайём олам уйғунлигини шундай тавсифлайди: «Яхлит тартиб мувозанат билан шартланур, унинг туфайли мувозанат яшнар». Зеро, ислом эстетикасида Оламнинг уйғунлиги Аллоҳ зеб берган гўзалликлар негизидир...

Исломнинг вақт ҳисоби Муҳаммад алайҳиссаломнинг Маккадан Мадинага ҳижрат қилишидан бошланади. Муслмонлар ана шу вақт ҳисоби бўйича ўз шажараларини белгилайдилар. Шундан бошлаб Ислом дунё динига айланди, юксак маданият чўққисига кўтарилди. Айтиш жоизки, маданий тараққиёт ривожини ҳали тўхтаган эмас, у ўсишда давом этмоқда. Чунки Аллоҳ исломни охириги дин, Муҳаммад алайҳиссаломни охириги пайғамбар этиб тайин этди.

Муҳаммад алайҳиссалом даврида ва ундан кейин ислом дини кўп ўлкаларга ёйилди. Илм-фанга асосланган Ислом маданияти юқори миқёсларга етди. Хусусан, ислом ўрта асрларда — илк Шарқ уйғониш даврида ниҳоятда тараққий этди. Буни ўша даврнинг буюк зотлари ва уларнинг кашфиётларидан яхши биламиз.

Милодий VIII асрда Шарқда муслмон оламини бирлаштирган йирик давлат — Араб халифалиги қарор топди. Халифаликка қарашли Амударё ва Сирдарё оралиғидаги ерлар Мовароуннаҳр (икки дарё оралиғи) номи билан атала бошлади. Тақдир тақозосига кўра, Мовароуннаҳр халқининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида ҳам янги давр бошланди. Араб халифалигида аббосийлар ҳукмронлигининг илк даврида пойтахт Дамашқдан Бағдодга кўчирилди. Аббосийлар ислом ўлкаларида ижтимоий-иқтисодий ривожланиш омилини маданиятда — илм-фан ривожидеб билдилар. Шу тариқа ислом оламида илоҳий ва дунёвий илм-фан юксак тараққиёт босқичига кирди. Аббосийлар ислом ўлкаларида, энг аввало, мактаб-мадрасалар очишга — илм-фанни ўрганишга рағбат кўрсатдилар. Айни маҳалда ислом ўлкаларига Бағдоддан истеъдодли илми толиблар оқиб кела бошлади. Исломнинг илм-фанни ўрганишга рағбати туфайли жаҳонга машҳур маърифат юлдузлари етишиб чиқди.

Аёнки, ислом арконлари ақлни, жонни, мол-мулкни, наслни ҳимоя — муҳофаза қилишга йўналтирган. Шундан келиб чиқиб, жаҳон маданиятининг мангу обидаси, жуғрофий, этнографик, тарихий маълум

мотларга ниҳоятда бой бўлган Қуръони Карим мусулмон халқларининг, жумладан, Мовароуннаҳр элининг фалсафий, ахлоқий-ҳуқуқий қарашлари тараққиётига бе-ниҳоя самарали таъсир кўрсатди ва кўрсатиб келмоқда.

Халифа Хорун ар-Рашид ва Маъмун замонида ўша давр академияси — «Байтул ҳикма» (Донишмандлар уйи) ташкил этилиб, у ерда илоҳий ва дунёвий илм-фан чуқур ўрганилган. Илм-фанга оид жаҳоний миқёс олган асарлар, хусусан, қадимий юнонларнинг жамки илмларга оид асарлари таржима қилинган. Халифа Ал-Маъмун математик Левнинг Бағдодга келишига ижозат беришини сўраб, Византия императоридан шундай илтимос қилган: «Динимиз ёхуд мамлакатларимиз ўртасидаги тафовутлар боис ўтинчимни рад этмагайсиз. Дўстлик удумларига мувофиқ иш тутгайсиз, деган умидим бор. Эвазига мен Сизга юз қадоқ тилла, абадий иттифоқ ва сулҳни таклиф этаман».

«Байтул ҳикма» — «Донишмандлар уйи»да Мовароуннаҳрнинг юзлаб фарзандлари илм-фан билан шуғулланганлар. Улардан Аҳмад Фарғоний, Ал-Хоразмий, Ал-Форобий каби буюк боболаримизнинг номлари ҳамон Фарбу Шарқ илми осмонида ёруғ юлдузлар бўлиб порлаб турибди.

Мовароуннаҳр мутафаккирларининг фалсафий-ахлоқий қарашлари ислом дини қонунлари — Қуръони Карим, Пайғамбаримизнинг ҳадиси шарифлари, суннат асосида шаклланди. Шу маънода уларни «Ислом мутафаккирлари» деб ҳам атаймиз.

Маълумки, ислом дини моҳиятида илоҳий ва дунёвий ҳаёт (фано ва бақо)нинг эстетик қадриятлари улуғланади, моддий дунё илоҳий гўзалликдан илҳом ва ранг олади. Ердаги ҳаёт инсон камолоти, Аллоҳ ҳақлиги, гўзаллигини англаш йўлидаги синов-имтиҳон учун берилган неъмат эканлиги уқтирилади. Мовароуннаҳр мутафаккирлари Аллоҳ гўзаллигини улуғлаб, диний эътиқод ҳосиласида теран инсонпарварлик таълимотини яратишга муваффақ бўлдилар, яъни диний эътиқодни инсон ақл-идроки, кучи, инсон продаси эркинлиги ақидаси билан узвий боғлаб талқин қилдилар. Шунинг тариқа моддий дунё маънавиятини ҳамда ҳаёт гўзаллигини қарор топтирдилар.

Ўрта асрлар илк Уйғониш даврида Мовароуннаҳрда ижод қилган файласуфлар, олимлар, шоирлар, ёзувчилар, мусаввирлар, меъморлар ва бошқа санъаткорлар асарларида талқин этилган бадий ижод ва тасвирий

санъат ҳақидаги айрим фикр-мулоҳазалар, воқеликка эстетик муносабат масалаларини акс эттирган фалсафий таълимотлар Шарқ эстетика назариясининг шаклланиши ва қарор топишида ғоят муҳим ва улкан аҳамият касб этди. Мовароуннаҳрда Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Исмоил ал-Бухорий, Ат-Термизий, Ал-Форобий, Беруний, Абдуҳолиқ Гиждувоний, Аҳмад Яссавий, Маҳмуд Кошғарий, Аз-Замахшарий, Нажмиддин Кубро, Юсуф Хос Ҳожиб, Рудакий, Баҳовуддин Нақшбанд, Жалолиддин Румий, Фаридиддин Аттор, Аҳмад Югнакий, Хўжа Аҳрори Валий, Мирзо Улуғбек, Жомий, Навоий, Бобур, Беҳзод каби забардаст даҳолар — жаҳон маданияти юлдузлари етишиб чиқдики, улар қолдирган мерос ҳанузгача ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Бу даҳоларнинг фалсафий, ахлоқий-эстетик қарашлари аҳли дил, ҳайъат, илми ҳол каби таълимотлар тарзида шаклланиб, борлиқни мушоҳада этишда, ахлоқий-эстетик қадриятларни белгилашда улкан аҳамият касб этади.

IX—XII асрларда Мовароуннаҳрда маданият, илм-фан, санъат ва адабиёт ислом маданияти йўналишида ривожланди ва тараққий этди. Бу даврда Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Беруний, Рудакий, Фирдавсий каби юзлаб фозиллар яшаб, ижод қилдилар. Сомонийлар, қорахонийлар ва ғазнавийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарларида мактаб ва мадрасалар давлат қарамоғига ўтган, уларда илоҳиёт билан бирга дунёвий фанлардан—риёзиёт, фалакиёт, ҳандаса, тиббиёт, мантиқ илми, аруз, илми қофия, илми маъний, илми баён, илми бадеъ ва бошқа фанлар ўқитилган. Шу муносабат билан Бухоро, Самарқанд, Кўҳна Урганч, Марв мадрасалари илм-фан фидойилари, фузалолар масканига айланди. Шунини қайд этиш керакки, бу даврда дунёвий илм-фан илоҳиёт билан боғлиқ ҳолда ўқитилар, тавҳид — Аллоҳни билиш, унинг исм-сифатлари (асмо улҳусно)ни англаш, яъни «Аллоҳ гўзал, у яратган нарсалар ҳам гўзал. У гўзалликни ёқтиради, шу боис комил инсоннинг хатти-ҳаракатлари ҳам гўзал бўлиши, инсон гўзалликка гўзаллик билан жавоб бериши керак», деган ақида асос қилиб олинган эди.

IX асрда ҳокимият сомонийлар сулоласи қўлига ўтди. Сомонийлар даврида Марказий Осиё халқлари деярли юз йил мобайнида чет босқинчиларнинг ҳужумига дуч келмади. Бу эса, мамлакат хўжалиги ва маданиятининг ривожланишига имконият яратиб берди. Бу даврда ажойиб олимлар, шоирлар, мусиқачилар билан бирга

машҳур математик ва астроном Мусо ал-Хоразмий, ўрта аср Шарқининг таниқли файласуфи, мусиқа соҳаси билимдони Ал-Форобий, фанлар ривожига улкан ҳисса қўшган буюк олимлар Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино каби алломалар яшаб ижод этдилар. Форобий «Рисолаи мусиқа»ни ёзиб тугаллаб, «Ё алҳазар, эй мусиқа олами, яхшиямки сен борсан, агар сен бўлмаганингда инсоннинг аҳволи не кечар эди», деб хитоб қилдилар. Бу давр шоирлари ва мусиқачиларининг ижодидаги асосий жанр—ҳукмдорларни мадҳ этувчи қасида бўлиб, унинг муқаддима қисми (насиб)га чолғу асбоби жўр бўларди. Мадҳия характеридаги мусиқавий-шеърый асарлар билан бир қаторда илғор ижтимоий қарашлар ва кайфиятларни ифодаловчи қўшиқлар ҳам ижод қилинарди. Баъзан ҳажвий қўшиқларда шоир-мусиқачилар подшо ва амалдорларнинг хасис ҳамда пасткашлиги, руҳонийларнинг қизғанчиқ, икки юзламачи ва мутаассиблиги устидан кулишарди. Айниқса, эркинликка чақирувчи дадил сўзлар киноя-қочирлиқлар ортига яширинган бўлиб, бундай қўшиқлар халқ ўртасида жуда тез тарқаларди. Буюк Рудакийнинг ижоди шунга мисолдир.

X аср охирларига келиб турк тилида дастлабки илмий асарлар пайдо бўлди. Маҳмуд Қошғарийнинг қўшиқ ва эпик асарлар мажмуасидан иборат «Девони луғотит турк» («Турк тиллари луғати»), Фахриддин Муборақшоҳнинг турк шеърояти ва мусиқа шакллари ҳақидаги маълумотлар баёни бўлмиш «Тарих» асарлари фикримиз далилидир.

Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий каби алломаларнинг кейинги асрларда яратилган асарлари, Фахриддин ар-Розийнинг мусиқа жанри хусусидаги рисолалари туркий маданият тараққиётига, фалсафий, ахлоқий-эстетик тафаккур ривожига катта таъсир этди.

Марказий Осиё мусиқа санъати эрадан олдинги асрлардаёқ халқнинг турмуш маданиятидан муносиб ўрин олган эди. Халқ сайиллари, тўй-томошалари, наврўз байрами ва бошқа маросимлар куй ва қўшиқсиз ўтмас эди. Масалан, Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони луғотит турк» китобида келтирилган қўшиқлар юртимизда нафосатнинг жуда кенг тарқалганини билдиради. «Девони луғотит турк» асари орқали бизга етиб келган қўшиқлар халқ кўнглидаги қайғу-ҳасрат ва шодликнинг йўлдоши, унинг билим қомуси, диний-фалсафий қарашлари, тафаккур тарзи ифодасидир.

IX—XII аср фалсафий-эстетик тафаккур тараққиётида Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони луғотит турк» асаридан ташқари Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу биллик», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ», Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарлари ҳам муҳим ўрин тутди. Шунингдек, Бобо Кухий (вафоти 1050 йил), Абдулла Ансорий (1003—1088 й.), Абдумажид Санойи (вафоти 1050 йил), Аҳмад Яссавий (вафоти 1166 йил), Сулаймон Боқирғоний (вафоти 1186 йил) каби мутафаккирларнинг тасаввуф руҳидаги асарларида гўзалликни исломий йўналишда идрок этиш жозибали ифодаланган.

XIII асрда мўғуллар истилоси туфайли Марказий Осиёнинг ҳунармандчилик ва маданият марказлари хонавайрон бўлди. Аммо мўғул истилочилиги Амир Темур бошчилигидаги йирик давлатнинг ташкил топиши билан барҳам топди. Амир Темур давлатида ишлаб чиқариш, савдо-сотиқ, ҳунармандчилик ва шаҳарлар қурилиши бениҳоя ривожланди. Бу даврда Улуғбек, Али Қушчи, Жамшид Коший, Лутфий, Атоий, Саккокий, Жомий, Алишер Навоий, Қамолитдин Беҳзод каби жаҳон фани ва маданиятининг улкан намояналари ижод этдилар.

Мовароуннаҳрда XVI—XIX асрларда ислом маданияти аввалги даврларга қараганда кескин инқирозга юз бурди. Исломдан илғор тамойиллар суриб чиқарилгани, мутаассибчилик авж олгани, ҳукмрон доиралар моддий манфаатга берилиб, маънавиятдан узоқлашгани халқни жаҳолатпарастлик, нодонлик, саводсизлик, қоқлик ботқоғига ботирди. Мовароуннаҳр шаҳар ва қишлоқларини билимсизлик зулмати қоплади. Аниқ ва табиий фанлар деярли тараққий этмади. Шайбонийлар, аштархонийлар, уч хонлик (Хива, Бухоро, Қўқон хонликлари) даврида Машраб, Турди, Бедил, Нодира, Увайсий, Мунис, Огаҳий, Муҳаммад Раҳимхон (Феруз) сингари маънавиятимизнинг ёруғ юлдузлари етишиб чиққан бўлсалар-да, улар мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётига кучли таъсир ўтказа олмадилар.

Шундай қилиб, XVI—XIX асрларда Мовароуннаҳрда ислом маданияти анъаналари изчил давом эттирилмади, илк Уйғониш маданияти кашфиётлари миқёслари торайиб қолди. Мусулмон давлатлари орасида ички низолар, иғво-фасод кучайиб борди. Илм-фандаги кашфиётлар амалиётга татбиқ этилмади. Оқибатда, XVII—XVIII асрларда саноат инқилоби, христианликни бутун

дунёга ёйиш мақсадида Оврупо давлатлари мустамлака сиёсатига берилиб, мусулмон ўлкаларини биринкетин босиб олдилар. Бунинг натижасида мусулмон ўлкаларида илмий-маданий тараққиёт тўхтаб қолди, ҳатто ўрта аср ислом Уйғониш даври ютуқлари унутилиб борди, илм-фанни ўзлаштириш, дунёвий ва илоҳий кашфиётлар яратиш сусайди.

Илоҳиётда ижтиҳод эшиклари ёпилиб қолди. Ижтиҳод — илоҳиёт ва фиқҳда мустақил хулосалар ва ҳукмлар чиқаришдир. Бундай ҳуқуққа эга бўлган илоҳиётчилар мужтаҳидлар деб аталган. Илоҳиётда ижтиҳод ҳуқуқи тўхтатилиб, замон уламолари фақат ўтган уламоларга тақлид қилишлари мумкин, деб белгиланди. Шу боис кейинги давр уламолари муқаллидлар — тақлидчилар бўлиб қолдилар. Бу ислом маданиятидаги тафаккур тараққиётига тўсиқ бўлди. Бунинг устига маҳаллий шайхулисломлар, муфтийлар, қозилар ўз ҳукмларини подшолари, ҳукмдорларининг зўравонлик асосига қурган сиёсатига мослаштириб баён этдилар.

Кейинги асрларда ислом ўлкаларига юзсизларча бостириб кирган овруполик ва бошқа босқинчилар ислом тафаккурини — моддий ва маънавий маданиятни, жумладан эстетик қадриятларни яксон қилишга, мусулмон аёлларининг юзларидаги чодраларини юлқиб олишга, китобларини ёқишга, биноларини бузишга, урф-одатларини оёқ ости қилишга киришиб кетдилар. Аммо улар мусулмон кишисининг азалий дунёқараши — эътиқод эҳромларини бузолмадилар. Исломга ҳар қанча хуружлар бўлмасин, у янада куч олиб яшайверди.

Ислом маданиятида нафис санъат, фалсафа, шеърят яратилишига омил бўлган мавҳум фикрлаш тарзидан дастлаб византияликлар, кейинроқ бутун Оврупо тафаккури баҳра олган эди. Бу баҳрамандлик ҳозир ҳам давом этмоқда. Византияликлар ва Оврупо илғор тафаккурини инкор этган коммунизм назариячилари, айниқса, болшевойлар XX асрда исломнинг моҳият-мазмунини, қадриятларини, маданияти сарҳадларини тушунтиришга ожизлик қилдилар. Масалан, биргина адабиёт ва санъатни оладиган бўлсак, у руҳий хилқатлар мезони билан ўлчанадиган тафаккурга таянмай қўйди.

Адабиёт ва санъат ўзининг қадимий булоқларидан, савиясидан, анъаналаридан баҳра олмай, қийёслаш, жонлантириш ва муболағаларидан фойдаланмай қўйди. Айтиш мумкинки, адабиёт ва санъат ислом эстетикаси сажиясидаги руҳий-маънавий фазилатларидан жудо

бўлди. «Социалистик реализм» қолипи асосида сиёсатлашган «янги адабиёт ва санъат» ҳаётимиздан — руҳий аъмолларимиздан чуқур жой топмаганлигининг, паст савиядаги адабиётдан адаб олганлигимиз туфайли жоҳилият ботқоғига ботиб қолганлигимизнинг, руҳиятимизга унча-мунча нарса таъсир қилмай қўйганлигининг ва бошқа кўргуликларнинг боиси шу!

Ислом маданиятини илм-фан, тажрибалар, одоб-ахлоқ, ҳуқуқий аъмоллар, гўзалликлар воситасида англамас эканмиз, уни қалбимиз билан ҳис этмас эканмиз, унинг моҳиятини ҳеч қачон тушунолмаймиз!

Ислом маданиятида тарғиб этилган илоҳий ва дунёвий ҳақиқатларни англаш осон эмас. Уларни ёлғиз англамоқчи бўлган одам чалкаш, янглиш йўлга кириши мумкин. Шу боис ислом маданиятида, жумладан, тасаввуф ахлоқида Аллоҳни таниш учун пир-муридлик (устоз-шогирдлик) мақоми зарур бўлган. Тасаввуф тариқатларида солиқлар пири комил орқали Аллоҳни таниганлар. Умуман, ҳар бир соҳада — дин, ҳунар, санъат, илм-фанда ҳар бир мусулмон кишининг пири — устози бўлган. Бу анъана ҳозирги кунларда бироз унутилган. Ҳар ким ўз билганича иш қилади. Чин маънодаги устозларнинг ўзи кам.

Ҳўш, маънавий оламимизни янада мукаммаллаштирмоқ учун не қилмоқ керак? Бизнингча, Қуръони Карим, пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг Ҳадиси шарифларини, тарихда ўтган улуғ устозлар — мутафаккирлар, руҳоний мураббийлар асарларини, ўғитларини, ҳаёт йўлларини ўрганишимиз, уларнинг руҳларидан мадад сўрашимиз лозим. Биз шўро замонида ботиний дунёга кўз ташлашни унутиб бордик. Аллоҳ иродасини, унинг Муқаддас каломини писанд этмадик. Ҳолбуки, ҳар бир киши илоҳий ҳақиқатларни билиш, англаш йўлига кирмоғи фарз. Одамнинг ўзи илоҳий мавжудот бўла туриб, ўз Яратгани, Эгасини танимаслиги, жоҳиллиги ва билимсизлиги уни маънан қашшоқлаштиради, холос. Инсон миллати, ирқи, ранг-рўйи, урф-одати, яшаш тарзи билан бир-биридан фарқлар қилсалар-да, улар моҳиятан биродарлар — Аллоҳнинг бандалари, ердаги халифаларидир! Шу боис уларнинг ҳаёт ва ўлим, яшаш ва кураш, эркинлик ва қуллик, бахт ва бахтсизлик, азал ва абад ҳақидаги тушунчаларни, ўй-мулоҳазалари бир-бирини тўлдиради, изоҳлайди.

Ислом маданиятида ахлоқ ва унинг гўзаллиги бош масала! Одобли бўлиш мусулмон кишининг энг олий

фазилати! Жалолиддин Румий айтадилар: «Одобсиз киши Роббининг лутфидан маҳрум қолади». Одоб-ахлоқли бўлиш мусулмон кишининг покланиш йўлидаги энг муҳим қадами бўлса, поклик оламни билиш сари очилган эшик! Ахлоқ — бу меъёр, низом ва тартиб! Борлиқ ана шу олий низом ва тартиб билан мавжуд. Борлиқдаги ҳар бир мавжудот — инсоният, ҳайвонот, наботот — барчаси мўъжаз коинотлардир! Улар Олий низомга бўйсунуши учун илоҳий бутунлик, уйғунлик ташкил этадилар. Ахлоқли бўлиш, унга интилиш — ана шу Илоҳийликка — Тартиб ва Низомга талпинишдир!

Аллоҳга муҳаббат бор қалбда, севги билан тўла дилда кин, ҳасад, ғазаб, адоват, нафрат, душманлик, ёлғон каби ёмон туйғуларга жой йўқ! Ислом «Аллоҳ гўзал ва У гўзалликни севади!» деб таълим берар экан, шунга кўра, гўзалликка муҳаббат қўймоқ лозим бўлади! Гўзаллик яшашга, курашга даъват этади. Ҳа, Аллоҳнинг санъати бўлган Инсон гўзалдир!

Мавжудот моҳиятини англаш — даҳолик белгиси! Нарсаларни ҳар ким ўзича эмас, балки улар қандай бўлса, ўшандай кўриш, тушунишга интилиш — Аллоҳга элтувчи йўлдир! Моҳиятни англаш — миллати, ирқи, урф-одати, турмуш тарзи қандай бўлишидан қатъи назар, даҳо аҳллари бирлаштирувчи муштарак қудратдир! Аллоҳ — битта! Икки даҳо фикри икки хил бўлса, уларнинг бири тўғри, иккинчиси адашган, ё иккиси ҳам адашгандир! Жалолиддин Румий шундай таълим берадилар: «Ҳақиқий олимнинг билими Ибтидо ва Интиҳо-да Аллоҳ учун қилинган билимдир!»

Мовароуннаҳр — улуғ алломалар, азиз-авлиёлар юрти. Мусулмон Шарқи Мовароуннаҳрга ўзга бир меҳр нигоҳи билан қарайди. Улуғ алломалари кўп бўлган юрт маърифатли эл ҳисобланади. Унутилган қадриятларни тиклаш — алломалар ҳаёти ва ижоди билан танишиш дилларни поклашга, эътиқодни мустаҳкамлашга кўмак беради. Бир-икки кунда дилни поклаш қийин. Бешиқдан қабргача ўқиб-ўрганиш, илм-фан, гўзал ахлоқий сифатлар орқали дилни поклаш, эътиқодни мустаҳкамлаш, уни ҳаёт ва ижод эҳтиёжига айлантириш лозим бўлади. Асарлари аллақачонлар тарих саҳифаларига айланиб кетган буюк ватандошларимиз ҳаёти ва ижоди ҳақидаги ушбу иншоларни ўқиб, қалбларингиз торлари бирозгина бўлса-да тебраниб қўйса, деган умид билан қаламимга Аллоҳдан мадад сўрайман!

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ

(809—870)

Қуръони Қаримга мукаммал шарҳлар битган, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳадисларини асраб, тўплам ҳолига келтиришда буюк хизмат қилган аллома, ватандошимиз Имом Муҳаммад Ибн Исмоил ал-Бухорийнинг номи ислом оламида алоҳида ҳурмат билан тилга олинади. «Саҳийҳ Бухорий» ёки «Ал-Жомеъ ас-Саҳийҳ» (Ишончли тўплам) ва «Ал-адаб Ал-муфрад» («Адаб дурдоналари») деган шоҳ китоблар, шунингдек ҳадис илми, фикҳга доир ўнлаб асарлар муаллифи Имом ал-Бухорий милодий 809 йил Бухорода таваллуд топганлар. Бўлғуси буюк олим ўн ёшга тўлмасларидан араб тили ва ҳадис китобларини ўқиш ва ёдлашга киришганлар. Ўн олти ёшларидан онаси ва акалари билан ҳажга бориб, тўрт йил Маккада яшганлар. У киши ўн саккиз ёшларида — Маккада истиқомат этиб ҳадисларни тўплаб, «Тарих» номли китоб ёзадилар. Сўнг янги ҳадислар излаб Сурия, Миср, Басра, Куфа, Ҳижоз каби ислом ўлкалари бўйлаб саёҳатга чиқадилар. Машҳур шайх ва уламолардан ҳадислар ёзиб оладилар ва ёдлайдилар. У кишининг қувван ҳофизаси ниҳоятда ўткир бўлган. Басрада Имом Бухорий билан ҳадис дарсини эшитган Ҳошид ибн Исмоил айтадилар: «Имом ал-Бухорий бизлар билан бирга ҳадис дарси эшитарди. Устоз ривоят қилган ҳадисларини биз ёзиб олар эдик, аммо ал-Бухорий эшитибгина ўтирарди. Шу тарзда қанча кунлар ўтиб, орада устоз қарийб ўн беш минг ҳадис ривоят қилди. Шунда биз ал-Бухорийга: «Сен нега ҳадисларни ёзиб бормаётирсан?» — деган эдик, у: «Сизлар ёзиб олаётган ҳадисларни мен устознинг оғзидан чиқиши биланоқ ёдлаб олаётирман» — деди-да, устоз ривоят қилган ҳамма ҳадисларни бир чеккадан ёддан ўқиб бера бошлади. Шундан кейин биз ёзиб олган ҳадисларимиздаги хатоларни унинг ёдлаганидан тузатиб оладиган бўлдик».

Манбаларда айтилишича, Бағдод муҳаддислари Имом ал-Бухорийни имтиҳон қилиб, у зотга «Имом ал-муҳаддисин» («Барча ҳадисчиларнинг пешвоси») деган унвон берган эканлар.

Имом ал-Бухорий Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳадиси шарифларини тўплаб, тартибга солиш учун, ўз сўзларига кўра, 600 минг ҳадис тўплаганлар, шулардан 100 минг саҳийҳ (ишончли), 200 минг ғайрисаҳийҳ (ишончсиз) ҳадисни ёд билар эканлар. Шу тариқа Имом ал-Бухорий ислом оламида қувваи ҳофизаси кучли, ёрқин истеъдодли олим сифатида таниладилар. Устозлари Ханбал ал-Марвазийнинг (780—855) айтишларича, «Бутун Хуросондан Муҳаммад ибн Исмоил каби олим чиққан эмас». Имом ал-Бухорийнинг ўзлари шундай ёзадилар: «Мен бир минг саксонта муҳаддисдан ҳадис эшитдим. Уларнинг ҳаммалари «Имон — сўз ва амалдан иборатдир» деган эътиқодли кишилар эдилар». Шогирдларидан шайх Муҳаммад ибн Юсуф ал-Фирабрий «Имом Бухорийнинг «Ал-Жомеъ ас-Саҳийҳ»ларини ўзларидан тўқсон минг киши эшитган», дейди.

Шундай қилиб, Имом Исмоил ал-Бухорийнинг «Ал-Жомеъ ас-Саҳийҳ» («Ишончли тўплам») деб номланган тўрт жилдлик ҳадислар тўплами ислом оламида муҳаддислар тузган ҳадис китобларининг энг ишонарли ва мукаммали бўлиб қолди. Тўпламга 600 минг ҳадисдан / 275 та саҳийҳ ҳадислар киритилган. Имом ал-Бухорий тўпламининг эътиборли жиҳати шуки, унда Муҳаммад алайҳиссалом ҳадиси шарифларидан ташқари, фиқҳ, ислом маросимчилиги, одоб-ахлоқ, таълим-тарбия ҳамда ўша давр тарихи, жуғрофияси ва этнографиясига доир маълумотлар ҳам мавжуд.

Имом ал-Бухорий ҳадис илмида кўплаб шогирдлар тайёрлаганлар. Имом Муслим ибн Ҳажжож, Исо ат-Термизий, Ан-Насоий, Абу Зуръа, Юсуф ал-Фирабрий, Абу Бакр ибн Ҳузайма каби машҳур муҳаддислар Имом ал-Бухорийнинг шогирдлари бўлган. Ўтмишда ўтган ҳамма пайғамбарлар ўз умматларини одоб-ахлоққа, хушхулққа даъват этганлар. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом Ҳадиси шарифларининг асосий қисми ҳам инсон одоб-ахлоқи ҳақида бўлиб, улар асосан «Қутуби ситта»дан ўрин олган. Имом ал-Бухорий «Саҳийҳ ал-Бухорий» китобининг бир жилдини одоб-ахлоққа оид ҳадислардан тузган. Имом Бухорийнинг «Ал-Жомеъ ас-Саҳийҳ» китоблари ўзбек тилига таржима қилиниб, «Ҳадис» (тўрт жилдлик) номи билан нашр этилди. Бу китоблар имон-эътиқодимиз ва маънавий қадриятларимизнинг тикланишига, ёшларни одоб-ахлоқли қилиб тарбиялашга, айниқса, уларда ҳалоллик поклик рост-гўйлик, адолат, яхшилик, саҳийлик каби ифтихоратларни

қарор топтириш ва мустаҳкамлашга бениҳоя кўп хизмат қилади, албатта.

Имом ал-Бухорий иншо этган китоблар орасида «Ал-адаб ал-муфрад» («Адаб дурдоналари») деган ҳадислар тўплами алоҳида қимматга эга. Бу улуг китоб ҳам мусулмонларни яхши одоб-ахлоқ руҳида тарбиялашга ўн икки асрдан бери хизмат қилиб келмоқда. Бу асарга 1322 та ҳадис ва хабарлар жамланиб, улар 644 бобда баён этилган.

«Ал-адаб ал-муфрад» («Адаб дурдоналари») китобининг бир қисми шарқшунос олим Шамсуддинхон Бобохонов томонидан ўзбекчага ўгирилиб, 1990 йил нашр этилди. Бу китобга кирган ҳадисларда ота-эгани ҳурмат қилиш, қавм-қариндошчилик одоби ва қондалари, зиёрат қилиш, кексалар ва ёшлар ўртасидаги муносабатлар, аёлларни эъзозлаш, хушомадгўйлик ва маддоҳлик, тежамкорлик ва исрофгарчилик, жоҳиллик ва зулмкорлик, дўстлик ва садоқат, шарм-ҳаё ва уятчанлик... каби инсоний ва ғайри инсоний фазилатларнинг энг майда зарралардан тортиб, энг катта ахлоқий тушунчаларигача сўз боради.

«Ал-адаб ал-муфрад»нинг 1—24 боблари ота-онага хизмат қилиш, уларнинг ҳурматларини жойинга қўйиш, айниқса, қариган чоғларида уларни эъзозлаб парвариш қилиш, дилига озор бермаслик, уларнинг ҳаққини адо этиш масалаларига бағишланган.

Одамларни ёмон иллатлардан қўриб келаётган бебаҳо бу асар ҳозирги даврда ҳам тарбиявий ва маърифий қийматини заррача йўқотган эмас. Одоб-ахлоқ қомуси бўлган «Адаб дурдоналари» ҳаётимизнинг ҳамма талабларига тўла жавоб беради.

Имом Бухорий 864 йили Нишопурга қайтади, у ерда бир муддат тургач, она юрти Бухорога йўл олади. Шаҳарга бир тош қолганда бутун Бухоро халқи унинг истиқболига чиқиб, кутиб олишадди. Бухоро амири Холид ибн Аҳмад аз-Зухаллий Имом Бухорийни саройга келиб болалари ва сарой аҳлини ўқитишга буюради. Олим бунга кўнмай, илм керак бўлса, уйимга ёки масжидимга келиб ўрганишсин, дейди. Амир уни Бухородан чиқиб кетсин, деб фармон беради. У Самарқандга йўл олади, Ҳартанг деган жойга (ҳозирги Пойарик тумани) келиб касал бўлиб, ҳижрий 256 (870) йили рамазон ойининг 30-куни вафот этади. Ҳозир унинг қабри бутун ислом дунёсидан келган сайёҳларнинг ва республика аҳлининг мўътабар зиёратгоҳидир.

Ислом оламида шуҳрат қозонган буюк муҳаддислардан яна бири ватандошимиз Абу Исо ат-Термизийдир. Ат-Термизий милодий 824 йил Термиз шаҳридан эллик чақирим узоқликдаги Буғ (ҳозирги Шеробод) қишлоғида таваллуд топган.

... Ушанда ҳам шу ер, шу осмон, шу ўсимликлар дунёси мавжуд эди, шу офтоб, шу юлдузлар жилваланарди. Аммо, замин ўз меҳварида бугунгидай безовта айланмас, ундаги дов-дарахт, яшиллик — тиниқ ва сўлим, яшаш ва яшаришдан далолат берарди. Ҳа, осмон артилган шишадай тоза, зумрад, моҳтоб ва юлдузлар сержило, серфусун. Кечалар машъаллардан шуълавор, тонглар қумри ва булбуллар чаҳ-чаҳию «ху-ху»си билан ёришар, жайронлар тўда-тўда бўлиб Басанд (Бойсун) сойларига сув ичгали келишарди, боғларда атиргул тарс-тарс гунча ёрарди... Буғ қишлоғида минг-минг йилларга татигулик мўъжиза рўй берди. Хонадонларнинг бирида фарзанд туғилди. Бу — ҳижрий 209 йил эди. Пайғамбар ва набийлар қўлласин деб, китоб очиб умр шажарасидан фарзандга муносиб ном топдилар. «Муҳаммад», «Мусо» деган улуғ номлар қошида Исо деб унга исми шариф қўйдилар.

Исо ўсар, у билан бирга ўсаётган қишлоқ муҳити, ҳис-туйғулари, қарашларини ўзига жалб этмай қолмаслиги мумкин эмас. Тенгқурларидан бири чавгон ўйинига ишқибоз бўлса, бошқалари акалари изидан қирга мол ҳайдар, Исонинг эса китобга ошнолиги бошланаётган эди. Унинг бу йўлдаги шашту ихтиёрига рўзғор юмушлари ҳам, қушлар хонишию қўй-қўзилар маърашлари ҳам, баъзи тенгқурларининг бурун жийриб майна қилишлари ҳам ҳалал бермаган бўлса керак. Эллик чақиримлар пастликда оқариб кўринган Термиз деган шаҳар бор. Жайхун бўйидаги кўркама ва обод шаҳар. Қалъаси дарё қирғоғида. Улкан бозори машҳур. Хуталон ва Чағаниён аҳли шу ерда савдо қилишади. Абу Исо таълимни шу шаҳарда давом эттиради.

Тарихий манбаларнинг шоҳидлик беришича, ўша даврларда Термиз илм-фан тараққий этган марказлардан бири эди. Бухоро ва Самарқанд каби Термиз шаҳрида ҳам фалсафа, фикҳ, ҳадис, тасаввуф ҳамда аниқ фанлар хусусида кўплаб олим ва фозиллар етишиб чиққан. Аллома Али қорининг ривоятларига кўра, Имом

ат-Термизий шундай ёзадилар: «Бобом асли марвлий эди, у киши Лайс бин Сайёр замонида яшаган, сўнг у ердан Термизга кўчиб келганлар».

Имом ат-Термизий ёшлик чоғидан ҳадис мутолаасига киришиб, ҳадисларни тўплаш бошлаган ва бу йўлда кўплаб ҳадис олимлари билан мулоқотда бўлган. У ҳадисларни тўплаш ва жойида ўрганиш учун машаққатли сафарларга чиқиб, олимлардан эшитган барча янги ҳадисларини батартиб ёзиб борган.

Имом ат-Термизий илмини янада такомил эттириш мақсадида Ироқ, Исфаҳон, Хуросон, Макка мукаррама ва Мадина мунаввара шаҳарларида яшади. У киши Нишопур шаҳрида устоз Имом ал-Бухорий билан учрашади. Имом ал-Бухорий Нишопур мадрасасида ҳадис илмидан сабоқ берар эдилар (864—868 йиллар). Бу пайтда ёши қирқдан ошган ат-Термизий ҳам етук олим даражасига эришган эди. Икки буюк аллома ўртасида илмий мунозаралар, дўстона учрашувлар бўлиб ўтди. Ат-Термизий ўз асарлари учун қимматли, фойдали маълумотларни ал-Бухорий билан учрашувлардан олганлигини ёзади. Айни вақтда ал-Бухорий ҳам ўз салафининг билимини юксак баҳолаб, унга чуқур муҳаббат билан қараган ва «Мен сендан олган фойда, сен мендан олган фойдадан кўра кўпроқ» деб самимий муносабатини билдирган.

Манбаларда кўрсатилишича, Имом ал-Бухорий ўз шогирди Имом ат-Термизийнинг ҳадисларни синчиклаб ўрганишдаги нодир қобилияти, қувваи ҳофизаси, илм ва тақводаги ютуқларини тан олган ва унга шохидлик берган. Ат-Термизий устози Имом Бухорийдан фикҳи ҳадис илмини ҳам ўргандилар. Шу боис ҳадисларни фикҳий масалада татбиқ қилиш ат-Термизий «Сунан»ларида кўп учрайди.

Таниқли муҳаддисларнинг кўплари Имом ат-Термизийнинг ҳадис илмини такомиллаштириш ва уни келгуси авлодларга соф ҳолда етказишдаги хизматларини юқори баҳолаганлар. Ҳадис имомларидан Абдурраҳмон ибн Муҳаммад ал-Идрисийнинг таъбирича, ат-Термизий «ҳадис бобида иқтидо қилинадиган имомлардан бирidir».

Ат-Термизийнинг зеҳни ўткирлиги, хотираси ҳамда ёдлаш қобилиятининг кучлилиги хусусида тарихий манбаларда кўплаб мисоллар, ривоятлар келтирилади. Жумладан, араб тарихчиси Шамсиддин аз-Заҳабий (1274—1347 й.) «Тазкират ул-ҳуффоъ» («Ҳофизлар ҳа-

қида тазкира») номли асарида қуйидаги ҳикояни келтиради: Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий Маккага ҳажга бораётиб, йўлда кўп машҳур муҳаддислар билан учрашади ва мулоқотда бўлади. Шундай олимлардан бирига ҳадислардан сабоқ беришини илтимос қилган. У олим: — Бўлмаса, қоғоз-қалам ол, — деган. Аксига олиб шу пайт ат-Термизий қалам топа олмаган ва олим рўпарасига ўтириб, эшитган ҳадисларини ёзиб олаётгандек қоғоз устида қўлини ҳаракат қилдираверган. Олим эса турли-туман ҳадислардан олтмишга яқинини ҳикоя қилган. Шу орада олим қоғозга қараб унда ҳеч қандай ёзув кўрмаган ва ат-Термизийнинг бу ишидан жаҳли чиқиб: — Нима, сен менинг вақтимни бекорга йўқотмоқчимисан? — деб койиган. Ат-Термизий бўлса бамайлихотир: — Сиз айтган ҳадисларингизни ёддан айтиб берайми? — деган ва ҳозиргина олимдан эшитган ҳадисларининг ҳаммасини айнан айтиб берган. Ат-Термизийнинг хотираси кучлилигидан олим ҳайратга тушиб, ёқа ушлаган экан.

Бу хусусда яна бир ҳикоя ат-Термизийнинг сўзига асосланиб келтирилади: «Маккага кетаётганимда — у пайтда бир шайх тўплаган ҳадисларидан икки қисмини ёзиб олган эдим — тасодифан ўша шайхнинг ўзи билан учрашишга тўғри келди. У ҳақда сўраб-суриштирганимда уни фалончи (шайх) деб тушунтирдилар. Кейин мен унинг ҳузурига йўл олдим. Турли ровийлар воситасида унинг ҳадисларидан ўзим аввал ёзиб олган икки қисм ёнимда деб ўйлаган эдим. Аслида менинг ёнимдаги ҳадислар уларга ўхшаш-у, лекин бошқа ҳадислар экан. Мен унинг ёнига бориб салом-алиқдан кейин ундан ҳадисларни айнан унинг ўз оғзидан эшитишни илтимос қилдим. У бунга рози бўлиб, ҳадисларни ёддан ҳикоя қила бошлади. Кейин менга қараб қўлимдаги оқ қоғозни тоза, яъни ҳеч нарса ёзилмаган ҳолда кўргач: — Бу қилиғинг учун мендан уялмайсанми? — деди. Мен маъзуруна ҳолда бор ҳақиқатни айтиб: «Сиз ҳикоят қилган ҳадисларнинг ҳаммасини ёддан биламан», дедим ва уларни сўзма-сўз айтиб бердим. Шайх эса сўзларимга ишонқирамасдан: — Нима, менинг ҳузуримга келишдан олдин уларни махсус ёдлаган эдингми? — деди. — Йўқ, — деб жавоб қилиб, яна унга — агар сўзларимга ишонмасангиз, бошқа ҳадислардан айтинг, — дедим. Шунда у ўзининг фаройиб ҳадисларидан қирқтасини ҳикоя қилди. Мен уларни ҳам бошдан-охир бирма-бир айтиб бердим. Шунда у:—

Сенга ўхшаганини ҳеч қачон кўрмаган эдим, — деди...» (У. Уватов. «Донолардан сабоқлар», Т., 1994, 17—18 бет).

Ат-Термизийнинг фикҳ — ислом қонуншунослиги бобларига мослаб тасниф қилган «Сунан» номли китоби тегишли мавзуларни ўз ичига атрофлича қамраб олганлиги сабабли «Ал-Жомеъ ас-Саҳийҳ» деб ҳам шуҳрат топган. Унинг бу китобида такрор ҳадислар учрамаслиги, ўтмиш муҳаддислар асарларида зикр қилинмаган «Маноқиб» ва «Тафсири Қуръон» бобларининг кенгайтириб берилганлиги мазкур китобнинг қийматини янада оширади. Ундаги ҳадислар уч гуруҳга бўлинади: саҳийҳ, ҳасан ва заиф. Ҳар бир ҳадисни зикр қилгач, уни қайси гуруҳга мансуб эканлигини айтиб кетади.

Шарқшунос олимлар Шамсуддинхон Бобохонов ва Абдусодиқ Ирисов «Ҳадис илмининг пешволари» (1992) деган рисолада ёзишларича, Имом ат-Термизийнинг «Кутуби ситта» («Олти китоб») муаллифлари орасида тутган ўрнини белгилаш борасида кўпчилик уламолар ўз фикр ва мулоҳазаларини баён қилганлар. Жумладан, турк олимларидан профессор Талъат Кўжйигитнинг кўрсатишича, ат-Термизийнинг «Сунан» китоби ҳадисчи олимлардан бўлмиш ан-Насойй ва Абу Довуднинг китобларидан кейин учинчи ўрнида туради. Ҳадис илмининг усулига тегишли баъзи масалаларда бу китоб бир асос, деб қабул этилади ва унда «Китоб алилал» номли бир бўлим борлиги сабабли ҳамда ат-Термизийнинг ан-Насойй ва Абу Довуд тарафидан заиф деб ҳисобланган баъзи ровийлардан ҳам ҳадис нақл этганлиги учун даражасини мазкур икки муаллифдан юқорига кўтарилади. Шунингдек, уни «Кутуби ситта» нинг учинчи ўрнида зикр этганлар ҳам бордир.

Демак, биринчи ва иккинчи ўринларни ал-Бухорий ва Муслимнинг «Ал-Жомеъ ас-Саҳийҳ» китоблари олса, табиийки, ат-Термизийнинг «Сунан»и тўғридан-тўғри мазкурлардан кейинги китоб ҳисобланади.

Бу фикрни машҳур «Кашф аз-зунун» («Иккиланишлар пардасини очиш») асарида Ҳожи Халифа ҳам тасдиқлайди ва «Жомеъ ат-Термизий» «Кутуби ситта»нинг учинчисидир», — дейди. Зотан, шуҳрат қозонган бу китобни муаллифига нисбат берилиб, «Жомеъ ат-Термизий» ҳам дейишади. Уни «Сунан» деб ҳам атайдилар, фақат биринчиси машҳурроқдир.

Имом Абу Исмоил Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Ансорий ат-Термизийнинг китобини ал-Бухорий ва Мус-

лимнинг китобларидан ҳам юқори қўяди. Зеро, унинг айтишича, ал-Бухорий ва Муслимнинг китобларидан фақат олимларгина фойдаланадилар, ат-Термизийнинг китоби эса, ҳар бир оддий инсон учун фойдалидир.

Имом ат-Термизий ўзининг шоҳ асарини ёзиб тугатгач, уни замонасининг машҳур уламоларига кўрсатади ва уларнинг розилигини олади. Бу ҳақда ат-Термизийнинг ўзи шундай дейди: «Бу китобни тасниф этгандан кейин, уни Ҳижоз, Ироқ ва Хуросон уламоларига кўрсатдим ва уларга маъқул бўлди...».

Уламолар ривоят қиладиларким, кимнинг уйида Имом ат-Термизий «Жомеъ» китоблари турса, унинг уйида пайғамбар гапириб турган билан баробардир. Чунки Имом ат-Термизий пайғамбаримиз Муҳаммад Саллоллоҳу алайҳи васаллам сўзларининг энг саҳийҳларини — дурларини териб китоб қилганлар. Шу боис Имом ат-Термизий китобларини ўқиган, тушунган, унга амал қилган одам пайғамбаримиз суннатини тушунган, унга амал қилган бўлади!

Имом ат-Термизийнинг «Сунан» китобларида ҳадислар бобларга бўлиниб тасниф этилган. Унинг айтишича, шунинг ўзи катта бир илмдир, фикҳий масалаларни баён этишлари эса — иккинчи бир илм, ҳадиснинг иллатини ажратиш. яъни саҳийҳини нотўғрисида фарқлаш — бу учинчи илм, ҳадис ровийларининг исм ва куняларининг баёни — бу тўртинчи илм, ҳадиснинг таълили ва таржиҳи, яъни иллат ва камчилигини айтиш — бу бешинчи илм, ҳадис санадида ким Расулуллоҳ саллоллоҳу алайҳи васалламни кўрган ёки кўрмаганлигини ўз китобларида зикр этишлари — бу олтинчи илм, бир ҳадисни бир неча ровий ривоят қилгани ҳақида хабар бериш — бу еттинчи илмдир. Умуман олганда бу китобдаги фойдалар ниҳоят кўп ва манфаатлар жуда зиёдадир.

Имом ат-Термизий замонларида кўп фанлар қаторида фикҳи ҳадис илми ҳам кенг ривожланди, ҳар бир уламо ва олим ўз тадқиқоти, илмий ва фалсафий асарларида фикҳ фанидан истифода қилдилар.

Имом ат-Термизий ўзининг «Сунан»идан ташқари яна қуйидаги асарларни ёзганлиги маълум. Чунинчи: «Китоб ал-илал» («Нуқсонлар китоби»), «Китоб аш-шамоил ан-Набавийя» («Пайғамбарнинг ахлоқ ва одобларига оид китоб»), «Китоб аз-зуҳд» («Зоҳидлик ҳақида китоб»), «Китоб ал-асмо вал-куна» («Ровийларнинг исм ва лақаблари ҳақида китоб») ва бошқалар. Ат-

Термизий асарларига кўплаб шарҳ ва ҳошиялар битилган.

Имом ат-Термизийнинг «Жомеъ ас-Саҳийҳ» китобларига Ибн Арабий номи билан машҳур бўлган имом Ҳофиз Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдулла ал-Амбили «Оридат ал-Ахвази фи шарҳи сунани ат-Термизий», Жалололдин Суютий эса «Кутал-муттози ало Жомеъ ат-Термизий», деган шарҳлар ёзганлар.

Абу Исо ат-Термизийнинг асарлари орасида «Китоб аш-шамоили ан-Набавия» рисоласи машҳур бўлиб, унда пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг хулқи муборақлари, сифату сийратлари баён қилинади. Қуръони Қаримда шундай оят бор: «Расулulloҳ саллоллоҳу алайҳи васалламда сизлар учун яхши ўрнак бордир». Яна бир оятда «Сиз, эй Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам, улуғ хулқ эгасидирсиз», дейилади.

Имом ат-Термизийнинг «Шамоили Набавия» асари Муҳаммад алайҳиссаломнинг шахсий ҳаётлари, у кишининг суврат ва сийратлари, ажойиб фазилат ва одатларига оид 408 ҳадиси шарифни ўзига жамлаган қимматли манбадир. Аёнки, Муҳаммад алайҳиссаломнинг фазилатлари, одатлари ҳақидаги ҳадисларни тўплаш билан жуда кўп олимлар — муҳаддислар шуғулланганлар ва бу хилдаги ҳадислар турли-туман китоблардан ўрин олган. Ат-Термизий асарининг юқоридаги асарлардан афзаллиги ва фарқи шуки, у ҳадисларни мунтазам равишда тўплаб, муайян тартибга келтирган ва яхлит бир китоб шаклида жамлаган.

Ат-Термизийнинг «Шамоили Набавия» асари азалдан исломшунос олимлар ва тадқиқотчиларнинг диққатини ўзига жалб этиб келади. Араб тилида битилган мазкур асарнинг тили раво ва услуби ғоятда оддий. Асар форс ва турк тилларига таржима қилинган. Рисола бир неча бобларга бўлинган. Асарнинг биринчи қисмида келтирилган ҳадислар пайғамбар алайҳиссаломнинг суврат (ташқи қиёфа)ларига бағишланган.

Асарнинг иккинчи қисмида келтирилган ҳадиси шарифлар эса пайғамбар алайҳиссаломнинг ички дунёсига ахлоқий фазилатларини баён қилади. Бу ҳадисларда Муҳаммад алайҳиссалом ахлоқий жиҳатдан намунавий, мукамал бир зот эканлиги, унинг катталару кичиклар, аёллару эркаклар, бойлару камбағаллар билан ўзини бир хил муомалада тутиши, рўзғор ва оила юмушларида ўз аҳли аёлларига астойдил кў-

маклашиб ёрдам бергани, агар бирор гуноҳ қилиб қўйган киши узр сўраса, унинг гуноҳини кечиргани, барча одамлар билан ўта латофатли муносабатда ва ширинсухан бўлгани, йўлида учраган барча кишиларга биринчи бўлиб салом бериб, ҳол-аҳвол сўрашишлари аён бўлади. Ат-Термизий асарини мутолаа қилган киши Расули акрам саллоллоҳу алайҳи васаллам ҳақида тўла ва теран маълумотга эга бўлади. Бу китобни ўқиган ёшу қари пайғамбаримизнинг хулқларини ўрганиб, ана шундай хушхулқ бўлишликка интилиши табиийдир.

Имом ат-Термизийнинг «Шамоилю Набавия» асарида келтирилган ҳадислардан салом бериш ва унинг одоблари ҳақидаги ўринларни эслайлик: Аллоҳ таоло мўмин бандалари орасида дўстлик, биродарлик, иноқликни кучайтириш ва мустаҳкамлаш ва ўзаро мулоқот ва муҳаббатни бардавом қилиш мақсадида мусулмонлар бир-бирлари билан учрашганларида саломлашишга буюрган. Муҳаммад пайғамбаримиз (с. а. в.) салом бериш ибораларини, кимлар кимларга салом бериши лозимлигини ўз ҳадиси шарифларида баён қилганлар. Салом берганда камида «Ассалому алайкум» иборасини ишлатиш лозим бўлади. Бу ибора «Аллоҳнинг раҳмати, тинчлиги сизга бўлсин» деганидир.

Имом ат-Термизий Имрон бинни Хусайдан ривоят келтирадилар:

«Бир киши пайғамбаримиз ҳузурига келиб «Ассалому алайкум» — деб салом бердилар. Шунда пайғамбаримиз ўз ҳузурларидаги саҳобаларга «бу киши ўнга савоб олди» — дедилар, бошқа яна бир киши пайғамбаримиз ҳузурига кириб «Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳ» — деди, шунда пайғамбаримиз «бу киши йигирмата савоб олди» — дедилар, озроқ ўтиб учинчи бир одам кирди ва «Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва баракотух» — деди, шунда пайғамбаримиз, «бу киши ўттизта савоб олди» — дедилар».

Мана шу ҳадиси шарифга кўра, уламоларимиз салом берганда энг камида «Ассалому алайкум» иборасини ишлатиш кераклигини, агар саломи мукамалроқ бўлишини истаса «ва раҳматуллоҳи ва баракотух» иборасини ҳам қўшиб айтишни баён қилганлар. Аммо «Ассалом» ёки «Алайкассалом» деб салом беришлик дуруст эмас. Шунингдек, ҳозирги замонда кенг урф бўлган «Сабоҳул хойр» (хайрли тонг), «Масаул хойр» (хайрли кеч), «Аҳлан ва саҳлан» (хуш келиб-

сиз) каби иборалар ишлатиб саломлашиш шаръий саломлашиш ҳисобланмайди.

Салом беришлик суннат бўлса, жавоб қайтариш вожибдир. Одамлар бир-бирларигагинахонлик қилмасликлари учун пайғамбаримиз саллоллоҳу алайҳи васаллам кимлар кимларга салом бериши кераклигини ҳам баён қилиб қўйганлар.

Имом ат-Термизий пайғамбаримиз саллоллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қиладики: — Ас-салом қабл ал-калом (аввал салом, кейин калом).

От устидаги суворий пиёдага (аввал) салом беради, юриб кетаётган ўтирган кишига, озчилик кўпчиликка салом бериши керак.

Агар овқатланадиган жамоа ёнига бир киши келиб салом берса, таомга таклиф қилинг, агар салом бермаса, таклиф қилманг, дедилар.

Ёши катталар ёш болаларни салом беришга ўргатиш мақсадида уларга салом беришлиги дурустдур, чунки пайғамбаримиз шундай қилар эдилар.

Шунингдек, пайғамбаримиз саллоллоҳу алайҳи васаллам ўз уйига кираётган ҳар бир киши ўз аҳли байтига салом бериб киришини буюрганлар: Анас розиллоҳу анҳудан ривоят қилинади: Расулуллоҳ саллоллоҳу алайҳи васаллам айтдилар: — «Эй ўғилчам! Агар сен ўз аҳли байтингга кириб борсанг, уларга салом бергин, шунда сенга ҳам, аҳли байтингга ҳам Аллоҳнинг баракаси бўлур».

Икки мусулмон бир-бири билан учрашганда қўл олиб саломлашиши суннатдир, бунини «мусофаҳа» дейлади. Мусофаҳанинг одоблари шундан иборатки, аввало икки қўллаб кўришиш афзалдир ва қўлини тезда тортиб олмаслик ҳамда қўл олиб кўришиб туриб, юзини бошқа тарафга ўгирмаслик керак.

Қатодадан ривоят қилинади: «Мен Анасга айтдим — Расулуллоҳ саллоллоҳу алайҳи васалламнинг асҳоби киромлари қўл олиб кўришишар эдиларми?» Анас айтди: «Ҳа, Расулуллоҳнинг асҳоблари қўл олиб кўришишар эдилар».

Сўзлашга қодир бўлиб, овозни эшиттириш имконияти бўлган ҳолатда ишора билан саломлашиш кифоя қилмайди, балки бундай ҳолатда ишора билан саломлашишдан пайғамбаримиз кишиларни қайтарганлар.

Имом ат-Термизий юксак ахлоқий ва инсоний фазилатларга, шунинг баробарида бетимсол заковат ва зеҳнга, фаннинг турли соҳаларида атрофлича чуқур

ва етук билимга эга эдилар. Тақвода алоҳида ажралиб турар, кам таом истеъмол қилиб, кўп меҳнат ва ижод қилар, ахлоқсизликни қоралар эдилар. Ул зот мудом илм-фанни тарғиб қилар, кишиларни илм олишга даъват этардилар. Айни вақтда мулойимлик ва хушфэъллик ул зотнинг гўзал фазилатларидан эди.

Имом ат-Термизий маънавий мероси аҳли дин, дунёвий илм-фан ва аҳли жамоа орасида ўз қадрини топаётир. Алломанинг асрлар давомида фозилу фузалоларга дастур бўлиб келган одоб-ахлоқ, инсоф-диёнат, адолат ва инсонпарварлик сингари ғояларни тарғиб ва ташвиқ этувчи асарлари давримизнинг мураккаб ва зиддиятли ахлоқий-маънавий масалаларини ҳал этишда ҳам улкан аҳамият касб этади.

Имом ат-Термизийнинг ислом равнақи йўлидаги, хусусан, пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васалламнинг суннатларини халққа етказишдаги хизматлари беқиёсдир. Ҳозир ул зотнинг мақбаралари Шеробод тумани маркази яқинидаги қишлоқ қабристонидида қад кўтариб турибди. Қадим-қадимдан мусулмонлар учун бу ер табаррук зиёратгоҳ ҳисобланади.

Имом ат-Термизийнинг умри охирларида кўзлари ожиз бўлиб қолади. У киши 892 йил Термизда вафот этганлар. 1990 йили ислом дунёси Имом ат-Термизий таваллудининг 1200 йиллигини кенг нишонлади.

Гўзал хулқ соҳиби

(Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий ўз асарларида келтирган ҳадислардан)

Садақа бир томондан парвардигорнинг ғазабини сўндиради ва бошқа томондан маййитдан ёмонликни даф қилади.

* * *

Дастлабки зарба кўрганингда сабрли бўл.

* * *

Улган кишиларингизнинг яхши фазилатларини эслаб, ёмонликлари ҳақида оғиз очмангиз.

* * *

Кўпчилик инсонлар вақтида икки неъматнинг қадрига етмайдилар: саломатлик ва бўш вақт.

* * *

Кимки ташландиқ ерни обод қилса, у ер ўшаники бўлади. Бу ерда зolim кишини тер тўкишга ҳам ҳаққи йўқ.

* * *

Мўмин бандаларидан кимки кўчат ўтқазса ёки зироат экса, ундан инсон, қуш ёки ҳайвонлар баҳраманд бўлиб, бу унинг ўзи учун бир садақа ҳамдир.

* * *

Агар бирортангизда (ортиқча) ер бўлса, ўз биродарингизга ҳадя қилинг ёки у ерга зироат экинг.

* * *

Энг буюк хайр-эҳсон агар киши ўз (отаси) дўсту биродарларининг ҳурматини ўрнига қўя олганда ҳосил бўлади.

* * *

Хола ҳам она ўрнидадир.

* * *

Учта дуо, шак-шубҳасиз, мустажобдир: жабрланган мазлум кишининг дуоси, мусофирнинг дуоси ва отанинг ўз ўғлига қилган дуоси.

* * *

Раҳм-шафқатсиз киши ҳеч вақт жаннатга кирмайди.

* * *

Одамларга раҳм-шафқат қилмаганларга Аллоҳ ҳам раҳм-шафқат қилмайди.

* * *

Мусулмонларнинг сўкиниши — фосиқлик, жангу жадали куфрликдир.

* * *

Гўзал хулқликдан ҳам тарозида ўлчаниб оғир келадиган нарса борми? Чунончи гўзал хулқ соҳиби ўз феъли атвори билан муттасил намоз ўқиган ва рўза тутган мўмин даражасига лойиқдир.

* * *

Ҳаёлик бўлиш иймондандир — иймонли киши жаннатидир, беҳаёлик жафоликдан бўлиб, жафо эса жаҳаннамдандир.

* * *

Ўзингиздан юқори турганларга эмас, балки ўзингиздан қуйида бўлганларга назар солинг, чунки бу иш Аллоҳнинг неъматидир сизга ёғилишидан ҳам кўра афзалроқдир.

* * *

Пайғамбар алайҳиссалом деганлар: отанинг ўз фарзандига берган тарбияси бир миқдор пул садақа қилгандан кўра ҳам аълороқдир.

* * *

Инсонларга шукр айтмаган киши Аллоҳга ҳам шукрона келтирмаган бўлади.

* * *

Пайғамбар алайҳиссалом деганлар: Отанг рози — худо рози, отанг дарғазаб бўлса, худо дарғазаб бўлгани.

* * *

Пайғамбар алайҳиссалом деганлар: Йўлтўсар таловчи ҳеч вақт жаннатга кирмайди.

* * *

Аллоҳ наздида энг яхши қўшни ўз қўшниларига яхшилик қилғувчисидур.

* * *

Одамларга хайрихоҳлигинг — бу сенинг садақанг. Хайрли ва яхши ишлар қилишга даъват этишинг ва зулмдан қайтаришинг — сенинг садақанг.

Адашган кишиларга тўғри йўл кўрсатишинг ҳам — садақа.

Ҳатто камбағалларга хушмуомалада бўлишинг ҳам — сенинг садақанг.

Ерда халақат бериб ётган бирор тош, тиканак ёки суякни бир чеккага олиб қўйишинг ҳам — садақа.

Ўз пақирингдаги сувдан бошқаларнинг идишларига солиб беришинг ҳам сенинг садақанг ҳисобланади.

Қимда-ким жамоат намозига имомлик қилғудек бўлса, уни қисқароқ ўқисин, чунки жамоанинг орасида болалар, қариялар, хасталар ҳамда юмушидан чарчаб келган кишилар бўлиб қолиши ҳам мумкин.

Бордию кишининг яқка ўзи намоз ўқигудек бўлса — қисқа ўқийдимин ё узун ўқиши ўз ихтиёрида.

* * *

Чинакам сабр-тоқатли деб, мусулмон кишининг мусибат юз бергандаги чидамлилигига айтилади.

* * *

Яқин кишиси вафот этганда жоҳилият давридаги одат бўлган ёқа йиртиш, ортиқча наъра тортиб йиғлаш каби одатларга амал қилган зот мусулмон саналмайди.

* * *

Ҳақиқий мўмин деб хушхулқ ва аёлига нисбатан хушмуомала кишига айтилади.

* * *

Қариндош-уруғлар билан алоқани узган киши жаннатга дохил бўлмас.

* * *

Кимнинг кўпроқ қиз фарзандлари бўлса ва уларни сабр ва матонат билан тарбият этса, Аллоҳ қиёматда шу иши учун уни дўзах ўтидан фориг этади.

Қимга олийҳимматлик берилган бўлса, унга ҳамма нарса берилган ҳисобланади. Қимга у берилмаган бўлса, унга ҳеч нарса берилмаган бўлади.

ИМОМ МУСЛИМ ИБН АЛ-ҲАЖЖОЖ (819—874)

Пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи ва салламнинг муборак Ҳадиси шарифларини тўплаб, энг саҳийҳларини саралаб, китобат этишда Мовароуннаҳр ва Хуросон олимлари бениҳоя катта хизмат қилдилар. Муҳаддислардан олтитасининг номи ва улар яратган «Сиҳоҳ ситта» (Олти саҳийҳ китоб) ёки «Кутуби ситта» (Олти китоб) ислом оламида ниҳоятда машҳур. Бу китоблар Қуръони Каримдан кейинги иккинчи манба ҳисобланади. «Кутуби ситта» таркибида ватандошимиз Имом ал-Бухорийнинг «Саҳийҳ ал-Бухорий» ёки «Ал-Жомеъ ас-Саҳийҳ» деган тўрт жилдлик асарлари биринчи ўринда турса, уламолар таъкидлашича, иккинчи муносиб ўринга ўша машҳур олти муҳаддиснинг бири Имом Муслим ал-Ҳажжож ва унинг «Саҳийҳ Муслим» ёки «Ал-Жомеъ ас-Саҳийҳ» деган асарлари мушарраф бўлган. Имом Муслим ибн

ал-Ҳажжож билан Имом ал-Бухорий замондош, устоз-шогирд, дўст-биродар, ҳамфикр бўлганлар.

Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож ҳазратларининг тўлиқ исми Абул Ҳусайн Муслим ибн ал-Ҳажжож ал-Кушайрий ан-Найсобурий бўлиб, у киши 204 ҳижрий (819 милодий) санада Хуросоннинг Нишопур шаҳрида таваллуд топганлар. Уша замонда Нишопур илм-фан ва маданият гуллаб-яшнаган шаҳарлардан бўлган. Имом Муслимнинг болалиги фозили фузалолар, олиму уламолар даврасида кечиб, ўн тўрт ёшидан ҳадис тўплаш ва ёдлашга киришади. Бошланғич саводини отаси ёрдамида чиқаради. Қуръони Каримни ёд олиб ва бошқа диний илмларни ўрганиб бўлгач, ҳадис тўплаш мақсадида Ироқ, Ҳижоз, Сурия, Миср каби ўлкаларга саёҳатга чиқади. У киши саёҳатлари давомида кўпдан-кўп пир-устозларнинг мажлисларида бўлган, улардан ҳадис илмини ўрганadi. У киши мусулмон шарқининг маълум ва машҳур шаҳарларида бир неча бор бўлган, ҳадисларни тўплаган, кейинчалик ўзи ҳадис илмидан сабоқ берган, ёшлигидаёқ қаж зиёратига борган. Унинг сафарлари, устозлари, шогирдлари ҳақида бир қанча тарихий асарлар, маноқибларда баъзи маълумотлар ёзиб қолдирилган.

Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож ҳазратлари ниҳоятда обрў-эътиборли, тақводор, ҳақиқатгўй, илм аҳллари-нинг улуғи, касб-ҳунарли, ўзига тўқ, бой-бадавлат киши бўлганлар. Замондошлари, шогирдлари ва бошқа уламоларнинг гувоҳлик беришича, Имом Муслим ҳазратлари илму урфонда, хусусан ҳадис ва фикҳ илмида замонасининг энг пешво олими бўлганлар. Айниқса, ҳадисларни ёд билишда Имом ал-Бухорийдан бошқа у кишининг олдига тушадиган одам бўлмаган. Имом Муслим ҳазратлари ҳадисларни ёд билишда «Ҳофиз» унвонига мушарраф бўлган тўрт устознинг бири эканлар. Уша замонда «Ҳофиз» унвонини олиш учун бир мингдан уч мингтагача ҳадисни ёд билиш шарт бўлган. Мусулмон оламида ана шундай ҳофизлардан тўрт кишининг — Абу Заръа, Абдуллоҳ ад-Даромий, Имом ал-Бухорий ва Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож ҳазратларининг номлари машҳурдир.

Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож ҳақида шундай ривоят машҳур: кунларнинг бирида ҳеч тилга олинмаган ҳадис эшитиб қоладилар. Шу заҳоти уйларига бориб дафтарларию, ёзувлари орасидан ўша ҳадисни қидиришга тушадилар. Шу пайт бир мухлислари бир

ёваф хурмо келтиради. У киши хурмо соҳибига назар солмай битта-битта олиб еяверганлар, бутун вужудлари билан ҳалиги ҳадисни қидираверганлар. Ниҳоят саватдаги хурмо тугаши билан ўша ҳадисни топган эканлар.

Манбаларда айтилишича, Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож билан Имом ал-Бухорий ҳазратлари ўрталарида устоз-шогирдлик ва дўстлик алоқалари мустаҳкам бўлган. Имом ал-Бухорий бир муҳлат Нишопурда яшаганлар, мадрасаларда ҳадис илмидан сабоқ берганлар. Ана шу пайтда Имом Муслим устознинг олдидан бир қадам жилмай, у кишига жуда кўп иззатикром кўрсатганлар. Яқуб ал-Ҳофиз деган аллома «Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг имом ал-Бухорий ҳузурда бамисоли ўқувчи бола ўз муаллимидан савол сўрагандек одоб сақлаб ўтирганини кўрганман», деб гувоҳлик берган экан.

Имом ал-Бухорий Нишопурда турган вақтларида шаҳардаги ҳамма илми толиблар у кишининг ҳузурларига оқиб кела бошлайди. Бу ҳолат уламоларнинг, хусусан, Нишопур муҳаддиси Муҳаммад ибн Яҳъё аз-Зухлийнинг ҳасадини қўзғайди. У иғво, бўҳтон тошларини ёғдиради. Ана шунда Имом Муслим Имом ал-Бухорийнинг чинакам ҳимоячиси сифатида ёлғон-яшиқ, кин-адоватларни фош этади. Муҳаммад ибн Яҳъё аз-Зухлий Имом Муслимга устоз эдилар. Вазият шу даражага етадики, устоз-шогирд оралари бузилиб, Имом Муслим сабоқларда олган ёзмаларини устози ҳузурга бошқа биров орқали бериб юборади. Бу «орамиз очиқ» деганлари эди...

Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож ҳазратлари жуда кўп асарлар таълиф этганлар. Улардан баъзилари ушбулардир: «Ал-Жомеъ ас-Саҳийҳ» («Ишончли тўплам»), «Ал-Муснад ал-кабир ала-р-рижол» («Ҳадис ривоят қилувчилар ҳақида катта манба»), «Китоб ал-асмой вал-куно» («Исмлар ва кунялар ҳақида китоб»), «Китоб ул-илал» («Нуқсонлар китоби»), «Китоб ал-акрон» («Сафдошлар ҳақида китоб»), «Китоб суолоти Аҳмад ибн Ханбал» («Аҳмад ибн Ханбал саволлари ҳақида китоб»), «Китоб ал-муҳадрамин» («Исломдан олдинги ва унинг бошланиши даври шоирлари ҳақида китоб»), «Китобун ман лайса лаху илло ровин воҳид» («Ривоят этувчиси биргина бўлган ҳадислар ҳақида китоб»), «Китоб авлод ас-саҳоба» («Саҳобалар авлодлари ҳақида китоб»), «Китоб авхом ал муҳаддисийн» («Му-

ҳаддислар ҳаёллари ҳақида китоб») ва бошқалар. Бу асарларнинг номларидан ҳам англашиладики, Имом Муслим ҳазратлари саҳийҳ ҳадислар, ҳадис ровийлари куняси, саҳобалар авлодлари тарихи ва бошқа масалаларни илмий баён қиладилар.

Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож ҳазратларининг асарлари ичида энг мумтози, аввал таъкидлаганимиздек, «Саҳийҳ Муслим» ёки «Ал-Ҷомеъ ас-Саҳийҳ» китобларидир. Энг тўғри, ишончли ҳадисларни тўплаб, алоҳида асарлар яратишга киришган Имом ал-Бухорий йўлини ёхуд услубини давом эттирган Имом Муслим мазкур асарларида тўрт мингга яқин ишончли ва бетақрор ҳадисларни жам этганлар. Агар тақрор бўлган ҳадислар ҳам ҳисобланса, у вақтда «Саҳийҳ Муслим» китобидаги ҳадисларнинг сони етти мингдан ошади. Имом Муслим ҳазратлари ўз «Саҳийҳ»ларининг манбалари ҳақида шундай деган эканлар: «Китобимда жамлаш учун ўз устоз-шайхларим ва ровийлардан эшитган ва ҳифз қилган 300 минг ҳадисдан ҳужжат ва далилларга асосланган энг саҳийҳларини танлаб олдим». Олим ҳар бир ҳадиснинг иснодини аниқлаш учун машаққатли меҳнат қилган — шаҳару мамлакатларни кезган, гоҳ уловда, гоҳ пиёда чўлу биёбонларни босиб ўтишга тўғри келган.

«Саҳийҳ Муслим» асари саккиз қисмдан иборат бўлиб, бу қисмлар ҳадисларнинг мазмун-моҳияти, мавзуларига қараб эллик тўрт бобга бўлинган. Улар иймон, таҳорат, намоз, масжидлар, закот, рўза, ҳаж, никоҳ, фарзлар, васиятлар, овчилик, кийим-кечак, зеб-зийнатлар, одоб-ахлоқ, илм-маърифат, инсоний фазилатлар, тарих, таботат ва бошқа мавзулардадир. Уламолар ҳисобича, «Саҳийҳ Муслим»га киритилган ҳадисларнинг умумий сони, тақрорларини ҳам қўшиб ҳисоблаганда, 5781 тадир.

«Саҳийҳ Муслим»га кўплаб шарҳлар ёзилган. Шарҳшунос Убайдулло Уватов Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож ҳаёти ва ижодига бағишланган мақоласида турли даврларда ёзилган шарҳ китобларнинг 41 тасини тилга олади. Шулар ичида Имом Насойининг шарҳи энг машҳури бўлиб ҳисобланади. Уламолар ва муҳаддислар Имом Муслимнинг «Саҳийҳ Муслим» китобларини аҳамияти жиҳатдан Имом ал-Бухорийнинг «Саҳийҳ ал-Бухорий» китобидан кейин иккинчи даражада туради деб ҳисоблайдилар. Шунингдек, бирор ҳадис бу икки китобда ҳам мавжуд бўлса, ўша ҳадиснинг са-

ҳийҳлиги янада ортади, у алоҳида аҳамият касб этади. Зеро, муҳаддислар бундай ҳадисларни «муттафуқун алайҳи», яъни бу ҳадиснинг саҳийҳлигига Имом ал-Бухорий билан Имом Муслим икковлари иттифоқ бўлишган, деб атайдилар.

Имом Муслим ал-Ҳажжож умрлари давомида Ироқ уламолари билан яқиндан алоқада бўлганлар. Вафотларидан сал олдин ҳам Ироқни зиёрат қилганлар. Имом Муслим ҳижрий 261 (874 милодий) санада Нишопурда вафот этади. Алломанинг асарларини таржима қилиб ўзбек китобхоналарига етказиш савобли иш бўлиб, бу шарқшуносларимиз олдидаги улуғ вазифадир.

ИМОМ АБУ ДОВУД (817—888)

Ҳадис тўпловчилар ва уларни китобга жам этувчилар Имом ал-Бухорий ҳазратларигача ва у кишидан кейин ҳам китоб номини — ҳадис мажмуасини бир хил ном билан атаганлар. Масалан, Имом ал-Бухорий ва Имом Муслим ҳазратларининг «Саҳийҳ» китобларига ўхшаш бошқа ҳадис китоблари ҳам шу ном билан аталган. Бу анъана мумтоз адабиётда «Хамса»чиликда давом этган. Масалан, Низомий, Деҳлавий, Жомий, Навоий, Фузулий, Хотифий, Чокарий, Беҳиштий «Хамса»ларини биламиз.

Фиқҳ бобларига бўлинган ҳадислардан тузилган «Сунан» деб аталган китоблар ҳижратнинг иккинчи асридан таълиф этила бошлаган. Бу анъана учинчи асрда ҳам давом этган. Ҳижратнинг учинчи асри ўрталарида «Сунан» номли ўнлаб китоблар ёзилди. Аммо уларнинг тўрттаси энг саҳийҳ ҳадислар тўплами саналиб, «Кутуби ситта»нинг тўрт китобини ташкил этди. Бу тўрт «Сунан» китоблар Имом ат-Термизий, Имом Абу Довуд, Имом ан-Насоий ва Имом ибни Можжа қаламига мансуб бўлиб, улар Имом ал-Бухорий ва Имом Муслим «Саҳийҳ»ларидан кейинги даражани эгаллайди.

Имом Абу Довуд Сулаймон ал-Ашъас ибни Исҳоқ ибни Башир ибни Шаддод ибни Амр ал-Аздий ас-Сижистоний ҳижрий 202 (милодий 817) санада Сижистонда таваллуд топган. Абу Довуд Хуросон, Ироқ, Шом, Миср, Сўрия, Хижоз каби ҳудудларни кезиб,

ўша замоннинг машхур муҳаддисларидан таълим олган. Устозлари замон қутблари, мазҳаб соҳиблари Аҳмад ибни Ханбал ва Усмон ибни Абу Шайба каби машхур зотлар бўлган. Кўп таҳсиллардан сўнг Абу Довуд катта олим, шайх ва ровийлардан бири, машхур муҳаддис бўлиб етишдилар.

Замондошлари ва кейинги ўтган олимлар эътирофича, Имом Абу Довуд бу дунёда ҳадис учун, у дунёда эса жаннат учун яратилган. Ёки темир Довуд пайғамбар учун қанчалик юмшатирилган бўлса, ҳадис Абу Довуд учун худди шундай қулайлаштирилгандир. У кишидан жуда кўп олимлар, муҳаддислар таълим олганлар. Шулар орасида «Кутуби ситта» таркибига кирган «Сунан»ларнинг муаллифларидан бири Имом Насойй ҳам бўлган. Шундай қилиб, Имом Абу Довуд ҳазратлари машхур «Сунан» ҳадис китобларини таълиф этдилар.

Имом Абу Довуд ҳазратлари беш юз минг ҳадисни ёддан билар эканлар. Шулардан тўрт минг саккиз юз ҳадисни танлаб олиб «Сунан» номли китобга жам этганлар. Имом Абу Довуднинг китоби энг аввало аксарият саҳийҳ ҳадислар бўлгани, улар шарият қонунлари ва ислом фикҳига тааллуқли бўлгани билан бошқа ҳадис китобларидан фарқ этиб туради. Шу боис Имом Абу Довуднинг «Сунан» асарлари уламолар ва фикҳ қонуншунослари томонидан жуда катта рағбат билан кутиб олинган.

Имом Абу Довуд «Сунан» китобларида ислом шариятининг ҳар бир масаласига далил ва исбот бўладиган бир неча ҳадис келтирилдилар. Агар бир неча ҳадис келтириш имкони бўлмаганда, ҳеч қурса битта ҳадис ривоят қилганлар. Шундай қилиб, Имом Абу Довуд ҳазратларининг «Сунан» китобларида ҳадиси шариф билан далилланмаган, исбот қилинмаган бирорта шарият қонундаси ёки масаласи қолмаган. Шу боис у киши «Сунан»га бироз заиф бўлса-да, баъзи ҳадислар киритишга мажбур бўлганлар. Лекин бу ҳолат мазкур «Сунан»нинг «Кутуби ситта» таркибидан ўрин олишига монеълик қилмаган. Уламолар Имом Абу Довуднинг бу услубларига жуда юксак баҳо берганлар, қўллаб-қувватлаганлар. Зеро, пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳи алайҳи васалламнинг ҳадислари, гарчи заиф ривоят қилинган бўлса-да, замон уламоларининг фикрларига нисбатан бир неча баробар кучлидир, деб эътироф этилган.

Имом Абу Довуд ҳазратларининг «Сунан» китобларига бир неча шарҳлар ва ҳошиялар ёзилган. Таниқли уламо Абу Сулаймон ал-Хаттобий ўз шарҳи муқаддимасида шундай деб ёзган эканлар: «Дин илмида Абу Довуднинг «Сунан» каби шарафи буюк саналган китоб ҳалигача тасниф этилмаган». Бу асар халқ орасида жуда ҳам юксак обрў қозонди. У ҳатто Ироқ, Миср, Мағриб ва бошқа ўлкаларнинг бир қатор шаҳарларида ҳадис тасниф этувчилар учун бир манба асар бўлди. Шундайки, Хуросон аҳли орасида ал-Бухорий ва Муслимнинг «Саҳийҳ»лари эътибор қозонган, саҳийҳ ҳадислар тасниф шартлари уларнинг кўз ўнгиде туриб, ундан ўрнак олсалар-да, Абу Довуднинг «Сунан»и яна ҳам кўп фикҳ ҳукмларини қамраб олганлиги учун у бошқа асарлардан устун саналади. Яна Ибн ал-Арабий шундай деган эканлар: «Бир кишининг илм олиши учун қўлида Аллоҳнинг китоби билан Абу Довуднинг «Сунан»и бўлса кифоя, у кишининг бошқа ҳеч нарсага муҳтожлиги бўлмас...»

Имом Абу Довуд ҳаётининг сўнгги йилларини Басра шаҳрида ўтказди ва шу ерда ҳижрий 275 (милодий 888) санада вафот этадилар.

ИМОМ АН-НАСОИЙ

(830—915)

Имом ан-Насоийнинг тўлиқ исмлари Абу Абдураҳмон ибни Али ибни Шуайб ибни Али ибни Синон ибни Бахр ал-Хуросоний ан-Насоий бўлиб, у киши ҳижратнинг 215 (милодий 830) санасида Хуросоннинг йирик маданий марказларидан бири бўлган Нисо шаҳрида (ҳозирги Туркменистон ҳудудида) таваллуд топганлар. У киши 15 ёшларида машҳур муҳаддис ва аллома Қутайба ибн Саъид ал-Балхийдан ҳадис илмини хатм қиладилар. Сўнг ўша даврнинг илм-фан марказларидан бўлган Хижоз, Ироқ, Сурия, Миср ва Хуросон ўлкаларида узоқ муддат юриб, у ерларда ўз илмини оширадилар, ҳадис тўплайдилар.

Уламоларнинг шоҳидлик беришича, қувваи ҳофизаси кучлилиги ва серғайрат ижтиҳодлари туфайли Имом ан-Насоий юз мингдан зиёд ҳадисни ёд билган олим, яъни «Ҳофиз» унвонига мушарраф бўлган зот эканлар. У киши ислом оламида замона муҳаддисларининг имоми сифатида шуҳрат қозонганлар.

Имом ан-Насойй дастлаб ҳадисга доир «Ас-Сунан ал-кубро» китобини таълиф қилганлар. Уша давр шаҳзодаларидан бири ундан мазкур китобда келтирилган ҳамма ҳадисларнинг саҳийҳлигини сўраганда, у киши бу ҳадисларнинг орасида заифлари (маълул, яъни иллатлилари) ҳам борлигини айтган эканлар. Кейинроқ Имом ан-Насойй китобларидан заиф ҳадисларни чиқариб ташлаб, қисқартириб, уни «Ас-Сунан ас-суғро» ёки «Ал-Мужтабо» («Танланган ҳадислар») деб атаган эканлар. Бу китоб ниҳоятда машҳур бўлиб кетиб, «Кутуби ситта» таркибидан ўрин олишга мушарраф бўлган.

Тарихий маълумотларга кўра, Имом ан-Насоййнинг «Ал-Мужтабо» китобларига турли даврларда жуда кўп шарҳлар, ҳошиялар ёзилган. Айниқса, Имом Жалолутдин ас-Суютийнинг «Захрур рубо ала ал мужтабо» помли шарҳлари бебаҳо саналади.

Имом ан-Насойй ҳазратлари кўп вақт Мисрда яшаганлар, асарларини ҳам шу ерда ёзганлар. Манбаларда айтилишича, Имом ан-Насойй умрларининг охирида Сурияга — Дамашқ шаҳрига келади. У киши Дамашқдалик вақтларида уламолар ҳукмдор Муовиянинг бошқа ҳукмдорлардан устунлиги ҳақида ҳадис ривоят қилишни сўрайдилар. У киши нохуш жавоб берадилар ва калтакланадилар. Фаластиннинг Рамла шаҳрида ҳижрий 303 (915) санада вафот этадилар.

ИМОМ ИБНИ МОЖЖА

(834—886)

«Кутуби ситта» муаллифларидан бири бўлган Имом ибни Можжа ҳазратларининг тўлиқ исми Имом Абу Абдулло Муҳаммад ибни Язид Можжа ал-Қазвиний бўлиб, у киши ҳижрий 219 (милодий 834) санада таваллуд топганлар. Имом ибни Можжа ҳазратлари бошланғич таълим-тарбияни пухта ўзлаштиргандан сўнг, ҳадис илми талабида Рай, Басра, Кўфа, Бағдод, Шом, Миср, Хижоз каби илм-фан тараққий этган ўлкаларга сафар қиладилар. У ерларда ўша замоннинг машҳур уламолари, муҳаддислари билан учрашиб, суҳбатларида бўлиб, сабоқ олиб, тез орада ўзлари эътироф этиладиган даражага эришадилар.

Имом ибни Можжа ҳазратлари фиқҳ бобларига мослаб таълиф этган «Сунан» китоблари билан бутун

ислом оламида шуҳрат топдилар. Бу китоб ҳижрий VI (милодий XII) асргача «Кутуби ситта» таркибидан ўрин олмаган эди. Бу давргача машҳур ҳадис китобларининг сони бешта деб саналган. Олимларнинг шаҳодат беришича, Абу ал-Фазл ибн Тоҳир ал-Маедисий (вафотлари 507 (1113)) юқоридаги беш китобга бағишлаб «Атроф» деган китоб ёзган. Шунингдек, у киши «Олти имомнинг шартлари» деган китоб ҳам таълиф этганлар. Ана шу асарларда Имом ибни Можжанинг «Сунан» китоби беш китобнинг охиргиси бўлиб «Кутуби ситта» таркибига киритилган.

Имом ибни Можжанинг «Сунан» китобларида ҳадис ровийларининг занжирида гоҳо унчалик машҳур бўлмаган ровийлар учраб тургани, бу эса ҳадиснинг саҳийҳлигига анча путур етказгани учун уламоларнинг баъзилари «Сунан»нинг олтинчи китоб қилиб қабул қилинишига қарши бўлганлар. Уламоларнинг бир қисми ад-Доримийнинг «Сунан» китобларини олтинчи китоб даражасига лойиқ кўрса, яна баъзилари Анас ибн Моликнинг «Ал-Муватта» китобини шу ўринга мос деб ҳисоблаганлар. Аммо жуда кўп уламолар Имом ибни Можжанинг «Сунан» китоблари ҳадис бобидаги олти саҳийҳ китоблар қаторига киради, деб иттифоқ қилинган.

Имом ибни Можжанинг «Сунан»ларида зикр қилинган, аммо ровийлари машҳур бўлмаган ҳадислар ўзининг мавзуси жиҳатдан нодир бўлиб, асарнинг қимматини пасайтирмайди. Бу асар 32 қисм, 1500 бобга бўлинган бўлиб 4 минг ҳадисни жам этган. Китобга ўнлаб шарҳлар ёзилган.

Имом ибни Можжа ҳазратлари ҳижрий 273 (милодий 886) санада вафот этганлар.

МАҲМУД АЛ-КОШҒАРИЙ

Ислом маданияти гуллаб-яшнаган XI асрда яшаб, ижод этган Маҳмуд ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад Кошғарий ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида маълумотлар кам сақланиб қолган. Унинг туғилган йили, вафоти санаси ҳам аниқланмаган. Олимлар таъкидлашича, унинг буvasи ва отаси Иссиққўл бўйидаги Барсхон шаҳрида истиқомат қилганлар, сўнг Кошғарга кўчганлар.

Маҳмуд Кошғарий Қорахонийлар даври фарзанди. Аёнки, Қорахонийлар давлатида Кошғар, Боласоғун,

Шош (Тошкент), Самарқанд, Кеш (Шаҳрисабз), Бухоро, Термиз, Марв йирик илмий-маърифий марказлардан эди.

Қорахонийлар даврининг ноёб ёзма маданий ёдгорлиги Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари (1069) да одоб-ахлоқ қоидалари, илоҳиёт, жуғрофия, фалакиёт, тиббиёт, риёзиёт каби фанлардан кенг маълумот берилади.

Қорахонийлар даврида маданият, айниқса, меъморчилик (Работи Малик, Узганд, Тўқмоқ, Жарқўрғон миноралари, юзлаб масжидлар ва мақбаралар) ниҳоятда тараққий этди. Шу билан бирга маънавий маданият асотирлари кўплаб яратилди. Бу ўринда Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Маҳмуд Кошғарийнинг «Девони луғатит турк» асарларини кўрсатишимиз мумкин. Уша даврда мактаб ва мадрасаларда Қуръони Қарим, Ҳадис, Калом, араб тили грамматикаси каби фанлар билан бирга аниқ фанлар чуқур ўргатилган. Маҳмуд Кошғарий маънавият ва аниқ фанлардан чуқур таълим олган. Кейинчалик ўз илмини ошириш мақсадида Бухоро, Самарқанд, Марв, Нишопур, Бағдод шаҳарларида яшаган, таълим олган.

Маҳмуд Кошғарий «Девон»да ўзи ҳақида шундай маълумот беради: «... туркларнинг хуш фаҳмлиларидан, эски қабилаларидан, жанг ишларида уста найзадорларидан эдим». Бу сўзларга таяниб айтиш мумкинки, Маҳмуд Кошғарийнинг ўзи ҳам, ота-боболари ҳам хонларга яқин ҳарбий хизматчилар бўлганлар.

Маҳмуд Кошғарий ўз даври аъанасига кўра, араб тили ва адабиётини чуқур ўрганади. Шу бонс «Девони луғатит турк» асари араб тилида таълиф этилди. Бу асар муаллиф томонидан бир неча бор таҳрир қилиниб, хижрий 466, милодий 1074 йили ёзиб тугалланади. Маҳмуд Кошғарий бу йирик асарни таълиф этиш жараёнида Румдан Мочингача, яъни Қора Денгиз бўйларидан то Хитойгача саёҳат қилган, турли қабилалар, ўлкалар, тоғлар ва даштлар, шаҳар ва қишлоқларни кезиб чиққан. Бу ҳақда «Девон»да шундай битик бор: «Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларини ҳам аниқлаш учун қилдим... Уларга шунча

диққат қилдимки, турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар ва қирғиз қабилаларининг тиллари бутунлай дилимга жо бўлди. Уларни ҳар томонлама пухта, бир асосда тартибга солдим». Шарқшунослар таъкидлашича, Маҳмуд Кошғарий 1072 йили «Девон»ни ёзишга киришган ва 1077 йили Халифа Муқтадирга тақдим этган.

«Девон»нинг асл нусхаси бизгача етиб келмаган. Унинг мелодий 1265—66 йилларда дамашқлик Муҳаммад бинни Абу Бакр ибн Абдулфатҳ томонидан кўчирилган нусхаси ҳозир Истанбулда сақланади.

Немис олими Карл Бреккелман 1928 йили «Девон»ни немис тилига, турк олими Босим Аталой 1939 йили турк тилига, ўзбек олими Солиҳқори Муталлибов 1960—63 йиллари ўзбек тилига таржима қилганлар.

«Девони луғатит турк» асари «Муқаддима» ва сўзлар луғати-изоҳидан тузилган. «Муқаддима»да сўзларнинг тузилиши, туркий қабилалар ва уруғларининг номи, туркий тилларнинг баёни берилди. Бу асар XI аср туркий халқлар тарихи, турмуши, маданияти, адабиёти ва санъати, урф-одатларини ўрганишда энг ноёб манба ҳисобланади. «Девони луғатит турк»да туркий халқлардан ташқари араб, форс, хитой халқлари ҳақида ҳам ажойиб маълумотлар бор.

Академик В. В. Бартольд «Қирғизлар» деган мақоласида таъкидлаганидек, «Маҳмуд ҳаёт воқеаларини, факт ва далилларни ўз кўзи билан кўриб, биллиб ёзгани учун, бу ноёб асар ҳамма замонларда илмий, тарихий, маърифий-тарбиявий аҳамиятини сақлаб келмоқда».

«Девони луғатит турк» асарига, унинг ўзбекча таржимасига қизиқиш ниҳоятда катта эди. Сабаби аён: туркий халқлар ишлатган саккиз минг сўз ва унинг маъноси, фольклор, адабиёт ва бошқа соҳага оид маълумотлар Маҳмуд Кошғарий томонидан бевосита қишлоқма-қишлоқ, овулма-овул юриб ёзиб олинган эди. Бевосита кузатув асосида ёзилган бу асарни ўқишга, илмий ишларида истифода этишга олимлар муштоқ эдилар. Ҳар бир туркий халқ ўз тарихи, тили, адабиётини бу асарсиз ўрганиб бўлмаслигини олимлар яхши тушунар эдилар. Девон ўзбек тили, адабиёти, тарихи ва умуман маданияти учун ҳам қимматли манба ҳисобланади.

«Девон»да туркий халқлар оғзаки ва ёзма адабиётига доир 300 дан кўпроқ шеърий парчалар, мақол-

лар, маталлар, ҳикматли сўзлар, лавҳалар келтирилган. Бу намуналар адабиёт ва санъат атамалари, халқ оғзаки ижодининг баъзи йирик тур ва жанрларини ўрганишда катта илмий қимматга эга.

«Девон»да нафақат сўз маънолари, балки урф-одатларимиз ҳақида ҳам қизиқарли маълумотлар берилган. Масалан, бугунги совчи сўзи XI асрда келин ва куёвлар орасида хат-хабарлар элтувчи маъносини англатган. Бўлғуси қудалар орасида хат-хабар ташувчи киши язиғчи дейилган.

Хўш, бугунги лисонимизда кенг оммалашган совчи сўзининг этимологик маъноси (илдизи) нима?

Бир қарашдаёқ, совчи сўзининг сов сўзи ва чи аффикси орқали ясалганини билиб олиш мумкин. Аммо сов сўзининг луғавий маъноси нима эканлиги кўпчиликка маълум бўлмаса керак. Буюк тилшунос бобокалонимиз Маҳмуд Кошғарийнинг «Девони луғотит турк» асарида сов калимаси сав шаклида, қуйидагича изоҳланади:

1. Сав — оталар сўзи.
2. Сав — қисса, қадимги воқеалардан хабар бериш.
3. Сав — ҳикоя. Бирор воқеани айтиб бериш.
4. Сав — нутқ, сўз.
5. Сав — рисола, хат, китобча.
6. Сав — илгариги хабарлар. Янгиликларни етказувчи. (ДЛТ, III том, 168—169-бетлар).

Бу ибора «хабар етказувчи» маъносида пайғамбарга нисбатан ҳам ишлатилади.

Маҳмуд Кошғарий сав (сов) калимасига турли ва умумий бир изоҳ берган. Демак, сав (сов) «сўз» маъносини беради. Маҳмуд Кошғарий савчи (совчи) сўзини изоҳлаб, савчи келин ва куёв орасида бир-бирига хат-хабарлар элтувчи (ДЛТ, III том, 169-бет) дейди.

«Девон»даги биргина «савчи» сўзига берилган изоҳ камида икки манзарани ёритади — биринчидан, аҳолининг хат-саводли бўлганлигини кўрсатса, иккинчидан, қадимги туркий халқларнинг расм-русмлари, урф-одатлари ҳақида қизиқарли маълумот беради.

Совчи калимасига оид маълумотлар «Девони луғотит турк» асаридан аввалги VII—VIII асрларда битилган Урхун-Энасой китобларида ҳам учрайди. Буюк давлат арбоби Тунюқуқнинг (VIII аср) битиктошида «сов» калимаси саб — сўз, лафз маъносида ишлатилади. Ирқ битиг (фол китоби)да эса саб — сўз, сабчи — хабарчи, сўз келтирувчи маъносида қўлланилади.

Умуман олганда, Урхун-Энасой ёдгорликларида «сўз» калимаси учрамайди ва унинг ўрнига саб (сов) калимаси ишлатилади. Демак, туркий саб (сов) калимаси асрлар оша «сўз» шаклини олган, дейишимиз мумкин. Шунингдек, эски туркчада «в» ундоши бўлмаганлиги сабабли «сов» сўзи Урхун ёзувларида «саб», Маҳмуд Кошғарий замонасида эса «сав» шаклида айтилган. Ҳозирги ўзбек тилида эски туркча «а» унлиси «о» унлисига айланган ва қуйидаги ҳолат рўй берган: сабчи-савчи-совчи.

Маҳмуд Кошғарий «Темир» сўзи изоҳида қадимда қасам ичиш одатини қуйидагича тасвирлайди: қирғиз, ябоқу, қипчоқ ва бошқалар бирор кишига қасам ичирганда ёки ундан бирор нарсага ваъда олганда қилични унинг олдига кўндаланг қўйиб айтганлар: кўк кирсун, қизил чиқсун, яъни ваъда бузилса, бу кўк кирсун, қизил чиқсун, яъни қонга беланиб чиқсун. Бу аҳд бузилса, темир сени ўлдирсин, ўч олсин, демакдир.

«Девони луғотит турк» китобида табиат ва табиий ҳодисаларга, чунончи, ер ва сув, тоғ ва чўл, иқлим ва осмон, ҳайвон ва ўсимликларга тааллуқли мақол, ибораларни, хилма-хил содда ва сермазмун атамаларни топамиз. Маҳмуд Кошғарий бу атамаларни йиғиш учун кўп йиллар саёҳат қилган, ҳар бир ҳодисага, ҳар бир қабилянинг тилига алоҳида эътибор берган. Кошғарий ишлатган атамалар ичида, жумладан, мана бу сўзлар ҳам бор: ариқ, буз (муз), булут, ёз, ёмғир, кечик, кент, куз, кун, кўк, кўл, ой, орт (довон), оқин ва оқинди, сел ва селинди, сув ва сувлоқ, тош, тоғ, туз (текис), туман, унгур, чақмоқ, яйлоқ, яшин, қайир, қақ, қир, қиш ва қишлоқ, қор, қўлтик, қум ва бошқалар. Бу сўзлар XI асрдан анча илгари пайдо бўлган. Уларнинг баъзилари VII асрга мансуб ўрхун ёзувларида, Култегин ёдгорликларида ҳам учрайди. XI асрдаёқ бу сўзлар истеъмолда бўлганлиги ва уларнинг ҳозирда ҳам ишлатилиши тилимизнинг асосий луғат составида эканлигидан далолат беради. Баъзи сўзлар истеъмолдан чиқиб кетган, баъзилари эса айрим топонимлар (жой номлари) таркибидагина сақланган.

Маҳмуд Кошғарий табиатда содир бўладиган ҳодисаларни диққат билан кузатган, турли халқларнинг об-ҳавонинг қандай бўлишини олдиндан билиш ва маълум аломатларга қараб об-ҳавони айтиб бериш тажрибасини ўрганган, ўзининг бу тўғридаги мулоҳазаларини баён қилган, изоҳлар берган. Унинг изоҳла-

ридан мисоллар келтирамиз: «Шамол қўзғалмагунича ҳаво очилмайди». «Қора булут ел очар». «Тоғдаги кунгай томонда ўт-ўлан кўп, қор эса оз бўлади».

Булут сўйилди — булут тарқалди, очилди.

Булут кўрланди — осмонни ёғинсиз ўтиб кетадиган юпқа булут қоплади, осмон кўзига юпқа парда тутди, деган маънода.

Эркин ёмғир — бир неча кун тўхтамай ёғадиган ёмғир. Бундай ёмғир одатда кузда ва қишда бўлади.

Ёмғирчил ер — серёғин жой (бу сўзда термин яшаш қоидасига асосланилгани кўриниб турибди: ёмғирчил).

Қироғу — қиров, совуқда осмондан тушади (қиров ҳам ёғиннинг бир туридир). Маҳмуд Кошғарий қировни «сарқим» деб ҳам атайди.

Толғоғ — ҳар тарафдан эсган қаттиқ изғирин шамолким, кишини беҳуш қилади, ҳатто ўлдиради. Ҳозирги «тўлғоқ» сўзи.

«Девони луғотит турк» матни ва харитасида юзлаб жойларнинг — мамлакат, шаҳар, қишлоқ, тоғ, чўл, доvon, денгиз, кўл, дарё ва бошқаларнинг номлари ёзилган, кўпчилигининг жуғрофий ўрни ва тарихи кўрсатилган ҳолда тасвирланган.

«Девони луғотит турк» асарининг яна бир қиммати шундаки, Маҳмуд Кошғарий бу асарига дунё харитасини илова қилади. Аллома мазкур харитасида Ер юзининг марказини ўз она юрти Иссиқкўл билан Боласоғун оралиғидаги ерларга тўғрилаб чизади. Олим мазкур харита ва унда дунё қабилаларининг жойлашиши ҳақида шундай ёзади: «Шарқдан бошлаб ҳар бир қабиланинг турар жойларини бирин-кетин тартиб билан кўрсатдим. Румдан кун чиқаргача мусулмон ва бошқаларни кўрсатдим. Румга яқин биринчи қабилла бейәнэн, сўнг қипчоқ, ўғуз, яман, бошғирт, басмил, сўнг қай, сўнг абақу, сўнг татар, сўнг қирғиз келади. Қирғизлар Чин яқинидадирлар. Бу қабилаларнинг ҳаммаси Рум яқинидан кун чиқар томонга чўзилгандир. Сўнг чигил, сўнг тухси, сўнг яғмо, хитой «Чин»дир. Сўнгра тавғач — бу «Мочин»дир. Бу қабилалар Жануб ва Шимол ўртасидадир. Бу қабилаларнинг турар жойларини бу доирада кўрсатдим».

Маҳмуд Кошғарийнинг «Дунё харитаси»да кўрсатилган эл-элатлар яшаш жойи, дарё ва кўллар, тоғлар ва даштлар жойлашуви, масофа, ўлчамлари бугунги кун ўлчовларига ғоят мос келиши, умуман, алломанинг бу иши дунё жуғрофия фанида ҳозиргача ўз аҳамияти

ва қимматини сақлаб келаётганини В. В. Бартольд, Н. Ю. Крачковский, А. Н. Бернштам, С. Муталлибов, А. Герман, И. И. Умняков, Ҳ. Ҳасанов каби олимлар бир овоздан эътироф этганлар. Айниқса, Ҳ. Ҳасанов «Сайёҳ олимлар» деган китобида Маҳмуд Кошғарийнинг жуғрофий меросини кенг шарҳлаб берган.

«Девони луғотит турк»ни ўзбек тилига таржима қилган Солиҳқори Муталлибов ўзбек маданиятига, ўзбек тилшунослигига катта ҳисса қўшдилар. Филология фанлари доктори Эргаш Умаров «Девони луғотит турк»ни ўзбек тилида гапиртирган олим» номли мақоласида таъкидлаганидек, Солиҳқори Муталлибовнинг «XI аср ёзма ёдгорликларида феъл категорияси», «Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк» ва кўплаб мақолаларини ҳисобга олмаганда ҳам биргина девонни XI аср эски араб тилидан ҳозирги ўзбек тилига ағдариб, уни изоҳ ва иловалар билан тўрт жилдда (тўртинчи жилд сўзлар кўрсаткичи) нашр эттирганининг ўзи у зот номининг маданиятимиз тарихига катта ҳарфлар билан ёзилишига ҳуқуқ беради. Олим бу иши билан халқимизни бошқа халқлар олдида кўкрагини баланд кўтариб юришига ўз ҳиссасини қўшди. Солиҳ ака юз йигирма миллионли туркий халқлар ичида турк олими Босим Аталойдан кейин иккинчи бўлиб бу туркий — арабий луғатни ўзбек тилига таржима қилиб, нашр этишга муваффақ бўлди. Девон собиқ иттифоқ туркий халқлари ичида фақатгина ўзбек тилида нашр этилди.

Маҳмуд Кошғарий ҳазратлари бундан минг йил аввал «Девони луғотит турк» асари охирида шундай ёзган эканлар: «Энди китоб узоқ замонларга қадар кенг тарқалсин, абадий ёдгорлик бўлсин. Абадий мақтов тангрига, ниҳоясиз яхшилик унинг пайғамбарига ва бутун авлодларига бўлсин». Алломанинг нияти холис экан. У ўз орзусига эришди, унинг асари ҳамма туркий халқлар учун абадий ёдгорлик бўлиб қолди.

НАРШАХИЙ

(899—959)

Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий X асрнинг биринчи ярмида Бухорода яшаган тарихчи олимдир. У «Таҳқиқи ул-вилоят» номли асар — Бухоро вилоятининг тарихини 944 йилда араб тилида ёзиб қол-

дирган. Бироқ одамларнинг араб китобларини ўқишга кўпинча рағбатлари бўлмаганидан, бу китобни форсчага таржима қилиш зарурати туғилди. 1129 йилда бу асарни Абу Наср Аҳмад бин Муҳаммад ал-Кубавий қисқартириб ва баъзи ўзгартиришлар билан (масалан, бошқа асарлардан олинган парчаларни қўшиб) тожик тилига таржима қилди. Бу китобни Муҳаммад бин Зуфар 1179 йилда яна қисқартириб, таҳрир қилиб, кўчиртириб чиққан. Шу кейинги икки марта қисқартирилган нусхалар сақланиб қолган. Илгариги қўлёзмалар ҳали топилганича йўқ.

«Таҳқиқи ул-вилоят» китобини баъзан «Ахбори Бухоро», «Бухоро тарихи», кўпинча «Наршахий тарихи» деб атайдилар.

«Тарих»да Бухоро тўғрисида турли ривоят ва ҳикоятлар, ҳокимларнинг ҳаёти ва урушлари ёзилган. Аммо биз учун унинг географик илмлар томони — Бухоро шаҳрининг топографияси ва бутун вилоятнинг табиати, шаҳарлари, бойлиги, саноати ва аҳолиси тўғрисидаги маълумотлари жуда муҳимдир.

Наршахий Мовароуннаҳр тушунчасига изоҳ бериб, айтади: «Мовароуннаҳр Амударёдан то шарқ томон шаҳарларнинг энг нарисигача бўлган ерлардир».

Бухоро шаҳрининг Нумужкат, Мадинат ус-Суфрия («Мис шаҳар»), Мадинат ут-тижор (Савдогарлар шаҳри), Фоҳира деган номлари бўлганини айтиб, «Хурсонда ҳеч бир шаҳарга бунча кўп ном берилмаган», дейди.

«Бухорода Жўйи Мулиён каби гўзал истиқомат жойдан афзал жой йўқдир, чунки бу ерда саройлар, боғлар, гулшанлар, мевазорлар, дарахтзорлар бор, уларни доимо оқиб турувчи сувлар ишғол қилганлар. Минг тарафга қаратиб дарахтзорлар ва гулшанлар томон ўтказилган ариқлар бир-бири билан кесишади. Бу қадар кўп оқар сувни кўрган ҳар кимса унинг қаердан келиб, қаёққа оқишидан ҳайратда қолади. Уларнинг шундай жойлашишини энг моҳир усталар ва меъморлар ўйлаб топганлар».

Бухоро ёнидаги Байкенд шаҳрини (ҳозирги Яккатут станцияси ёнида бўлган қадимий шаҳар, вайроналари қолган) жуда улуғлаб, шундай мисоллар келтиради: «Байкенд аҳолиси, биров Байкендни қишлоқ деса, ҳафа бўладилар. Агар бир киши Байкенддан Боғдодга борса ва ундан, қаердансиз, деб сўрасалар, у Байкендданман, дейди-ю, Бухороданман демайди.

Байкенднинг ҳамма аҳолиси савдогар бўлиб, улар Хитой мамлакати ва денгиз орқали бориладиган мамлакатлар билан савдо қилганлар ва жуда бой эдилар.

Байкенддан то Форобгача бўлган 12 тош масофалик жой қум чўлидир».

Муаллиф Шопурком (ҳозирги Шофиркон) номининг тарихини шундай ривоят қилади: Шопур ов қилишни яхши кўрар эди. Бир куни овга чиқиб, у ком томонга қарабди, у ёқда ҳеч бир қишлоқ ва ободонлик бўлмай, чакалак ва ов жойи экан. У жой Шопурга ёқиб қолибди. Бухор худот (ҳоким) у жойни Шопурга берибди. Шопур у ердан катта анҳор қазитиб уни ўз номи билан «Шопурком» деб атаган.

Наршахийнинг шу ахбороти муносабати билан бир сўзнинг маъносини англатиб кетайлик. Марказий Осиё топонимиясида «ком» сўзи «дарё», «канал» маъносида бўлиб, бир қанча топонимлар (географик номлар) таркибига қушилган. Чунончи: Шопурком, Комимех (ҳозир Конимех), Комидаймун.

Амударё тўғрисида: «Амударё лабидан то Форобгача 1 тош. Сув тошса, ҳалиги бир тош масофа ярим тош бўлиб қолади. Гоҳо Аму суви тошиб, Форобгача боради!»

Наршахий Бухоро вилоятидаги шаҳарларга қисқа-қисқа таъриф ҳам берган: «Афшина — катта бир шаҳар бўлиб, қалъаси бор. Бир неча қишлоқлар унга қарашлидир. Одамлар у жойни табаррук дейдилар. Ҳафтанинг муайян бир кунда у ерда бозор бўлади».

«Карминада (араблар ва шоирлар) кўп бўлганлар. Қадимда Карминани бадъяи хурдак (кичкина тоғора, кичик обдаста) деб атаганлар. Бухородан то Карминагача 12 тошдир».

«Тавовис — бу вилоят бўлиб, асл номи Арқуқдир. Ундаги кишилар бой ва зебу зийнатга берилган одамлар... Ҳар бир киши уйда битта-иккита товус сақлайдиган бўлган.

(Аммо) бундан илгари араблар товусни (кўрмаган) эканлар, бу жойда товусни кўп кўравериб, у қишлоқни «Зотул ат-тавовус» — «Товуслар эгаси» деб атаганлар, унинг асл номи унутилган, ундан кейин «зот» сўзини ташлаб, тавовис деб қўя қолганлар... Ундан Бухорогача 7 тош».

«Зандани қишлоғида карбос кийимли мато тўқиларди, уни занданичи, зандачи дейдилар. Ироқ, Форс, Ҳиндистонга сотадилар».

Яна асарда Бухородаги катта ёнғин тасвири, Вилоятдаги ариқлар, экинлар, масофалар тўғрисида мукаммал маълумотлар бор.

Оқоридаги парчалардан кўриниб турибдики, Муҳаммад Наршахий фақат сомонийлар даврининг тарихчиси бўлиб қолмай, Бухоро вилоятини ўз кўзи билан кўриб, тасвирлаб ёзган географларимиздандир.

Наршахийнинг «Бухоро тарихи» китобида шундай сатрлар бор: «Мосаф (Зарафшон) дарёсидан сув кўп оқиб кела берди, лойқалар то Битик (Чоржўй вилояти Амударё бўйидаги бир қишлоқ) ва Фороб (Битикка яқин кент)гача сурилиб келиб турди. Сўнгра сув (тошқин) тўхтади. Бухоро ўрнашган жой (лойқага) тўлиб текис ерга айланди. Ҳар томондан одамлар йиғилиб, у жой обод бўлди. Одамлар Туркистон (шаҳри) томондан келар эдилар...» (Наршахий, «Бухоро тарихи», «Фан» нашриёти, Тошкент, 1965 йил, 65—66-бетлар).

Шунингдек, Тошкент, Бухоро, Самарқанд, Кеш ва Хўжанд, Туркистон, Сигноқ, Соброн, Иқон ва Сайрам каби шаҳарлар ўртасида савдо ва ҳарбий ёрдам алоқалари то XIX аср охиригача давом этган. Ёвга қарши курашда бу икки халқ доимо бир-бирини қўллаб-қувватлаган.

Бухоро номи тилга олинганда кўз олдимизда аввало шаҳарнинг кўрки ҳисобланган Исмоил Сомоний мақбараси, Чашмай Аюб, Минораи Қалон, Мафоки Атор, Лабиҳовуз ансамбли, тоқу тимлар, масжиду мадрасалар ва карвонсаройлардан иборат нодир обидалар манзараси гавдаланади. Шунингдек, бу қадим халқ орасидан Ибн Сино, Исмоил Бухорий, Наршахий, Малик Санжар, Маҳмуд Таробий, Баҳоуддин Нақшбанд ва бошқа алломалар етишиб чиққан.

Ўрта асрларда Ўрта ва Яқин Шарқда илму маърифат ва маданият тараққиётига улкан ҳисса қўшган бу қадим шаҳарга «Бухоро» номи ҳам бу ўлканинг табиатидан келиб чиққан ҳолда қўйилган.

Бухоро номи сўғдийча икки сўздан «Буғ» ёки «бағ» ва «оро» бирикмасидан иборат бўлиб, «буғ» — тангри, худо, «оро» эса, безак, сайқал маъноларини англатади. Агар бу икки сўз асосида «Бухоро» атамасига изоҳ бериладиган бўлса, «худо сайқал берган ўлка», «тангри нигоҳи тушган жой» ёки «тангри жамоли» деган мазмун англанади. «Бухоро» сўзининг этимологияси бу вилоятнинг қадим табиатига мос бўлиб, бунга ёзма

манбалар ҳам, археологик топилмалар ҳам тасдиқлайди.

Муҳаммад Наршахийнинг таърифлашича, Бухоро шаҳрида қад кўтарган мавзе қадимдан ниҳоятда хушманзара бўлиб, бу ерлардан катта бир дарё оққан. «Ҳозирда Бухоро ўрнашган бу мавзе илгари ботқоқлик бўлиб, унинг баъзи ерларини тўқайзор, дарахтзорлар ва кўкаламзорлар ташкил этган. Айрим жойларда эса Самарқанд тоғларидан оққан қор суви тўпланиб қолган эди. Самарқанд томонида битта катта дарё борки, уни «Руди Мосаф» — «Мосаф дарёси» деб атайдилар. Бу дарёга кўп сув йиғилган, у бир талай ерларни ювиб ўпирган ва кўп лойқаларни суриб келган ва натижада бу жой ботқоқлик бўлиб қолган. Сув кўп оқиб кела берди, лойқаларни то Битик ва Форобгача суриб келтира берди. Сўнг сув тошиб келиши тўхтади. Бухоро ўрнашган жой секин тўлиб текис ерга айланди ва шундай қилиб, у катта дарё Сўғд ва лойқалар билан тўлган мавзе Бухоро бўлиб қолди».

Наршахийнинг бу сатрларидан кўриниб турибдики, сўз Бухоро шаҳри тўғрисида эмас, балки Зарафшон этагидаги Бухоро воҳаси ҳақида кетаяпти. Шубҳасиз, воҳа қиёфасининг шаклланиши тўғрисида айтилган бу мулоҳаза илк ўрта асрларда водий ерларининг вужудга келиши ва бу жараёнда сув манбаларининг аҳамияти борасида етарли маълумотлар беради.

Бундан қарийб минг йил аввал айтилган бу фикр нақадар тўғри эканлигини Бухорода олиб борилган гидрогеологик ва археологик тадқиқотлар тасдиқлаб беради. Археологик қазилмалардан маълум бўлишича, ҳозирги эски шаҳар атрофидан кенглиги 100—120 метр бўлган дарё оқиб ўтган. Бу дарё ўзани ҳозирги вақтда Улуғбек, Абдулазизхон ҳамда Мир Араб мадрасалари, Минораи Қалон, Масжиди Қалон ва Тоқи Заргарон каби меъморчилик обидалари бўй чўзган замин бўйлаб ўтган. Бу ўзанда қачонлардир ҳайқириб оққан дарёнинг қум ва лойқаларидан вужудга келган қалин ётқизиқлар ва улар устида тўқай ва дарахтлар чириндисидан ҳосил бўлган торф қатламлари шаҳар заминининг пойдеворига айланган.

Наршахий маълумотларининг чуқур таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, табиати бой бўлган бу хушманзара ўлка даставвал овчилик билан машғул бўлган аҳоли диққатини ўзига тортган.

«Одамлар Туркистон томонидан келар эдилар, — деб

баён этади Наршахий, — бу вилоятда сув ва дарахтлар, ов қилинадиган жониворлар кўп бўлганидан кишиларга бу вилоят хуш келиб шу ерга жойлашдилар. Аввал улар чодир ва ўтовларда турар эдилар, сўнг вақт ўтиши билан одамлар йиғилишиб иморатлар қурдилар».

Бу маълумотларни ҳам археологик тадқиқот натижалари маълум даражада тасдиқлади. Топилмаларга қараганда, фақат овчилик ва балиқчилик билан кун кечирган Бухоронинг энг қадимги аҳолиси милоддан аввалги 5—3 мингинчи йилларда ҳозирги Қорақўл туманидан 30—40 км. Жануби-ғарбда жойлашган Катта ва Кичик Тузгон деган жойларда яшаган. Улар истиқомат қилган 60 дан ортиқ чайла ўринлари устоз Яҳё Ғуломов ва археолог Уткир Исломов томонидан топиб, текширилган. Агарда бу маълумотларга асосланилса, Бухоро вилоятидаги чайлалардан иборат дастлабки турар-жойлар бундан 7—5 минг йил муқаддам қад кўтара бошлаган дейиш мумкин.

Наршахий бу тўғрида сўз юритар экан: «Ҳали Бухоро шаҳри вужудга келмасдан пайдо бўлган баъзи қишлоқлар — Нур, Харқонруд, Вардона, Таровча, Сафна ва Исвоналардир», — деб ёзади.

Бухоронинг қадим эгалари яратган обидалардан бири даставвал 1950—1952 йилларда Яҳё Ғуломов томонидан Замонбобо кўли соҳилида топилиб текширилган эди. Шундай обидалар 1961 йилда Зарафшоннинг қадимги ўзанларидан бири Бужайли соҳилидан ҳам топилган. Археолог А. Асқаров томонидан эса, Бухоро вилоятида пайдо бўлган энг қадимги қишлоқлардан бирининг харобалари топиб текширилган. Бу маълумотларга асосланиб, Зарафшон водийсининг қуйи қисмидаги энг қадимги қишлоқлар бундан уч ярим минг йил муқаддам қурила бошлаган дейиш мумкин. Қишлоқлар дарё ўзани адоғида якка тартибда бино қилинган бўлиб, улкан чайлалардан иборат илк деҳқончилик билан машғул қишлоқлар эди.

1973—74 йилларда воҳада олиб борилган археологик тадқиқотлар давомида Қалқонота, Конимех ва Варахша атрофида хом ғиштлардан бино қилинган кўп хонали улкан монументал қишлоқлар харобаси топиб текширилди. Бу ёдгорликлар милоддан аввалги V асрга мансуб бўлиб, Бухоро тарихига бирмунча ойдинлик киритади. Маълумотлар Бухоро воҳасида суғорма деҳқончиликка асосланган қишлоқлар милод-

дан аввалги V асрда Конимех ва Вобкент дарёларининг адоғида қад кўтарганлигини кўрсатади.

Наршахий ҳам Бухоро воҳасининг обод этилиши ҳақида сўз юритганида айрим қишлоқларни, жумладан, Варахша, Ромитон, Ромуш ва Пойкендни «Бухородан қадимийроқдир» деб таърифлайди. Унинг ёзишича, Варахша ва Пойкенд подшоҳлар қароргоҳи бўлган: «Подшоҳ турадиган катта қишлоқ Байканд — Пойканд эди. Шаҳар «Қалъайи Дабусий» — «Дабусий қалъаси» бўлиб, шаҳар деб шунини атар эдилар». Шунингдек, у «Баъзи китобларда Ромитонни Бухоро деб атаганлар», деган маълумотни келтиради.

Наршахий маълумотлари таҳлил қилинар экан, эҳтимол, Қўрғони Ромитон қадимда Бухоро деб юритилгандир, деган фикр туғилиши табиийдир. Масалага, қисман бўлса-да, аниқлик киритиш учун Бухоро атрофида бир қанча археологик қазилмалар ўтказилди. Варахша, Қўрғони Ромитон, Ромуш каби қадимги шаҳар харобаларидан топилган осори атиқалар қайта кўриб чиқилди. Бухоро яқинидаги Толимурдапартон, Тахмачтепа, Тали Моҳитобон ёдгорликларида қазилмалар ўтказилди. Қадимги Пойкенд харобаларида археологик тадқиқотлар бошлаб юборилди. Натижада, Наршахий «Бухородан қадимийроқдир» деб кўрсатган Ромуш, Варахша ва Пойкендларнинг энг қадимги топилмалари милoddан аввалги IV аср охири ва III асрга мансуб бўлиб, уларнинг ёши 2300 йилга тенг эканлиги аниқланди.

«ОТИМ АҲМАД, ТУРКИСТОНДИР ЭЛИМ МЕНИНГ»

Хушламойдур олимлар бизни ойғон туркини
Орифлардин эшитсанг, очар кўнгил мулкини.
Оят, ҳадис маъноси турки бўлса мувофиқ.
Маънисига етганлар, ерга қўяр бўркини.

Хўжа Аҳмад Яссавий

Хўжа Аҳмад Яссавий Туркистонда сўфийлик таълимоти асосчиларидан бири, туркий тасаввуф шеърятининг буюк вакилидир. Унинг «Девони ҳикмат»и мусулмон Шарқида маълум ва машҳур. Яссавий асос солган сулукот Туркистон, Хуросон, Эрон, Озарбайжон, Кичик Осиё мамлакатларида ниҳоятда эътибор топган эди. Бу тариқат шажараси Абу Еқуб Юсуф Ҳамадонийдан бошланади. Ул зот Жалололдин Румий, Саид ибн Ваққос, Шиблий, Мансур Ҳаллож, Жунайд Бағдодий, Имом Ғаззолий ғояларини ҳам ўз таълимотларига сингдирдилар.

Туркистон тупроғида, қолаверса, мусулмон шарқида Хўжа Аҳмад Яссавий номларини билмаган одам кам топилади. Хўжа Аҳмад Яссавий бобомиз ҳақида Алишер Навоий ҳазратларидан орттириб бир сўз дейиш қийин: «Хожа Аҳмад Яссавий — Туркистон мулкининг шайхул-машойихидир. Мақомати олий ва машҳур, каромати матаволий ва номахсур эрмиш. Мурид ва асҳоби ғоятсиз ва шоҳу гадо анинг иродат ва ихлоси остонасида ниҳоятсиз эрмиш. Имом Юсуф Ҳамадонийнинг асҳобидиндур. Хожа Абдуллоҳиқ Ғиждувоний била суҳбат тутибдур ва Хожа Абдуллоҳ Барқий ва Хожа Ҳасан Андақий билан Имом Юсуф Ҳамадоний муридларидурлар, аммо ҳар қайси бийик маротибга етибдурлар, мусоқиб бўлубтур ва рўзгор машойихидан кўп бузургорлар анинг тарбиятин топибдурлар ва Шайх Разиддин Али Лоло Шайхи бузургвор Шайх Нажмиддин Кубро хизматиға етардин бурун Хожа Аҳмад Яссавий хизматида бўлуб эрди ва анинг хонақоҳида анинг иршоди била сулук қилибдур.

Ва анинг мозори Туркистонда Ясси деган ердаки, анинг мавлий ва маншаидур воқеъ бўлубдур ва Туркистон аҳлининг қиблаи дуосидур». («Насоимул муҳаббат...»).

Кейинги пайтда олимлар Туркистон шаҳрида ва Сайрамда Хўжа Аҳмад Яссавийнинг бир неча шажараси сақланиб қолганини аниқладилар, баъзилари матбуотда эълон қилинди. Мазкур шажараларда айтиладики, ул ҳазратнинг насл-насаби Муҳаммад пайғамбар (с. а. в)нинг Ҳадича онамиздан туғилган учинчи қизлари Фотима билан ҳазрат Али Муртазодан дунёга келган Имом Ҳасан ва Имом Ҳусан фарзандлари авлодларига бориб тақалади. Имом Муҳаммад Абдулфаттоҳ, Абдулқаҳҳор, Абдурахмон, Исҳоқбобо ҳазратларидан кейинги бўғинларда ўн олти авлоддан сўнг Ифтихор (Хўжа Аҳмад Яссавийнинг бобоси)нинг ўғиллари, Маҳмуд, Илёс, Иброҳим, у кишининг ўғиллари Садр шайх ва Аҳмад Яссавийдир. Шажаранинг давомида Садр Шайх ва Аҳмад Яссавий авлодлари келтирилиб, уларнинг шайхлар бўлиб ўтганидан воқиф бўламиз. Шажара битиги таҳлилига кўра, ҳар авлоддан бир алломанинг исми шарифи тилга олинади. Баъзи авлодларнинг мартабаси, унвони — салоҳияти эътиборга олиниб, у кишининг отаси, бир неча ўғиллари номлари ёзилган. Масалан, Ифтихорнинг уч ўғли, Иброҳимнинг икки ўғли, ҳазратлар авлодининг ўн еттинчи вакили бўлган Абдуҳолиқхўжанинг саккиз ўғли шажарага киритилган. Шажарада мазкур зотларнинг мақомлари, юмушлари, дафн этилган жойлари, улар тасарруфидаги ерлар кўрсатилган...

Алқисса, Хўжа Аҳмад Яссавий Сайрам қасабасида дунёга келган бўлсалар-да, Ясси (ҳозирги Туркистон) шаҳри у кишининг руҳий камолга етган юрти ҳисобланади. Бугунги кунда Чимкент — Туркистон катта йўли бўйлаб қадимий Ясси — Туркистон шаҳрига қираверишда ярқ этиб кўзга ташланадиган мовий гумбазли йирик обида — Хўжа Аҳмад Яссавий мақбаралари олти юз йилдан бери ўтмиш билан ҳозирги кунимизни бир ажиб кўприк бўлиб боғлаб турибди. Бу мақбара мусулмонларнинг муқаддас зиёратгоҳидир. Уни 1395—1398 йилларда соҳибқирон Амир Темур улуг аллома қабри ўрнида қурдирган...

Файзуллоҳ ибн Рўзбехон Исфажоний «Меҳмонномаи Бухоро» (XVI аср) китобида шундай ёзган эканлар: «Ясси шаҳри. Туркистон элатининг маркази боғларга бурканган, хуш ҳаволиқ жой экан. У, ўзбеклар ерининг чегараси бўлиб, бундан Андижон, Хитойга карвон йўли ўтаркан. Саброндан (Соврин) туя устидаги кажавода ўтириб, мусулмон оламининг иккинчи

каъбаси Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасини зиёрат қилгали Яссига келдик... Яссига бизга Хожа Аҳмад Яссавийнинг авлодларидан бўлмиш Шайхулислом Шамсиддин Муҳаммад Имом Мукий ас-сунна ал-Бегавийнинг «Шамчиروق» китобидан боблар ўқиб эшиттирди...»

Хўжа Аҳмад Яссавий Туркистоннинг Сайрам қасабасида таваллуд топди. Бу 1103 йилга тўғри келади. У ёшлик давридаёқ аср кимёси Арслонбоб назарига тушади. Шайх кичкина Аҳмаднинг ботиний ва зоҳирий тарбияси билан шуғулланади. Аҳмад етти ёшга етганда отаси Иброҳим шайх вафот этган. Отаси вафотидан сўнг унинг васиятига кўра, Аҳмад онаси ва опаси билан Яссига келишган. Тарихий манбалар ва ривоятларда Аҳмаднинг отаси ўлимидан сўнг унинг маънавий отага — Арслонбобга етишуви ҳикоя қилинади. Ривоятларга кўра, ҳазрат Арслонбоб бўлғуси прикомил Хўжа Аҳмад Яссавийнинг маънавий тарбияси билан ҳали у дунёга келмасданоқ шуғуллана бошлаган. Муҳаммад пайғамбаримизнинг маънавий ишоратлари билан Аҳмадни излаб шайх Арслонбоб Сайрамга келади. Алҳол пайғамбаримизга Аҳмад исмли умматининг туғилиши олдиндан маълум бўлади. Воқеан, ҳазрат пайғамбаримиз асҳоби киромлари билан бир жойга боришганда оч қолишади. Расулиллоҳ дуоеи билан ҳазрат Жаброил жаннатдан бир табақ хурмо келтиради. Уша хурмолардан бир донаси ерга тушади. Шунда пайғамбари акрам: «Бу хурмо бизнинг умматимиздан Аҳмад Яссавий отли бирининг қисматидур», деди. Ҳар омонотнинг ўз эгасига берилмоғи табиий бўлгани учун ҳазрат пайғамбар саҳобаларига улардан бирининг бу вазифани удалашини таклиф этди. Асҳоблардан ҳеч бири жавоб бермади. Фақат Арслонбоб Аллоҳ элчисининг инояти билан бу ишни удалай билажанини сўзлади. Уша бир дона хурмо устида бир парда зоҳир бўлди. Шунда ҳазрат пайғамбар Арслонбобга Султон Аҳмад Яссавийнинг қандай бўлажанини таъриф ва таълим этиб, унинг тарбияси билан шуғулланишини амр қилди. (Бу ривоятни Фуод Кўприлизода Саййид Ҳасан Хўжа Нақибул Шараф Бухорийнинг «Мазакири аҳбоб» асарининг қўлёзмасидан келтирган.)

Аҳмад етти ёшга етганда Арслонбоб Сайрамга (Яссига ҳам дейилади) келиб уни топди. У узоқдан мактабдан келаётган Аҳмадни кўриб танийди, унга салом беради. Аҳмад жавоб қайтариб, ундан «омонатни» сўрайди. Шунда Арслонбоб етти яшар Аҳмаднинг

валийлигига, Аллоҳнинг иродасига қойил қолади. Аҳмад Яссавий «Ҳикмат»ларида бу ҳолатни бир неча бор қайд этган эди:

Етти ёшда Арслон бобом берди салом
Ҳақ Мустафо омонатин қилди инъом
Ушал вақтда минг бир зикрин қилдим тамом
Нафсим ўлиб ломоконга ошдим маном.

Хурмо бериб, бошим силаб, назар қилди,
Бир фурсатда уқбо сари сафар қилди,
Алвидо деб бу оламдан гузар қилди
Мактаб бориб, қайнаб, тўлиб, тошдим маном.

Манбаларда айтилишича, Аҳмад етти ёшгача ҳам теран маънавий тарбия кўрган. Арслонбоб уни яна юксак мақомга етказиб тарбиялаган. Ривоятларда Арслонбоб Муҳаммад пайғамбаримизнинг дуоси билан узун замонлар яшади, дейилади. Арслонбобнинг узоқ замонлар яшагани унинг руҳоний ҳаёти Яссавий замонигача етиб келгани билан изоҳланса керак. Яссавий «Ҳикмат»ларида Арслонбобнинг жон узлишини, жаннат ҳурларининг ипак тўндан кафан бичишларини, етмиш минг малак уни йиғлай-йиғлай фалакка — жаннатга кўтарганликларини гўзал мисраларда баён этади:

Қабз қилиб Арслон бобом жонин олди,
Хурлар келиб ҳарир тўндан кафан қилди,
Етмиш минг фаришталар йиғаб келди,
Ул сабабдин олтмиш учда кирдим ерга.

Жанозасин ўқиб ердан кўтардилар
Бир фурсатда учмоҳ ичра еткурдилар.
Руҳим солиб иллийюнга киргиздилар
Ул сабабдин олтмиш учда кирдим ерга.

«Девони ҳикмат»да айтилишича, Хўжа Аҳмад Яссавий йигирма олти ёшда «ишқ савдосига» тушган, «Мансур Ҳаллож каби дийдор учун ғавго этган». Йигирма етти ёшида устози Юсуф Ҳамадоний билан кўришганини «зоти аввал хўжаман, сенга сиғиниб келдим», дейди.

Машҳур мутасаввуф шайх Юсуф Ҳамадонийнинг тўрт шогирди — Хўжа Абдулла Барқий, Хўжа Ҳасан Андоқий, Хўжа Аҳмад Яссавий, Хўжа Абдулхолиқ Ғиждувоний ўз замонида шуҳрат қозонган шайхлар бўлиб

етишадилар. Хусусан, Яссавий ва Гиждувоний бу су-
лукотнинг машхур давомчилари бўлдилар. Хўжа Аҳ-
мад Яссавий устози Ҳамадоний, Барқий ва Андоқийдан
кейин Бухородаги муқаддас хонақоҳга раис — мурши-
ди комиллик қилган. Кейинроқ барча шогирдлари ва
муридларини Абдулхолиқ Гиждувонийга бириктириб,
ўзи Яссига келади ва атрофига муридлар тўплай бош-
лайди.

Хўжа Аҳмад Яссавий Ясси шаҳрида муқим яшаб,
таълим ва иршод билан машғул бўлади. Бир манба-
да Яссавийнинг тўқсон минг муриди бўлган дейилади.
Шайхнинг шуҳрати бутун Туркистонга, шимолда Итил
(Волга) бўйларигача, жанубда Хуросон, Озарбайжон,
Эрон ва Кичик Осиёга қадар тарқалган эди. Аҳмад
Яссавий муридларига сабоқ бериб, бўш вақтларида
қошиқ ва кипча йўниб, кун кечирган.

Аҳмад Яссавий бир неча «Ҳикмат»ларида Муҳам-
мад пайғамбаримиз суннати деб олтмиш уч ёшида ер
остига тушганини баён этади. Яссавийнинг лаҳад ҳуж-
рада яна олтмиш йил яшагани, ҳаммаси бўлиб 120,
ҳатто 125, 133 йил умр кўргани ривоят қилинади. Шайх
чиллахонада рибзат ва ибодат билан машғул чоғлари-
да «Девони ҳикмат»ни тузгани, 99 муридига диний
анъаналар, сулуки ҳақойиқи суфёна, зоҳирий ва бо-
тиний (ички ва ташқи) одоб-ахлоқ лузумидан сабоқ
берган. Яссавий «тўрт минг тўрт юз ҳикмат айтдим»
дейди:

Кул Хожа Аҳмад ҳар бир сўзинг дардга дармон,
Толибларга баён қилсам қолмас армон.
Тўрт минг тўрт юз ҳикмат айтдим ҳақдин фармон,
Фармон бўлса ўлгунча сўзласам ман.

Аҳмад Яссавийнинг ер устида олтмиш уч йил, ер
остида яна олтмиш йил умр кўргани — бу унинг жис-
мий ҳаёти. Улуғ мутафаккирнинг маънавий ҳаётини
ҳисобласак, ҳозир у минг йилга яқинлашди. Улуғ пири
комил шунча йиллардан буён халқнинг ғамнок кўнгли-
га илоҳий бир қувват, қайноқ ҳарорат бериб келмоқда.
Аҳмад Яссавий ахлоқ-одобга даъват, ғариблар кўнглига
фароғат бағишлаш, айни маҳалда нодонлардан қочиш,
бу дунёни айшу ишрат дегувчиларни инсофи тавфиққа
чақиришда улуғ исломий даъватчимиз бўлиб келмоқда.

Ер устида ўлмас бурун тирик ўлдим,
Олтмиш учда суннат, деди эшитиб билдим.

Ер остида жоним била қуллик қилдим,
Эшитиб, ўқиб ерга кирди Қул Хожа Аҳмад.

Хўжа Аҳмад Яссавийнинг оламга машҳур «Ҳик-
мат» китобига номаълум муаллиф томонидан ёзилган
«Фақирнома» мақоласи тасаввуф мафкураси ҳақидаги
мукаммал тадқиқотлардандир. Мақола «Ҳикмат» му-
толаасига шуруъ қилган китобхонни Яссавийнинг теран
руҳоний олами бўсағасида муайян ботиний тайёргар-
ликдан ўтишга даъват этади. Бошдан оёқ ғарибларга
шафқат ва мурувват руҳи билан суғорилган, олий ода-
мий мақоматга чорловчи ҳикматлар — шеърлар олтмиш
уч ёшида дайри фанога юз буриб, ўзини батамом Ҳаққа
бахшида этган зотнинг кўнгил сардафтари дир.

Яссавий ўз ҳикматларидаги ҳар бир сатр, ҳар бир
банд орқали шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат
мақомлари занжиридаги алоҳида-алоҳида руҳий ҳал-
қаларга тўхталади, бу поғоналар хусусида ўзининг
шарҳларини беради.

Ешим етти, умрум кетти, кўкка учтум,
Бағрим тошти, ақлим шошти, ерга туштум.
Нафсу шайтон хайли бирла кўб уруштум,
Сабру ризо мақомотин оштим, дўстлар.

Ҳар бир мақом доирасидаги силсила мақомларни
таърифлар экан, Яссавий «фақирлик»ни бани башар-
нинг ҳаётдаги энг олий даражаси атайди. Бу даража-
нинг нечоғли олиймақом эканлиги хусусида «Фақир-
нома» ёзади: «Ҳазрати Расул акрам саллоллоҳи алай-
ҳи васалламдан ҳазрати Али розиаллоҳу анҳу айдилар:
«Меърож кечаси Ҳақ Таоло фармони билан Ҳазрати
Жабраил алайҳиссалом Буроқ келтурди. Етти қат
осмондан ошурди. Тангри азза ва жалла қудрати бир-
лан ажойиботларни кўрди. Ҳазрати Раббил олабийн
салом қилди. Ҳақ Таоло ҳабиби жавоби салом олди.
Раббил олабийндан нидо келди: «Ё Саййид ал мур-
салийн, юқори назар қил!» Ҳазрати Расул акрам сал-
лоллоҳи алайҳи васаллам назар қилди эрса ажойиб
сувратларни кўрдик, онинг шарҳи еру кўкка сиғмас.
Анда ҳайрон ва беҳуш бўлдилар. Яна ҳушларига кел-
дилар, айдилар: «Ё раб, ул на сураат эрдик кўрдум,
ақл-ҳушумдин кетдим?» Ҳазрати Раббил олабийндан
нидо келдики: «Ул суврат фақирлик суврати турур.
Эй, Муҳаммад, агар мани тиласанг, фақир бўл!...»

Юқорида эслаганимиздек, Юсуф ал-Ҳамадонийдан

мутасаввуфлар ўз шажарасини бошлаган бўлсалар-да, унга икки асосий йўналиш, бири Абдулхолиқ Гиждувоний, иккинчиси Аҳмад Яссавий тариқатлари туташган. Бу мутасаввуфларнинг «орифлик йўли» (билиш йўли) туркий ҳукмдорларнинг эътиборини ўзига жалб этган ва уларнинг ислом шариати асосида сиёсат юргизишларида муҳим омил бўлиб хизмат қилган. Бу ҳол Абдулхолиқ Гиждувоний ва Аҳмад Яссавий тариқатларининг кенг ҳудудларда тарқалишига олиб келди. Яссавий тариқатида диний, ижтимоий, маданий йўналишлар бир-бирига қоришиб, узвий боғланиб кетгандир. Бу таълимот туркий қабилаларни бирлаштиришда, кўчманчи туркийлар муҳитига исломни татбиқ этишда улуғ хизматлар қилди. Аҳмад Яссавий ва унинг шогирдлари, издошлари Сулаймон Боқирғоний, Юнус Эмро, Сўфи Оллоёр ва бошқалар илоҳиётда ва шеърятда устозлари анъаналарини давом эттирдилар.

Яссавий шахси Туркистон элининг ижтимоий-маънавий ҳаёт тарзи билан узвий боғланган эди. Халифа Ал-Муътасим замонида, хусусан, 838 йилда Шош (Тошкент), Оқсув шимолидаги шаҳарлар аҳолиси мусулмонликни қабул қилди. Сўғд, Фарғона, Усрушона ва Шошнинг исломни қабул қилуви Туркистон элининг мусулмонлашувига ҳам таъсир этди. Уша замонлардан Хўжа Аҳмад Яссавий давригача ислом асосан араб ва форс тилларида сингдирилар эди. Шу боис ҳали ислом Туркистон маҳаллий халқининг маънавий ва руҳоний ҳаётига чуқур сингиб кетмаган эди. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Хўжа Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикмат»лари турк улусининг қадимги руҳияти, шеър усулларига асосланганлиги билан халқ дили ва тилида милтиллаб турган чироқ пилигига ёғ бўлиб қуйилди ва бу пилик, хусусан, Хўжа Аҳмад Яссавий тариқатлари ёрдамида пориллаб ёна бошлади. Шу тариқат туфайли туркий қавмлар руҳоний ва дунёвий ҳаётида янги давр бошланди. Яссавий ҳазратлари шахси туркий қавмлар ҳаётида маёқ бўлиб хизмат қила бошлади. Уша замоннинг подшоҳлари, амалдорлари Султонул Орифинни ниҳоятда иззат ва ҳурмат қилганлар, эъзозлаганлар, тўғрироғи, ул зот билан ҳисоблашишга мажбур бўлганлар.

Хўш, Хўжа Аҳмад Яссавий тариқатининг моҳияти—ўзига хос йўллари нималарда кўринади? Аслида Аҳмад Яссавий тариқати ҳам руҳни поклашга, ақлни тозартиришга хизмат қилади. Яссавий муридлари зикр туш-

ганда бир киши Шайх ҳазратлари ҳикматларини айтиб турган, қолганлар шунга жўр бўлишган: «Хув» ҳалқаси қурилди, эй дарвешлар, келинлар, «Ҳақ» супраси ёйилди, андин улуш олинлар. Яссавий шогирдлари зикр олдидан қиёмда туриб, калимаи шаҳодатни 33 марта такрорлайди. Шу йўл билан бадандаги 360 томир жунбушга келтирилади. Яъни хаёлдаги беҳуда фикрлар унутулиб, фоний дунё билан алоқа узилиб, инсон ёлғиз Аллоҳ ёди ва дийдори билан банд бўлади. Сўнг калимаи тойибба 33 марта айтилади. Шу тариқа зикр бошланади. Ҳикматлар аввал икки мисрадан, сўнг тўрт мисрадан айтилади. Зокирлар «Ҳақ!» «Хув» деб унга жўр бўлишади:

Қаҳҳор отлиқ қаҳрингдан
Қўрқиб йиғлар Хожа Аҳмад
Раҳмон отлиғ раҳмингдан
Умид тутар Хожа Аҳмад.

Мунофиқлар юрурлар,
Фисқу фасод қилурлар
Харом луқма еюрлар
Қўрқиб йиғлар Хожа Аҳмад.

Зокирлар жазаваси кучаяди. Зикрнинг энг ҳаяжонли дамлари бошланади. Улар ўринларидан туриб, қўлларини ёзиб, бир-бирларининг елкаларига қўядилар. Аллоҳ мадҳидан сўнг Муҳаммад пайғамбар (САВ) мадҳига ўтилади.

Хўжа Аҳмад Яссавийнинг устози Юсуф Ҳамадоний ҳазратларининг тариқат йўли асли «зикри қалбий» эди. Ул зот шогирдларига ҳам шу йўлни ўргатган эдилар. Зикри қалбийда зокир суқун, тавба-тазарру, узоқ йиллик зоҳидлик таҳлили натижасида ўзини англайди — у 18 минг оламнинг бир бўлаги эканини туяди, мосут оламидан лоҳут оламигача бўлган ғойибона ва шарофона йўлни босиб ўтади. Зикри қалбий — якка — ёлғиз, ички ирода ва интизом, эътиқод ва тоат-ибодат, машқ орқали руҳан камолга етмоқ йўлидир: «Кўзингни юм, эй дарвеш, шунда икки олам кўрингай сенга!» Шу ўринда мулоҳаза пайдо бўлади: нега Хўжа Аҳмад Яссавий устозлари Юсуф Ҳамадоний тариқат йўли — зикри қалбийни эмас, жаҳрия йўлини танладилар? Буни шундай изоҳлаш мумкин. Турк элати табиатан жангар, ғайратли, тиниб-тинчимас, қони қайноқ халқ. Уларнинг қалби саҳродай кенг, ўзлари

тоғдай эркин. Турк элининг жисмоний қуввати ҳам товуш бериб зикр тушмоққа мойил. Шу боис Хўжа Аҳмад Яссавий ўз тариқат йўлига Абдулқодир Ғилоний Ғовсул Аъзам ҳазратларидан мерос қолган баралла жўровоз зикрни асос қилиб олдилар. Бу зикр йўли — тариқат сулукини танлашдан яна бир энг муҳим мақсад — тарқоқ туркий қавмларни бир ҳалқага бирлаштириш эди. Ва Яссавий бобомиз бу ниятларига етдилар — туркий қавмларни руҳан бирлаштирдилар.

Манбаларда Хўжа Аҳмад Яссавийнинг минглаб муридлари ичида энг яқин тўрт шогирди — халифаси: Мансур ота, Саид ота, Сўфи Муҳаммад Донишманд, Ҳаким ота (Сулаймон Боқирғоний) бўлганлиги айтилади.

Яссавий асос солган тариқат шаклига кўра ҳам бошқа йўллардан фарқ қилади: Яссавийчилик манзил-ма-манзил кезиб юрувчи сўфийлар тариқатидир. Айтиш жоизки, Яссавий сўфийларининг бутун Туркистондан то Чин Туркистонигача, шимолдан Волга бўйларигача, жанубдан Хуросон, ғарбда Озарбайжон, Кичик Осиёгача манзилма-манзил кезиб юрувчи муридлари бўлган. Яссавий таълимоти ислом маданиятининг халқчиллигини таъминлашга кўп хизматлар қилди. Масалан, усмонли туркларида янги ислом маданиятининг халқона йўналиши пайдо бўлишига таъсир кўрсатди. Бу таъсири Туркистон ҳудудларида яшовчи кўчманчи туркий халқлар маданиятида ҳам кўраминз. Хўжа Аҳмад Яссавий асос солган тариқат йўлининг довуғи ва таъсири шундан ҳам кўринадики, мўғул истилосидан сўнг харобага айланган Туркистонда жаҳоншумул салтанат барпо этган Соҳибқирон Амир Темур Яссавийни маънавий пир деб билиб, унинг қабри устида маҳобатли, кўк гумбазли мақбара ва масжид барпо этади. Бу хонақоҳ 1398 йили қуриб битказилган.

Яссавий тариқатининг моҳиятини зоҳидона хилват ташкил этади. Озарбайжон ва Кичик Осиёда кенг тарқалган хилватия оқимини бу тариқатнинг ғарбий турк тармоғи деб аташ мумкин. Баҳоуддин Нақшбанд сулукоти ҳам Яссавия тариқатининг ворисларидандир. Қамол Иқоний асос солган Иқония тармоғи ҳам Яссавия шажарасининг Занги ота тармоғидан бошланади. Шунини айтиш жоизки, Яссавий тариқати ислом дини қонунларини тасдиқловчи таълимот сифатида ўзининг назариётчилари, ташвиқотчилари ва ворисларига эга бўлган. Яссавий ворисларидан бўлган Сулаймон Боқирғоний «Охир замон», «Боқирғоний китоби» асарла-

рида Яссавия орифлик йўлини кенг тарғиб ва ташвиқ этган.

Аҳмад Яссавий ўз ахлоқий қарашларини — сўфийлик таълимотини ислом дини қонунларига мувофиқ баён қилди. Яссавий таълим берадики, бу дунё — табиат ўз моҳиятини ташкил этган Аллоҳ олдида ғайри комилдир. Комиллик у дунё — бақо оламида абадийдир. Шу боис бу дунё ҳою-ҳавасларидан кўнгил узиб, у дунё абадийлигига меҳр қўйиб яшамоқ керак. Инсоннинг мақсади Аллоҳ васлига етишиш, унда фоний бўлиш, у билан ваҳдат ҳосил қилиш учун ўзликдан, ўз фардлигидан из қолдирмаслик, жаннатдан ўрин олишга интилишдир. Бунинг учун мусулмон киши ислом қонунларини бажариши, шариат, тариқат, маърифат, ҳақиқат босқичларидан ўтиши, ўзликдан воз кечиши, яъни жонни қафасдан — тандан озод қилиши, ўзни хилватга солиши фикр ва зикрни Аллоҳга бериши шарт:

Барча ишни комил тутиб шариатга,
Бошдин кечиб, қадам қўйиб тариқатга.
Жон ва дилни муштоқ этиб маърифатга,
Ҳақиқатнинг асрорига жуён бўлур.

Аҳмад Яссавий ахлоқий таълимларида поклик, адолат, инсофи тавфиқ, қаноат, Аллоҳ ишқи билан яшаш каби инсоний-илоҳий фазилатларни иршод этади. Айни маҳалда куфр ва иблис васвасаси — нодонлик, гумроҳлик, жаҳолат, тамагирликни қаттиқ қоралайди. Хусусан, ижтимоий ҳаётдаги тенгсизлик ва адолатсизликка қарши исёнкор юрак нидосини баён этади.

Яссавийнинг «Бешак билинг бу дунё...» деб бошланадиган «Ҳикмат»ларида унинг ахлоқий-фалсафий қарашлари моҳияти ёрқинроқ кўринади:

Бешак билинг, бу дунё борча элдин ўтаро,
Ишонмагил молингга, бир кун қўлдан кетаро,
Ота-она, қариндош, қаён кетди, фикр қил,
Тўрт оёқли чубин от бир кун сенга етаро.

Дунё учун ғам ема, Ҳақдин ўзгани дема,
Киши молини ема, сирот узра тутаро.
Аҳли аёл, қариндош, ҳеч ким бўлмайдир йўлдош
Мардона бўл ғариб бош, умринг елдек ўтаро.

Қул Хожа Аҳмад тоат қил, умринг билмам неча йил,
Аслинг билсанг, оби гил, яна гилга кетаро.

Ғасаввуфда тирикликнинг икки томони бор, мисоли тириклик — ойна: бир томони — бу дунё. У ғам-ташвишларга тўла! Бу дунё инсонга вақтинчалик берилган. Ойнанинг иккинчи томони ёруғлик, абадий ҳаёт — бақо олами. Бақо олам абадий экан, нега инсон вақтинчалик берилган ҳаётда ўз тараддудини кўрмайди, абадий лаззат сари интилмайди. Қайтиш барҳақ экан, нега банда вақтинчалик берилган бу дунёда савобли ишлар қилмайди? Нега нодонлик билан умрини елга совуради? Нега ўзини шамшир тигига дучор қилади. Утга ташлайди. Ахир навбат келиб, кетиш — қайтиш бор нарса-ку? «Ҳамиша яхшилик қил, кетарсан оқибат бир кун!» Демак, «Тўрт оёқлик чубин от» — тобут, ўлим ҳақ. Кибрли, манман, нодонларга ҳам бир кун навбат келади. Ўлимдан ҳеч ким қочиб қутулолмайди. Шу тариқа Яссавий «Ҳикмат»ларида ўзликни англашга даъват жаранглайди. Яссавий таълимларида охир-оқибат вафосизлик билан тугайдиган бу дунёнинг шикваларига кўнгил боғламаслик — киши молини емаслик, жоҳил-нодон бўлмаслик кераклиги асосланади.

Яссавий ўткинчи умрини мардлик, мардоналик деб билади. Мардлик вафодорлик белгисидир. Моҳиятга — яратган Аллоҳга вафо кўрсатиш, неъматларига шукрона айтиб, охират тадоригини кўриш ҳам мардликдир. Моҳият эса борлиқдир, мавжудликда эмас. Мавжудлик вақтинчалик. Моҳият — борлиқ эса абадийдир! «Мардона бўл ғариб бош, умринг елдек ўтаро!» Лекин Яссавий учун бу дунёда яшаш маънисиз нарса эмас. Инсон дунёга келар экан, ўз яратмишидан миннатдор бўлган ҳолда ҳаёт завқ-шавқларини суриши лозим. Қандай қилиб? Гап шунда. «Қора кундир, ўшал соат дунёдин сафар қилсанг». Демак, ўлим барҳақ бўлиши билан бирга оғир иш. Ана шу ўлим соатигача инсонга кўп эрк берилган. Умрнинг ҳар бир лаҳзасида бир олам маъно бор. Ана шу лаҳзаларни қадрлаш лозим. Демак, инсоннинг инсонийликка муносабати шарафли ишдир. Инсонийлик шарафига мушарраф бўлмоқ инсоннинг бу дунё ва у дунёсининг ободлиги гаровидир.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом Ҳадиси шарифларида «Муту қабла ан тамут» — «Ўлмасдан олдин ўлинглар», деган эканлар. Бу калиманинг маъноси шуки, Сиз дунёга келган экансиз, энг аввал нафсингизни ўлдиришлар! Шу боис Аҳмад Яссавий энг аввало нафсни ўлдиришга даъват қилади: «Ишонмагил мо-

лингга, бир кун қўлдан кетаро», «Киши молдини ема, сирот узра тутаро».

Яссавий ахлоқий таълимида руҳ — моҳият, вужуд — шакл. Руҳ кўнгилда макон тутган. Кўнгилдаги Руҳни озод қилиш, кўнгил ҳою ҳавасларини ўлдириш, фақат Руҳни қолдириш, уни ўзликка айлантириш бош масала. Бунинг учун моддий оламни — вақтинча берилган неъмат, борлиқни эса абадий лаззат деб билмоқ лозим. Нафсни синдирган одам ҳол — мушоҳадага берилади. Шунда у ўтга (олов)га боқса Ҳақни кўради, сувга боқса Ҳақни кўради, пастда ҳам, кўкда ҳам, олдинда ҳам, ортда ҳам Ҳақни кўради. Инсон бу мақомга туфроқ сифат бўлганлигида эришади. Туфроқ сифат бўлиш, туфроққа қайтиш — аслиятга қайтишдир:

Қул Хожа Аҳмад тоат қил, умринг билмам неча йил
Аслинг билсанг оби гил, яна гилга кетаро.

Яссавий ахлоқий таълимида «туфроқ» алоҳида қийматга эга. Тасаввуф фалсафасига кўра, одам тўрт унсур — ўт (олов), сув, ер, шамол билан тирик. Аллоҳ одамни туфроқ ва сувдан яратиб, шамол билан ҳаракатлантирди, олов билан қалбини ҳароратга тўлдирди. Ушбу тўрт унсурнинг ҳар биридаги тўрт ҳолат, тўрт майл ва тўрт сифатни Одам жисмига жойлади. Туфроқдан сабр, умид, эзгу хулқ ва мурувват, Сувдан қувонч, саховат, назокат, бирлик, Шамолдан ёлғон, сабрсизлик, иккиюзламачилик, тантиқлик. Оловдан нафс, кибр, таъма, ҳасад.

Тасаввуфда бу унсурларнинг ўзга моҳияти ҳам бор: Туфроқ — Аллоҳнинг мунаввар нури. Сув — Аллоҳнинг ёруғ ҳаёти. Ҳаво — Аллоҳнинг буюклиги. Олов — Аллоҳнинг ғазаби. Туфроқ ва сув — жаннат мулки. Улар яхшиликлар, савоблар тимсоли. Шамол ва Олов — дўзах азоблари, ёмонликлар тимсоли. Яссавий ахлоқий таълимида одам боласини туфроқсифат бўлишга давват қилар экан, аввало сабр-бардошли бўлишни, умид билан яшашни, яхшилик қилишга одатланишни, бевабечораларга, ғарибларга мурувватли бўлишлиқни тарғиб қилди. Мана бу сатрлар туфроқсифат Яссавийнинг руҳий-маънавий мақоматидир: «Бошим туфроқ, ўзим туфроқ, жисмим туфроқ, Ҳақ васлига етарман деб руҳим муштоқ!», «Туфроқсифат ер остида бўлган яхши», «Туфроқсифат йўл устида йўли бўлдим», «Туркистонда мозор бўлиб қолдим mano», «Ер устида ўлмас бурун тирик ўлдум.»

Аҳмад Яссавийда «туфроқ» илоҳий ва дунёвий қийматга эга: Туфроқ — бу Ватандир! Ҳақнинг назари доимо туфроқдадир. Туфроқ — Ватан дийдори, туфроқ — Ватан соғинчи! Демак, дийдорга, соғинчга чорлаган Туфроқ моҳиятан Ҳаққа чорлайди. Ватан дийдори, соғинчи аслида Ҳақнинг дийдорига соғинчдир!

Аҳмад Яссавийда туфроқ моддий олам — макон ва замон қийматига ҳам эга. Туркистон аталмиш макон — манзил Аҳмад Яссавийга Ватан бўлди. Улуғ пири комил шу Ватанда ўсди, улғайди. Ҳақдан берилган илоҳий-руҳий қувват билан халқнинг маънавий отасига айланди. Аҳмад Яссавий руҳонияти минг йилдан бери Туркистонда қалблар сиғиниб таскин топадиган муқаддас мазор бўлиб қолди. «Туркистонда мазор бўлиб қолдим мано» деган сўзлар буюк башорат эмасми! «Отим Аҳмад, Туркистондир элим менинг!» Ватанни севмоқликни, Туркистонни ардоқламоқликни, элни эъозламоқликни Аҳмад Яссавийдан ўрганишимиз керак эмасми!

Аҳмад Яссавий тариқатида ахлоқий масалалар шу қадар теран таҳлил қилинганки, улар замонлар оша ҳамон яшаб келмоқда. Иймон-эътиқод бу сулуқотнинг мағзи мағзига сингиб кетган. Маънавий қадриятлар қадрланмаса, адолат устунлари қуласа, олимлар ҳақ сўзни айтмасалар, «турлик-турлик егонлар, кимхоб чопон кийгонлар»дан хайр-саховат, қиз-жувонлардан шарм-ҳаё кўтарилса, одамлардан меҳр-оқибат қочса, ғофиллик ғолиб бўлиб, нодонлар кўпаяди. Булар иймонсизлик оқибати! Аҳмад Яссавий иймоннинг занглаши, иймонсиз ҳаётнинг маъносиз эканлиги, иймонсиз яшашнинг залолатлиги тўғрисида исёнкор мисралар битган эди.

Хўжа Аҳмад Яссавий дунёқараши меҳвариди Нафс масаласи туради. Нафс амморасига қул бўлмаслик Яссавий ўғитларининг асосидир. Нафсини тийган одам энг яхши мўмин-мусулмондир. Руҳий омилни жисмий омилдан баланд қўйиш — Яссавий тариқатининг бош масаласидир.

Дунёсеварлар, яъни нафси аммолага қул бўлганлар Яссавийни англашлари қийин. Чунки Яссавий дунёқараши жисмоний нафсга қул бўлиб яшашни инкор этади. Аммо Яссавий ҳам зоҳирни — бу дунёни севади, унга чексиз муҳаббат билан боқади: «Қора кундир ўшал соатки, дунёдан сафар қилсанг», дейди. Бироқ Яссавий учун яшашнинг чуқур маъноси бор. Ул зот

ҳар бир ўтаётган лаҳзадан маъно қидиради, унинг учун ҳар бир киши инсон деган номга муносиб бўлиб яшаб ўтиши шарафлидир.

Аҳмад Яссавий нафса ҳирс қўйганларни башарият душманлари, гуноҳлар юки ортилган эшаклар, деб атайди. Бундай кимсаларни мурдахўр калхат (каргас) қуш тимсолида тасвирлайди:

Дунё менинг дегонлар, жаҳон молин олгонлар,
Каргас қушдек бўлубон, ул харомға ботмишлар.

Мулло, муфти бўлгонлар, ноҳақ даъво қилгонлар,
Оқни қора қилгонлар, ул тамуғга кирмишлар.
Қози, имом бўлгонлар, ноҳақ даъво қилгонлар,
Ул ҳимордек бўлубон, юк остида қолмишлар.
Харом еган ҳоқимлар, ришват олиб егонлар,
Ўз бармоқин тишлабон, қўрқуб туруб қолмишлар.

Тотлиқ-тотлиқ егонлар, турлук-турлук кийгонлар.
Олтин тахт ўлтургонлар туфроқ остин қолмишлар.

Аҳмад Яссавий уқдиришича, дин ва Қуръон адолатни, мазлумларни, халқни ҳимоя қилади, золимларни, сотқинларни нафратлайди. Муқаддас Қуръон билимдонлари эзгуликни, раҳмдилликни, ширинсўзликни ифтихор этишлари, тошбағирликни нафратлашлари, зулм кошонасига ўт қўйишлари лозим. Тошбағир, тили аччиқ, ўзи золим Қуръон билимдонлари олим эмас, балки сотқин, риекордирлар:

Қўнглум қоттиғ, тилим оччиғ, ўзум золим,
Қуръон ўқуб, амал қилмай, ёлгон олим!...

Бундай махлуқларга дин ҳам, муқаддас Қуръон ҳам, илм ҳам керак эмас, фақат мол-дунё, олтин керакдир:

Дунё учун имон, ислом динин сотғой,
Оқилларға бу сўзларни ойғум келур!.

Еки:

Олимлар борча илмин молға сотти,
Билиб-кўруб ўзларини ўтқа отти.
Ўзи амал қилмай, халққа илм ўргатти,
Дунё учун динларини сотти, кўрунг!

Хушомадгўй, лаганбардор бу махлуқлар адолат душманларидир:

Охир замон олимлари золим бўлди,
Хушомад эткучилар олим бўлди.
Ҳақни айткон дарвишларга ғаним бўлди.
Ажаб шумлуғ замонлар бўлди, дўстлар...

Аҳмад Яссавий ҳаромхўр, золим подшоҳлар, ва-
зирлар, риёкор дарвешлар туфайли оёқ ости қилин-
ган, эзилган, турли балолар остида қолган жафокаш
халқ ҳақида қаттиқ қайғуради:

Аҳли дунё халқимизда саховат йўқ,
Подшоҳларда, вазирларда адолат йўқ,
Дарвишларни дуосида ижобат йўқ,
Турлуқ бало халқ устига ёғди, дўстлар!

Жаҳонга ўт солмоқчи бўлган беклар, хонлар, дунё-
га устун бўламан деган султонлар, олчоқ вазирлар,
сўфилар, эшонлар, хўжалар, муллалар, қаллоб имом-
лар, табибларнинг ҳаққоний тасвири, уларни инкор
этувчи оташин мисралар Аҳмад Яссавийнинг кўплаб
ҳикматлари мағзини, асосий мазмунини ташкил этади:

Эшон, шайх, хўжа, мулло дунё излар,
Ул сабабдин подшоҳларга ёлғон сўзлар,
Оят, ҳадис сўзин қўюб, молни кўзлар.
Ҳақ йўлида ҳаргиз меҳнат тортқони йўқ.

Аҳмад Яссавий ёлғон рўза тутиб, тасбиҳ ўгириб,
намоз ўқиб халқни алдаган, зулматда тутган шайх-
ларни иймондан жудо инсонлар деб билади. Маноқиб-
ларда ушбу сўзлар кўп бор такрорланади:

«Ҳазрат Султон Хўжа Аҳмад Яссавий андоғ айтур-
ларки, шайх улдирким, ниёз олса мискин-ғариб, бе-
чораларга бергайлар, агар (Ниёз) олиб, ўзлари еса-
лар, мурдор ит емишдек бўлгайлар». Зеро, Хўжа Аҳмад
Яссавий нафси амморага берилган диндорларни —
назр-ниёзга кўз тикиб яшовчиларни сомонни янчган-
дек янчиб ташлашга, Аллоҳдан «юз минг бало тилаб»
юзларига сепишга, бошларини қилич билан чопиб
ташлашга тайёр туради:

Ман риёлиғ шайхни кўруб тепкум келур,
Ҳақдин юз минг бало тилаб сепкум келур,
Шамшир олиб бошларини чопкум келур
Қатда бориб ишқ дўконин қурдум, мано?

Хўжа Аҳмад Яссавий ахлоқий таълимида «нодон-
лик» тушунчаси алоҳида қийматга эга. Инсоннинг Ҳақ-

ни танмаслиги унинг нодонлигидир. Нодонлик кулфат келтиради. Нодонлик — ўз-ўзига ёвузлик қилишдир. Яссавий нодон кимсани энг катта гуноҳкор, ботил махлуқот, деб билади. Нодонликни куйиб-ёниб қоралайди.

Нодон бирла ўтган умрим нари сақар,
Нодон борса — дўзах ондин қилғай ҳазар,
Нодон бирла дўзах сари қилманг сафар,
Нодон ичра хазон янглиғ сўлдим мано.

Дуо қилинг нодонларнинг юзин кўрмай,
Ҳақ таоло рафиқ қилса, бир дам турмай,
Бемор бўлса — нодонларнинг ҳолин сўрмай
Нодонлардан юз минг жафо кўрдим мано.

Ер остига қочиб кирдим нодонлардин,
Илик очиб дуо қилинг мардонлардин.
Ғариб жоним минг тасаддуқ донолардин,
Доно топмай ер остига кирдим мано.

Аҳмад Яссавийда «нодон» шу қадар пастназар, маломатли, тошбағир бир кимсаки, ҳатто у билан ҳамдам бўлиб дўзахга ҳам кириб бўлмайди, ундан дўзах ҳам ҳазар қилади. Нодон билан ҳамдам яшаш — бу итлар, тулкилар (нари сақар) орасида карвон етаклашдан ҳам баттар. Нодонларнинг юзини кўриш, ҳолини сўраш ҳам аслида нодонликдир!

Алишер Навоий «Маҳбубул қулуб»да ёзади: «Нодон — эшак, балки эшакдан ҳам баттар. Эшакка нимани юкласанг кўтаради, қаёққа ҳайдасанг ўша ёққа боради, унда ақл-фаросат даъвоси йўқ, бермасанг оч, берсанг тўқ. Бу бир бечорадир — юк ташувчи, ўтинчўп ташувчи, балки — ғалла ташувчи...

Нодон — юқоридаги сифатлардан холи, зоти билим либосидан маҳрум. Нодоннинг иши такаббурлик, кеккайиш, хаёлида юз хил бегона ташвиш...»

Хўжа Аҳмад Яссавийнинг улуғ хизматларидан бири — у туркий тилда, соф туркий услубда адабиёт яратишни туркий халқлар тарихида илк бор тарғиб ва ташвиқ қилди. Шу маънода туркий тиллар, жумладан, ўзбек тили тарихини ўрганиш масаласида Яссавий ҳикматлари катта аҳамиятга эга. Профессорлар Е. Э. Бертельс ва Э. Рустамов ёзишларича, Аҳмад Яссавий ҳикматлари Ясси сокинлари бўлмиш туркий қабилалар тилида айтилгандир. XI аср аввалидан бош-

лаб Сирдарё бўйларида ўғуз қабилалари яшаган. Аҳмад Яссавий Ясси ва унинг атрофидаги сокинларга тушунарли бўлишга ҳаракат қилган, унинг ўғуз тилида сўзлаши лозим бўлган, балким унинг тили бироз қипчоқча қоришиб кетган ўғузчадир. Шундай қилиб, Хўжа Аҳмад Яссавий ўзбек адабий тилини ҳамда халқ жонли тилини ривожлантиришга улкан ҳисса қўшди. Бу анъанани Сулаймон Боқирғоний, Юнус Эмро, Шамсий, Дарвеш Али, Сўфи Оллоёр, Аҳсаний, Хувайдо, Тоҳир Хожя Эшон, Мулла Саид, Толиб Толибий, Ҳазиний, Махтумқули, Абай, Бердақ каби аллома шоирлар давом эттирдilar.

Хўжа Аҳмад Яссавий Куръони карим ва Ҳадиси шарифни бадий йўсинда шеърий шаклда баён қилиб, жаҳон адабиётида илк бор «Ҳикматлар» куллиётини яратди. Маноқибларда айтилишича, Хўжа Аҳмад Яссавий тўртта «Ҳикмат» дафтари тузган. Улар «Дарён шарият», «Раҳм тариқат», «Қулзуми ҳақиқат», «Дарён раҳмат» деб аталади:

Бу оламда маним тўрт дафтарим бор,
Қимса хор айласа, бўлғай ўзи хор.
Эрур аввалига «Дарён шарият»,
Яна иккинчиси «Раҳм тариқат»,
Учинчиси эрур «Қулзум ҳақиқат»,
Эрур тўртинчиси «Дарён раҳмат».

Туркий тасаввуф тариқатининг асосчиларидан бири Хўжа Аҳмад Яссавийнинг ахлоқий-фалсафий таълимоти зуҳур этилган «Девони ҳикмат»и Ҳақиқатга муҳаббат Аллоҳ васли ҳақидаги қомусий пандномадир. «Девони ҳикмат» фақирлар, етим-есирлар, ғариб-гураболар, камбағалларга меҳр-шафқат, хайр-саховат улашадиган, нодонлар, молпарастлар, тақво-сиз шайхлар, адолатсиз ҳоқимлар, нодон олимларга нафратдан чўғ босадиган бетакрор маънавий хазинадир. Шу боис Аҳмад Яссавий таълимоти ва шеърияти минг йиллар қаъридан акс-садо беради.

АБДУЛХОЛИҚ ГИЖДУВОНИЙ

Абдулхолиқ Гиждувоний Мовароуннаҳрда мустақил тасаввуф мактаби — хожагонлик таълимотига асос солди. Кейинчалик бу сулук Нақшбандийлик деб аталди. Абдулхолиқ Гиждувоний асос солган жамоа исломий софлиги, ижтимоий нуфузи билан бошқалардан ажралиб

турган. Улуғ пир иршод (пешволик) мақомида ўз муридларини ислом фарзлари, шарият йўл-йўриқларига қаттиқ амал қилган ҳолда сўфийлик тариқатини адо этишга даъват қилган. Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат мин шамойил-футувват» асарида ҳазрат ҳақида шундай ёзади: «...алар риёзатқа машғул бўлдилар ва аҳволларин махфий тутар эрдилар ва аларнинг валояти (валилиги) ул ерға етдики, ҳар вақт намозда Қаъбага борур эдилар. Аларнинг валояти кўп эрди ва Шомда аларға кўп муридлар пайдо бўлдилар ва хонақоҳ ва остона зоҳир бўлди».

Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний ўз даврининг ижтимоий-сиёсий воқеаларигагина эмас, ундан кейин ҳам кўп асрлар ҳукм сурган Нақшбандийлик оқимининг шаклланишига катта таъсир кўрсатган йирик мутасаввуф олимдир. Унинг тариқат йўли ҳақида кўплаб асарлар ёзилган. Шулардан бири Али Сафийнинг «Рашоҳати айн ул ҳаёт» («Обиҳаёт томчилари») китобидир. «Рашоҳат» 1503 йил ёзиб тугалланган.

Аслида Али Сафийнинг «Рашоҳат» асари Абдулхолиқ Гиждувоний тариқати давомчиси Баҳоуддин Нақшбанд сулукининг энг кўзга кўринган намояндаларидан бири Хўжа Аҳрор Валийга бағишланган. Бироқ унда ўша даврда яшаган йирик олимлар ва шайхлар ҳақида ҳам батафсил маълумот берилган. Бундан ташқари китобда Хўжа Аҳрордан олдин ўтган турк машойихлари ва бошқа йирик олиму шайхларнинг таржимаи ҳоллари ҳам акс эттирилган, улардан келтирилган ҳикматли сўзлар «рашҳа» (томчи) деган сарлавҳа остида бериб борилади. Бу асарни ўқиш жараёнида Мовароуннаҳрнинг XV асрдаги ижтимоий-сиёсий, маданий ва маънавий ҳаёти ҳақида мукамал маълумот олиш мумкин. Айниқса, унда тасаввуф тарихи, нақшбандия сулуки ва турк машойихларининг йўллари ҳақида кенг маълумотлар берилган. Шунинг учун олимларимиз XV аср воқеаларини ўрганишда кўпинча «Рашоҳат»га суянадилар.

Маълумки, Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд (вафоти 1388 йил) нақшбандия оқимининг асосчиси эди. Унинг таълимоти Абдулхолиқ Гиждувоний (вафоти 1222 йил) таълимотига асосланган. Бу зот эса XII асрнинг буюк олими Юсуф Ҳамадонийнинг шогирди эди. Юсуф Ҳамадоний, ўз навбатида, Аҳмад Яссавийнинг ҳам устози бўлган.

Абдулхолиқ Гиждувонийнинг асарлари ва таълимо-

тини ўрганиш нақшбандийлик оқимнинг асосларини ўрганишда катта ёрдам беради.

Али Сафийнинг «Рашоҳат» китобида ҳазрат Абдулхолиқ Ғиждувоний тариқат қоидалари (сақкизта қоида) келтирилган. Шарқшунос олим Маҳмуд Ҳасаний «Рашоҳат»нинг ана шу фаслини таржима қилиб, «Фан ва турмуш» журнали (1990, 3-сон)да эълон қилган эди. Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний тариқатининг мағзи баён этилган ана шу манбани келтириб ўтамиз.

Улуғ Хожа Юсуф Ҳамадонийнинг халифаларидан тўртинчиси бўлиб, хожагонлар табақасининг бошловчиси эрдилар. Туғилган ва вафот қилган ердари Бухоро вилоятининг Ғиждувон даҳаси бўлиб, Бухородан олти фарсах (бир фарсах 6—7 км) узоқликда эди. Азиз оталарининг исмлари Абдулжамил бўлиб, имом деган ном билан машҳур эдилар. Ўзлари Имоми Молик авлодидан, ўз даврининг улуғи, зоҳирий ва ботиний илмларнинг олими, Румда сокин эдилар.

Ҳазрати Хожа Абдулхолиқнинг оталари Рум подшоларининг авлодларидан бўлиб, айтишларича, Ҳизр уларга саломлар бўлсин — суҳбатдош эдилар. Ҳизр алайҳиссалом уларга Абдулхолиқнинг туғилиши ҳақида башорат қилган ва шундай деб исм қўйишни буюрган эдилар. Айём ҳодисотлари сабабли Абдулжамил ўз аҳли оиласи билан Мовароуннаҳрга келиб, Ғиждувонда турдилар. Ҳазрати Хожа Абдулхолиқ бул ерда туғилиб, Ғиждувонда яшаб қолдилар. Ҳазрати Хожа Абдулхолиқ бул ёшликларида Бухоро шаҳрига келиб, илм таҳсили билан машғул бўлдилар.

Устозлари Имом Садриддин деган улуғ зот бўлиб, замон уламоларининг машҳурларидан эди. Бир куни машғулотлар орасида устозлари ёнида тафсир ўқиб ўтириб: «Удъу роббакум тазарруан ва хуфаятан, иннаху ло юҳибб ул-муътудийн» — «Сен ўз парвардигорингга ёлбор ва махфий (хуфя) ҳолда дуо қил, чунки у ҳаддан ошувчиларни ёқтирмайди», деган оятга етдилар. Абдулхолиқ устозларидан: «Бу хуфянинг ҳақиқати ва йўли қандай бўлади? Агар зокир (зикр айтувчи) баланд овоз билан ўқиса ёки зикр айтаётганида бирор аъзосини қимирлатса, ўзгалар бундан хабар топадилар. Агар дилида махфий айтса», «Ашшайтану яжри мин ибни Одама ажр ад-дами» — «Шайтон одам фарзандининг ичида қондек оқиб юради». Ҳадиснинг мазмунига мувофиқ шайтон бундан хабар топади. Устоз унга: «Бу илми ладуний (худо ҳузуридаги илм)дир, агар Ҳақ субҳонаху таоло

сени бундан воқиф қилишни хоҳласа, сенинг олдинга аҳлуллоҳ (Аллоҳ одамлари)дан бирини юборади ва у сенга таълим беради»,—деди.

Ҳазрати Хожа Абдулхолиқ то Ҳизр алайҳиссалом билан учрашмагунларича интизорликда юрдилар ва учрашган пайтларида Ҳизр алайҳиссалом уларга вуқуфи ададий (зикрни тоқ айтиш)ни ўргатдилар.

«Фасл ул-хитоб» деган китобда зикр этилишича, ҳазрати Хожа Абдулхолиқнинг йўллари тариқатда ҳужжат ҳисобланади. Улар барча фирқага мақбул эдилар ва доимо сидқу сафо йўлида, Мустафо саллоллоҳу алайҳи васалламнинг шарият ва суннатига бидъат ва кибру ҳаво йўл топмаслигига саъйу ҳаракатда бўлдилар ва ўз покиза йўллариини ғайрларнинг кўзидан ҳамisha пинҳон тутдилар. Уларга «дил зикри» (юрак орқали хуфя зикр айтиш)ни Ҳизр алайҳиссалом таълим берган эди ва улар мазкур сабоққа доимо машғуллик кўргуздилар. Ҳазрати Ҳизр алайҳиссалом уларни фарзандликка қабул этиб, уларга: «Ховузга туш ва кўнгилда «лаилоҳа иллоллоҳу Муҳаммадур расулуллоҳ дегин»,—дедилар. Хожа шундай қилдилар, бу ишга машғул бўлиб, бундан кўп фойдалар топдилар. Ва уларнинг бу йўллари аввалдан то охиригача барча халойиқ наздида мақбул ва маъқул бўлди.

Шундан сўнг Хожа Юсуф Ҳамадоний Бухорога келиб қолдилар. Хожа Абдулхолиқ улар суҳбатини топдилар ва Хожа Юсуф Ҳамадоний унда «зикри дил» борлигини билдирдилар. Хожа Юсуф Ҳамадоний Бухорода қанча муддат турсалар, Хожа Абдулхолиқ уларнинг суҳбатларида шунча вақт турдилар. Хожа Юсуф ва шайхларини йўли «зикри алония» (зикрни овоз чиқариб айтиш) усули бўйича эди. Хожа Абдулхолиқ эса Ҳизр алайҳиссаломдан «зикри хуфяни» сабоқ олиб, шунга машғул эканини Хожа Юсуф билсалар ҳам, бироқ бу йўлни ўзгартиришни буюрмадилар ва: «Сиз улар томонидан шу йўлга буюрилибсиз, шу йўлни давом эттираверинг» дедилар.

Ҳазрати Хожа Абдулхолиқ ўзларининг баъзи китобларида қуйидагиларни ёзибдилар: «Йигирма икки ёшимда уйғоқ қалбларнинг хожаси — Хожа Ҳизр алайҳиссалом мени шайхи раббоний Юсуфи Ҳамадоний кўлига топширдилар ва мени тарбият қилишга васият этдилар, улар Мовароуннаҳрда эканлар мен уларнинг хизматларида бўлдим. Ва кўп фойдалар олдим».

Хожа Юсуф Хуросонга кетганларидан сўнг Хожа

Абдулхолиқ риёзатга машғул бўлдилар. Ҳол (руҳий қувват)ларини доимо пинҳон тутар эдилар. Валоят (валийлик қуввати) шу даражага етдики, бир намознинг вақтида Каъбага бориб келиш қувватига эга бўлдилар. Шом вилоятида уларга кўп муридлар пайдо бўлди. Хонақоҳ пайдо бўлди ва неча муддатлар иршод (халқни тўғри йўлга йўллаш) мақомида ўтирдилар ва содиқ талабгорларни ҳақ йўлига даъват этдилар.

Тариқат одобиди уларнинг бир насиҳатномалари бўлиб, бу насиҳатномани маънавий фарзандлари Хожа Авлиёи Кабир — уларнинг сирлари муқаддас бўлсин — учун ёзган эдилар. Бу насиҳатнома ажойиб фойдалар ва ғаройиб манфаатларни ўз ичига олган бўлиб, тариқат йўлидаги барча кишиларга амал қилмасдан иложи йўқ. Уша насиҳатлар жумласидан бир неча тўлиқ маънога эга жумлалар табаррукан бу ерда келтириб ўтилади.

РАШҲА (ОБИҲАЕТ ТОМЧИСИ)

...Хожагонлар тариқати биносининг асоси ҳисобланган қуйидаги саккиз сўз Хожа Абдулхолиқнинг калимоти қудсия (азиз сўзлари)дан ҳисобланган: хуш ҳар дам, назар бар қадам, сафар дар ватан, хилват дар анжуман, ёдқард, бозгашт, нигоҳдошт, ёддошт. Булардан ўзга нарсаларнинг барчаси пиндошт, яъни манманлик ва ғурур ҳисобланади...

Ҳазрати Хожа Абдулхолиқ хожагонлар шажарасининг сарҳалқа (бошловчиси) бўлганлари учун юқоридаги истилоҳий калималарни бу ерда тушунтириб кетиш зарурийдир, чунки бу азизларнинг тариқаси (йўллари) ни билиш шу истилоҳларни тушунишга боғлиқдир. Улар қуйидаги рашҳаларда қисқа ё тўлиқ ҳолда ўз баёнини топғусидир.

БИРИНЧИ РАШҲА. «Хуш ҳар дам» демакнинг маъноси шуки, ичкаридан чиқаётган ҳар бир нафас огоҳлик ва ҳузур юзасидан бўлиши, ғафлат унга ҳеч йўл топмаслиги керак. Ҳазрати мавлоно Саъдуддин Кошғарий — Аллоҳ унинг руҳини муқаддас қилсин — айтган эди: «Хуш ҳар дам, яъни бир нафасдан иккинчи нафасга ўтиш ғофиллик юзидан бўлмай, ҳузур юзидан бўлсин ва олинаётган ҳар бири Ҳақ субҳонаҳудин холий ва ғофил бўлмасин».

Ҳазрати Эшон (Убайдуллоҳ Аҳрор)нинг айтишлари-ча, бу тариқ (йўл)дан нафасни асраш муҳимдир ва

барча нафасни ҳузур ва огоҳликка сарф этмак керак. Кимки, нафасни асрамаса, у нафасни йўқотди, дейдилар, яъни бу йўл ва усулни йўқотибди, демакдир.

Ҳазрати Хожа Баҳоддин — унинг оирлари муқаддас бўлсин — айтадиларки, бу йўлда ишнинг асосини нафас устига қурмоқ керакки, замоннинг муҳим вази-фасига машғул бўлишда хаёлни ўтмишдан ва фикрни келажакдан озод этсин ва ҳар бир нафасни зое этмасликка уринсин. Нафаснинг кириши, чиқиши ва икки нафас ўртасини эҳтиёт қилсинки, нафас ғафлат билан кириб чиқмасин.

Р у б о и й:

Эй монда зи баҳри илм бар саҳили айн,
Дар баҳр фароғат асту бар соҳил шайн.
Бардор сафойи назар зи мавжи кавнайн,
Огоҳ ба баҳр бош байн ун-нафасайн.

Т а р ж и м а с и:

Эй, илм денгизига кирмай, булоқ соҳилида қолган киши, Денгизда фароғат бор, соҳилда эса бахтсизлик. Дунёнинг мавжланишига хуш назар билан боқма, Ҳар икки нафас ўртасида денгиздан огоҳ бўл!

ИККИНЧИ РАШҲА. «Назар бар қадам» дегани шуки, назари доимо оёқ панжаларининг устида бўлсин, токи унинг назари сочилмасин. Ва кераксиз жойга тушмасин... Ва ҳазрати маҳдумий мавлоно Абдурахмони Жомий «Тухфат ул-Аҳрор» китобида Хожа Баҳоддин ҳақида ёзганларида бу маънони назмда қуйидагича баён этган:

Кам зада беҳамдамий хуш дар дам,
Дар нагзашта назараш аз қадам.
Баски, зи худ карада ба суръат сафар,
Боз намонда қадамаш аз анзар.

Т а р ж и м а с и:

Хушёрликсиз бирор нафас ҳам олмаган,
Назари қадамидан ўзга ерда бўлмаган.
У ўзлигидан суръат билан сафарга (яъни узоққа) кетган,
Ҳар бир қадами назаридан холи бўлмаган.

УЧИНЧИ РАШҲА. «Сафар дар ватан»нинг маъноси шуки, солик (тариқат йўлида юрувчи) одамийликнинг табиатида сафар қилади, яъни одамийлик сифатидан

фаришта сифатига ўтади, ёмонлик сифатидан яхшилик сифати томон кўчади. Ҳазрати Мавлоно Саъдуддин Кошғарий — унинг сири муқаддас бўлсин — айтадики, ярамас одам ярамасликдан қутулмагунча қаерга борса ҳам ярамаслиги зойил бўлмайди.

Махфий эмаски, тариқат шайхларининг фикр ва аҳволлари сафар ёки муқимлик борасида ҳар хил бўлган. Улардан баъзилари ибтидо (аввалбош)да сафар қилишади ва ниҳоят (охири)да муқим туришади. Баъзилари эса ибтидода муқим бўлиб, ниҳоятда сафар қиладилар. Яна баъзилари борким, ибтидода ҳам, ниҳоятда ҳам сафар (қилмайдилар) қилаверадилар. Ва муқим турмайдилар. Бу тўрт тоифада сафар қилмоқ ва муқим турмоқда ўзларига хос содиқ ният ва тўғри мақсад бўлиб, бу ҳол «Авориф» китобининг таржимасида тўлиқ тушунтирилган.

Аммо, хожагонларнинг йўллари — уларнинг сирларини Аллоҳ муқаддас қилсин — сафар ва муқимликда шундайки, ибтидода улар сафар қилиб, бирорта азиз хизматида ва унинг ҳузурда муқим турадилар. Бироқ ўз юртларида шундай азизни топсалар, тарки сафар қилиб, унинг мулозаматида бўлишади ва огоҳлик малакасини ҳосил қилишади. Малака ҳосил қилганларида эса уларга сафару муқимлик баробар бўлиб қолади.

Ҳазрати Эшон (Убайдуллоҳ Аҳрор) айтадиларки, ибтидода сафар қилувчига паришонликдан ўзга фойда йўқ. Солик бир азизнинг суҳбатига етишдимиз, демек, унда ўтириш лозим, чидам хислатини ҳосил этиш керак. Хожагонларнинг нисбат малакасини қўлга киритиш, шундан сўнг истаган ерга бориш мумкин.

Р у б о и й:

Ё раб, чи хуш аст бе дахан хандидан,
Бевоситайн чашм жаҳонро дидан,
Бинишин, сафар кун, ки бағоят хуб аст,
Безаҳмати по гирди жаҳон гардидан.

Т а р ж и м а с и:

Эй, парвардигор, оғиз бўлатуриб, оғизсиз кулмоқ,
Кўзсиз бутун жаҳонни кўриб турмоқ қандай соз!
Бир жойда ўтириб, сафар қилиб жаҳон атрофини,
Оёққа заҳмат етказмай сайр этиш қандай яхши!

Ҳазрати маҳдумий мавлоно Абдурахмон Жомий
«Шиққат ул-ламъ аст» рисоласида қуйидаги:

Ойнаи суврат сафар дур аст,
К-он пазиройи суврат аз нур аст,

(Ўзида суврат (кўриш)ни қабул қилувчи ойна суврат сари сафар қилишдан узоқдир, негаки, унинг сувратни қабул қилиши нур туфайлидир), — деган байт шарҳида шуларни ёзибди: «Ойнаи суварий» (ташқи олам шаклини қабул қилувчи ойна) — сайқал берилган темирдан иборат бўлиб, бу ойна боқувчининг аксини ўзида аклантириш учун шу боқувчи киши томон сафар ва ҳаракат қилишига ҳожат йўқ, негаки, сувратни қабул этиш ундаги нурият сабабидан бўлиб, ҳар қандай нарса унинг рўпарасидан кўринса, суврати унда акс этади ва суврат сари ойна ҳаракат этмайди. Шунга ўхшаб, юракнинг маънавий ойнаси оламнинг забт этувчи заҳматларидан халос бўлса, софлик ва нурунийлик билан безанса, табиий хоҳишлар зулмати ундан кўтарилса, яратувчи тажаллиёти ва илоҳий сифатларни қабул этиш учун сафар ва сулукка ҳожат қолмайди, чунки сафар, сайр ва сулукдан мақсад юракка сайқал бериш ва уни тозалашдир. Юрак сайқал ва сафога етишса, сафар ва сайру сулукдан озод бўлади.

ТУРТИНЧИ РАШҲА. «Хилват дар анжуман» ҳақида. Ҳазрати Хожа Баҳоуддиндан—Аллоҳ уларнинг руҳини муқаддас қилсин — сўрадилар: «Сизнинг тариқат йўлингизнинг асоси нима?» Жавоб берди: «Хилват дар анжуман, яъни ташқи томондан халқ билан, ички томондан ҳақ билан бўлиш».

Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг (Қуръонда): «Шундай одамлар борки, уларни на савдо ва на сотиқ Худони ёдлашдан чалғита олади» деган сўзлари худди шу ҳолатга ишорадир...

Хожа Авлиёи Қабир — унинг сирини муқаддас бўлсин — айтадиларки, зикр (Аллоҳ сўзини такрорлаш) да машғуллик шу даражага етиб борадики, юракдаги зикр ғалабасидан бозорга кирса ҳеч қандай сўз ва овозни эшитмайди.

Ҳазрати Эшон (Убайдуллоҳ Аҳрор) айтадилар: «Зикрга қаттиқ саъйу ҳаракат қилиш билан беш-олти кун ичида шундай мартабага етишиш мумкинки, одамларнинг сўзлари ва ҳикоялари қулоққа зикр бўлиб эшитилади, ҳатто ўзи гапираётган сўзи ҳам зикрдек туюлади, бироқ кучли ҳаракат қилмай бунга етишиб бўлмайди!»

БЕШИНЧИ РАШҲА. «Ёдкард», бу — зикри лисоний (тил зикри) ёки зикри қалбий (дил зикри)дир.

Мавлоно Саъдуддин Кошғарий — унинг сирини муқаддас бўлсин — айтадиларки, зикрни таълим беришнинг йўли шуки, шайх аввал дили билан «ла илоҳа иллаллоҳу Муҳаммадур расулуллоҳ» дейди. Мурид эса диққатини жамлаб, кўнглини шайхнинг кўнгли рўпарасида тутди, кўзини очиб, оғзини маҳкам юмади, нафас олмай, эҳтиром ва кучли ички қувват билан юқоридаги зикрни айтишга бошлайди. Бу зикрни тили билан эмас, балки кўнгли билан айтади. Ҳибси нафас (нафас олмаслик) да чидасин ва бир нафасда нафас олмасдан уч марта айтсин, токи зикрни ҳаловати кўнглига етсин...

ОЛТИНЧИ РАШҲА. «Бозгашт» шундайки, зикр айтгучи тили ёки дилида калимаи таййиба (ла илоҳа)ни айтганда бу калима орқасидан «Худовандо, менинг мақсудим сенсан» сўзини айтади. Бу бозгашт калимаси яхши ёки ёмон фикрларни одамдан ҳайдовчидир, у зикрни холис қилади, зикрни ўзга нарсалардан озод этади. Зикрни бошловчи бу бозгашт сўзларини айтаётган пайтда чин дилдан бўлмаётганини сезса ҳам, бироқ уни айтишни тарк этмасин, бора-бора у ҳақиқатга айланиб, таъсири зоҳир бўлади...

ЕТТИНЧИ РАШҲА. «Нигоҳдошт» — ҳар хил фикрлардан халос бўлиш, ташқи оламдан ажралиш учун интилиш бўлиб, калимаи таййибани бир нафасда неча марта айтса ҳам, шу давр ичида хаёлни бошқа нарсаларга юбормаслик керак.

Ҳазрати мавлоно Саъдуддин Кошғарий — унинг сирини муқаддас бўлсин — бу калиманинг маъносида айтадики, бир соат, икки соат ёки ундан ҳам кўп вақт, имкони борича, ўзини хаёлу фикрлардан асрасин, шундан сўнггина бошқа нарсани ҳақида фикрласин.

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг энг яқин дўстларидан бири Мавлоно Қосим бир кун айтишларича, улар нигоҳдоштда шундай малака ҳосил қилибдиларки, кун чиқишдан то чошгоҳгача кўнглини ўзга нарсаларнинг фикридан сақлай олар эканлар, шунча вақт ичида хаёл қуввати ўз амалида қолар экан...

САҚҚИЗИНЧИ РАШҲА. «Ёддошт» шундайки, ундан мақсад Ҳақ субҳонаҳу ва таолони доимо завқу шавқ билан ёдда тутиб, огоҳ бўлишдир. Баъзилар уни «ғойиб бўлмайдиган ҳузур» деган ибора билан ҳам айтадилар. Баъзи ҳақиқат аҳлининг назарида у шундай бир мушоҳададурки, Ҳақ субҳонаҳу муҳаббати кўнглини тамоман ўзига қамраб олади, бу эса ёддоштнинг ҳосил бўлишидан даракдир.

Ҳазрати Эшон (Убайдуллоҳ Аҳрор) охирги тўрт калиманинг шарҳида қуйдагиларни айтади: ёдкард — зикрда қаттиқ ҳаракат қилиш, бозгашт — Ҳақ субҳонаҳу ва таолога юзланиб, ҳар гал калимаи таййиба (ло илоҳа)ни айтганда орқасидан «Худовандо, мақсудим сен дурусан» дейишдир, нигоҳдошт — тил билан айтмай, дил орқали айтиш, ёддошт — нигоҳдоштда мустаҳкам туришдир...

Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний пири комили Юсуф ал-Ҳамадонийдан илми илоҳийни пухта ўзлаштирди, у зоти шариф Хуросонга кетгунга қадар хизматида ва мулозиматида бўлди. Юсуф ал-Ҳамадоний ўзининг тасбеҳи қудсини руҳоний жамоа сардори Абдулхолиқ Гиждувонийга қолдирди. Қут-барака рамзи ҳисобланган бу тасбеҳи қудсни Юсуф ал-Ҳамадоний Маккаи Мукаррамага илк ҳаж қилганида олиб келган эди. Бу зоти шариф Маккага ўттиз марта пиёда қатнаган, ҳажга борган. Абдулхолиқ Гиждувоний устозу шогирдлик анъанасига мувофиқ пири комилининг таржимаи ҳоли ва таълимоти ҳақида муфассал маълумот берувчи «Маноқибни Хожа Юсуфи Ҳамадоний», «Рисолаи шайх ул-шайх ҳазрати Хожа Юсуф Ҳамадоний» деган асарлар ёзиб қолдирди.

Маноқибларда айтилишича, Хожа Юсуф ал-Ҳамадонийнинг тасаввуф тариқатидаги сулук йўли «зикри алонийа» — Аллоҳ таолони ошкора овоз билан зикр этиш эди. Бунда зокирнинг тили ва дили ёлгон, ғийбат, ҳаром, гумон-шубҳа ва риёдан парҳезланиши, покланиши назарда тутилган. Бу сулук дарвешлари одамларни ҳар сония уйғоқ қалб билан бедор яшашга, ғафлатдан огоҳ бўлишга, шариат ва тариқат йўлидан юришга даъват қилганлар.

Абдулхолиқ Гиждувоний эса тасаввуф тариқатида ўз йўлини — «зикри дил» қондасини жорий этди. Пири комил Юсуф ал-Ҳамадоний шогирдининг бу йўлига рағбат билдирди.

Тасаввуф тариқатлари шайхларининг ҳаммаси Аллоҳ зикрини ўз сулукларига асос қилиб олганлар. «Дилни тозаловчи қурол бу — зикр, одам учун ҳақ субҳонаҳу таоло томон йўл, фақат доимий зикр айтиш орқалидир» (Абдуллоҳ Ансорий). Зеро, мунтазам зикр зокирни Аллоҳ жамолига етишишга ва У билан бирлашишга етаклаган. Абдулхолиқ Гиждувоний мутасаввуфлар орасида биринчи бўлиб Аллоҳ жамолига тўйишнинг маҳфий, пинҳоний, сокин — «зикри дил» усулини жорий

этиб, соликлар руҳиятини Аллоҳ моҳияти билан мустаҳкам бoғлаган шайхдир. Шайх зокирнинг зикр тушишидан аввал танасини бир маромга солиши, гавда ҳаракатини ўзига бўйсундира билиши, зикр айтишда ҳушни бир жойга йиғиши, тана ҳаракатларини мувофиқлаштиришда нафас олиш ва чиқариш (ҳифз ан-нафас, ҳифзи дам)га қаттиқ эътибор бериш каби амал қилиниши шарт бўлган йўл-йўриқларнинг мураккаб тизимини ишлаб чиқди ва ўз руҳоний жамоасига жорий этди.

Абдулҳолиқ Гиждувоний муридларига бундай дерди: «Қимки Аллоҳга эътиқодни бақариб-чақариб айтса, бу Аллоҳга эътиқоди эмас, балки ибодатчи руҳоний кучининг далолатидир». Ҳазрат «зикри дил» қоидалари баёнида Қуръони Қарим оятларига суянган эди: «Эй Муҳаммад, айтинг: «Аллоҳ деб чорлангиз ёки Раҳмон — меҳрибон деб чорлангиз. Қандай чорласангизларда (жоиздир). Зеро, У зотнинг гўзал номлари бордир. (Эй Муҳаммад), сиз намозингизни жуда жаҳрий (баланд овоз, ошқора) ҳам қилиб юборманг (токи мушриклар эшитиб Қуръонни ҳақорат қилмасинлар) ва ўта махфий қилиб юборманг (токи саҳобаларингиз тинглаб фойдалансинлар). Шуларнинг (яъни жуда жаҳрийлик — ошқоралик билан ўта махфийлик) ўртасидаги йўлни тутинг» (Ал-Исро сураси, 110-оят).

Абдулҳолиқ Гиждувоний сулуки жамоаси пирларининг махфий, сокин ибодат қилиш — «зикри дил» усулига биноан, улар Аллоҳни зикр этар эканлар, Қуръони Қаримнинг «Аҳзоб», «Қаҳф», «Раъд» сураларининг ушбу оятларини ҳам далил қилиб кўрсатганлар: «Эй мўминлар! Аллоҳни кўп зикр қилинглар: Ва эртаю кеч У зотни поклаб тасбеҳ айтинглар!» («Аҳзоб» сураси, 41—42-оятлар); «Ва бирон нарса ҳақида: «Мен албатта, эртага келгувчиман» дея кўрманг, магар, «Иншоаллоҳ — Аллоҳ хоҳласа» (денг). Бу сўзни айтишни унутиб қолдирган вақтингизда (ёдингизга тушиши билан) Парвардигорингизни зикр қилинг ва: «Шояд, Парвардигорим мени бундан ҳам (яъни Асҳобулқаҳф воқеаси хабар беришидан ҳам) яқин (менинг ҳақ пайғамбар эканлигимни далиллайдиган) тўғри йўлга ҳидоят қилса» деган!» (Қаҳф сураси, 23 — 24-оятлар); «Улар иймон келтирган ва қалблари Аллоҳни зикр қилиш — эслаш билан ором оладиган зотлардир. Огоҳ бўлингким (ҳар қачон фақат) Аллоҳни зикр қилиш билан қалблар ором топар. Иймон келтириб, яхши амаллар қилган зотлар учун хушнуд-

лик ва ғўзал оқибат — жаннат бордир». (Раъд сураси, 28—29-оятлар.)

Хожа Абдулхолиқ қаламига мансуб исломий одоб-ахлоқ ҳақидаги асарлар ҳам беназир. Шайх «Рисолаи тариқат», «Рисолаи сахобийа», «Васиятнома», «Зикри ал-Ҳолиқ Гиждувоний» қалб асарларида ахлоқий тушунчаларнинг теран маъноларини баён этиб берди. Бу асарлар ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Алалхусус, устоз-шоғирд (муршид-муридликнинг) сифатлари, «зикри дил» йўллари, комиллик аломатлари, қалб тарбияси, эҳтирос, ўй-хаёл майллари, нафс, тавба-тазарру, шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат тушунчалари ҳақидаги бу пандномалар ҳазратнинг узоқ асрларни ўйлаб иш кўрганидан далолат беради.

Абдулхолиқ Гиждувоний ўз битикларида муршид-мурид сифатлари ва майллари ҳақида сўзлар экан, муридга пирнинг зарурати — бу инсоний хусусият бўлмасдан, балки Аллоҳга содиқлик самараси, «руҳоний йўлга содиқлик — бу ҳақиқат моҳиятининг сифатидир», деб таълим беради. Қалбга ҳақиқат шуъласи киргандагина у ёришади. Қалбга ҳақиқат шуъласини киритиш учун солиқ шайх хизматига ноил бўлиши керак. Маънавий устоз — муршиднинг борлиги ҳақиқатни билиш ва комиллик йўлига киришнинг мажбурий шартидир.

Мурид пир этагини тутгандан сўнг бурчдорлик — масъулиятни англаб етмоғи, умрини зийнатлаб бормоғи лозим бўлади: исломий амалларни бекаму кўст бажармоғи, пир кўрсатганларига қаттиқ риоя қилмоғи, зикр тушишни такомиллаштирмоғи шарт. Зикр — Аллоҳга муҳаббат рамзи. Ҳазратнинг зикри дил тариқатига кўра, зокирнинг Орифлик даражасига етишувида беш босқич бор: 1. Аллоҳга қуллик. 2. Ҳақиқатни эгаллашда бош негизни англаш. 3. Дунёвий неъматлардан ҳазар қилиш. 4. Манбаи Аллоҳ бўлган илмларни авлиёдан ўрганиш. 5. Ҳақиқат мақомида ҳузур-ҳаловат топиш.

Шу баробарида мурид ниҳоятда самимиятли бўлиши керак. Мурид самимияти — Аллоҳга бўлган муҳаббати билан белгиланади. Муҳаббатли солиқ ўз хатти-ҳаракатларида шубҳа-гумондан йироқ туради. Шайх муҳаббатли, соф кўнгилли солиқни «Салим қалбли» деб атайдди.

Абдулхолиқ Гиждувоний ўз-ўзини англаш ва такомиллаштириш йўлига қадам қўйган одам — дунё ташвишларига ружу қўймай, ҳақиқат шуъласини қидириши, бунинг учун энг аввал ўзидаги жамики эҳтиросларни

жиловлаши, ўз ўй-хаёлларини назорат этмоғи лозим, деб таълим беради. Зеро, Аллоҳ инсонга турфа ўй-хаёлларни ҳадя этган: 1. Инсонни лоқайдликдан огоҳ этиб турувчи илоҳий ўй-хаёллар. 2. Инсонни итоат этишга майл уйғотувчи фариштавий ўй-хаёллар. 3. Шаҳвоний ҳис-туйғулардан туғилажак ўй-хаёллар. 4. Гуноҳ ишлардан пайдо бўладиган ўй-хаёллар.

Инсон эзгу ўй-хаёллар уммонига шўнғиб яшамоғи керак. Шайх бунинг учун «Ботиний таҳорат»ни таклиф этади: Ботиний таҳорат бу — кўзнинг раво кўрилмаган нарсалардан тоза бўлиши, тилнинг ғийбат ва ёлғондан ҳоли туриши, қулоқнинг тақиқланган овозни эшитмаслиги, қўлнинг шарият кифр, ҳаром деб билган нарсаларни ушламаслигидир.

Хожа Абдулҳолиқ Ғиждувоний эҳтирос тушунчасини тавсифлаб, унинг тўрт сифатини айтади: қувонч, оёйишталик, фазилат, дил — қалб. Бу тўрт сифатга эга одам ўз эҳтиросини жиловлаб олган. Шайх сабр ва шукрга эҳтирос жиловхонаси, деб таъриф беради.

У ўз тариқати аъзолари шуурига нафс ҳақида ва унга эришишнинг шартлари хусусидаги ўғитни ҳам сингдирган эди. Нафс — ҳар нарсага қодир ва акбар Аллоҳ иноятларига зид келадиган барча нарсалардан воз кечишдир. Аммо бунга ҳамма ҳам онгли суратда журъат эта олмайди; кимки шу йўлда тинимсиз ҳаракат қилса, ўшангагина ҳақиқат шуълалари ёғилади ва у киши руҳиятидан ғафлат ниқобини сидириб ташлаб, унга ҳақиқатни кашф этишнинг йўлларини ёритади. Комилликка далил-исботлар натижаси билан эмас, балки руҳиятдаги бутун саъй-ҳаракатларни мана шу эзгу мақсад сари жамлаб йўналтириш билан эришиш мумкин. Ҳақиқат қуёшининг таралаётган нурларила инсон табиатидаги худбинлик ва бошқа ғаразли хусусиятлар чашмаси қурий боради. Айни замонда, кимки номуносиб ҳаракатлар қилган бўлса, қилмишига яраша азият чеккан бўлса, унинг яхши амаллари гуноҳларини йўққа чиқаради.

Самимий тавба-тазарру нима? Ҳазрати хожа ўз муридларига уни ҳам етарлича тушунтириб берган. Зоти олийлари бу ҳолни уч аломатга ажратади: биринчиси — умуман номуносиб ҳаракатлар истисноси; иккинчиси — доимий тавба-тазарру; учинчиси — ҳамиша мақсад сари интилиш, гуноҳ ишларга қўл урмаслик. Ёшлигиданоқ иқрор йўлига кириш.

Абдулҳолиқ Ғиждувоний исломий одоб-ахлоқ ҳақида «Рисолайи тариқат», «Рисолайи саҳобийа», «Васиятно-

ма», «Зикри ал-Холиқ Гиждувоний» каби асарлар ёзиб қолдирди. Булар орасида «Васиятнома» асари айни замонда ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Ундан катта-кичик парчалар кўплаб диний рисола ҳамда қўлёзмаларда келтирилади. Биз ушбу ўринда Муҳаммад бин Аҳмаднинг «Маслак ул-орифин» китобида келтирилган парчадан фойдаланишни ўринли деб топдик:

«Эй фарзандим, сенга васият қилурманки, парвардигори оламга қаттиқ шайдо бўлгил, унинг йўл-йўриқларига итоат қилгил, бутун оламлар подшоҳи Тангри таолонинг расули бўлмиш Муҳаммад алайҳиссалом суннатларига амал қилгил, буюрган фарзларини адо этгил, отананг ва тариқату шариатнинг барча шайхларига нисбатан ўз бурчингни пок бажаргилки, Аллоҳ сендан рози бўлсин. Аллоҳдан қўрққил... Қиёмат қоим рўй берадиган кун фақат унга аёнدير ва у сендан ҳисоб сўрайди. Аллоҳдан алланарсаларни сир тутаман, деб хомтама бўлмагил (чунки у ҳар нарсани кўргувчидир). Аллоҳ ғазабига учрамаслигинг учун гуноҳга ботмагил, кибр қилмагил. Фақат парвардигори оламга қаттиқ умид қилгил, ундан умидингни узмагил, неки юмуш бажарсанг, Унга кўз тут ва қўрқиб, умидвор бўлиб яша. Эртанги кун ризқингни ўйлама, чунки тонг отиши билан оламлар подшоҳи сенга ризқингни беради. Аллоҳнинг тирикчилик қилишинг учун неъмат беришига ишонгил, чунки у жамики мавжудотга кундузи таом улашишга кафолат берган марҳаматли раҳмондир. Сенга кундузи белгилаб берилган таом, жидду жаҳд-ла тиришганинг, ҳаракат қилганинг билан барибир кўпаймас. Қуръон ўқишни кечаю кундуз канда қилмагил, маҳбублик ўтида куйиб, унинг маъносини ақлу мушоҳада билан англаб етгил, нола чекиб ўқигил. Неки иш қилсанг, Қуръонга суянгил, чунки одамларни Аллоҳ (йўли)га чорлайди. Илм ўрганмасдан туриб, ишга киришмагил. Дин йўл-йўриқларини (пухта) билишинг (рinoa қилишинг) учун мудом фикҳ ва ҳадис ўргангил. Суннат ва тариқи жамоага мулозим бўлгил. Сени бу йўлдан оғдирадиган нарсаларнинг ҳаммаси суннат ва таълимотга риё ва маъсият келтиради. Жоҳил сўфийлардан парҳез этгил, улар кўнгилни хира қилади. Бидъатчи домлалардан йироқ юргил, диннинг емирилишига сабаб туғдиради. Ўзингни дунёвий одамлар, ожизалар, ўсмирлар, бойлар ва авом билан ҳамкорлик қилишдан тийгил, чунки улар эътиқод йўлидаги талон-торожчи ва қароқчидирлар. Эътиқодинг пок бўлиши учун дунёвий одамлар билан дўст тутинмагил,

улардан шердан қочганинг каби қоч, ўзингни холи тутгил. Мулк ва мулк эгаси билан ҳамнишинлик қилмагил, улар билан душманлик қилгил, маҳкамайи қазога ҳозир бўлмагил, ҳеч бир одамга кафил бўлмагил, ҳеч бир киши васвоёсига дохил бўлмагил, ҳаргиз шуҳратталаблик қилмагил, у офат келтиргусидир. Мансаб бирла муқаййид бўлмагил, мулкдорлардан кўра дарвешлар билан қилган суҳбатингдан ризо бўлгил. Одамларнинг мақтовига учмагил ва уларнинг муҳокамасидан хафа бўлмагил, шундай ҳаракат қилгилки, кўз ўнгингда бирон қийматга эга бўлсин. Намозни жамоат билан бирга ўқигилки, имом ва муаззин бўлмағайсан. Муҳтож онларингда ҳам пок бўлгил ва парҳез этгил. Ҳеч қандай маҳлуққа майл қўйма, мухлис бўлма, алалоқибат сен улардан айриласан. Неки сенга (маънан) фойда келтирса, ўша нарсага юрагингни боғлагил, чунки пайғамбаримиз айтмишлар: «Муслимларнинг энг яхшиси, фойда келтирмайдиган нарсаларни инкор этгувчисидир». Аллоҳга хуфиёна суратда хизмат қилгил, гуноҳларингдан кўпроқ азият чеккил, бот-бот тавба-тазарру қилгил. Рўза тутгил ва намоз ўқигил — булар Аллоҳ учун гўзал хизматдир. Кечалари кўпроқ намоз ўқигил, кундузлари рўза тутгил. Азоб-уқубатларга бардошли, тоқатли бўлгил, бу хусусда пайғамбаримиз демишлар: «Кимки Аллоҳ йўлида азоб-уқубат чекса, унинг ўрни ва қиммати Аллоҳ томонидан юксалтирилур». Аллоҳ сенга ҳар куни неки буюрса, сен уни Аллоҳ йўлида адо этгил, бахиллик ва хасисликдан парҳез тутгил — ичи қора ва зикна одамлар жаҳаннам ўтида қоврилгусидир. Қаттиқ, қаҳқаҳа уриб кулмагил, қаттиқ кулги юракни хароб этгуси, беғамликка гирифтор этгуси. Пайғамбаримиз демишлар: «Агар сиз келажак дунёнинг ҳолати ва шафқатсизлиги хусусида билганларимнинг ҳаммасини билганингизда эди, сиз ҳеч қачон кулмас эдингиз ва кўпроқ йиғлар эдингиз». Ҳалол егил, ҳалол таом Аллоҳ буюрган амалларнинг очқичидир. Жаҳаннам ўтига тушмаслигинг учун мужримлик қилмагил. Кўп ичмагил ва кўп емагил, беҳуда кўп гапирмагил. Кам ухлагил, магар уйқунг келмаса. Зоҳирингга оро бермагил, зоҳир оройиши ботинни хароб этгуси. Тоза кийингил. Эҳтиросларинг панжаси ўзингга ошкор бўлиши учун кўпроқ сайр қилгил. Пайғамбаримиз айтмишлар: «Салим бўлишинг ва (маънан) бойишинг учун сайр этгил». Одамларга ва мавжудотга хайрихоҳ бўлгил, яхши ва ёмон, сахий ва меҳрибон одамларнинг барчасига, Аллоҳ яратган ҳамма

нарсага хушмуомалада бўлгил. Ота-онангга, катта-кичikka миннатдорлик назари-ла боққил. Юрагинг ғамгин, тананг салқи ва қувватсиз, кўзинг ёшли, ишинг риёдан холи, кийиминг жулдур, дилинг пок, дўстларинг дарвеш, хонақонг — масжид, асосинг — эътиқод илми, зийнатинг — дунё неъматларидан тийилиш, ҳамсухбатинг мудом Аллоҳ бўлмоғи керак. Қуйидаги беш хусусиятга — дарвешликни бойлик, оддий ўринни фахрий ўрин деб билмаган, илмни нодонлик ҳисоблаган, ўзининг пинҳону ошкор ишларини сарҳисоб қила олмайдиган, охиратни унутган одамлар билан ўртоқ ва оғайни бўлмагил. Бас, шундай экан, фоний дунёдан боқий дунёга юз ўгиргил. Дунё ва унинг латифликлари сенга ҳийла бермасин, ахир дунё ёлғончи ва ноадлдир. Кимки юрагини дунёга боғласа, дунё унга боғланади, кимки дунёни инкор этса, дунё уни инкор этади. Шу боис нариги дунёга сайр қилишга киришган фақирга дарвеш мисол бу дунёда барқарорлик ва вафо йўқдир.

Инсоният тарихида авлодларига васият қолдирган фузайл одамлар кўп, аммо валийulloҳ ал-Ғиждувоний ўғитлари маънан бўлиқлиги билан бошқаларидан ажралиб туради. Ҳайратли томони шундаки, мусулмонлар ҳаёти ҳамда табиатнинг олий руҳи — Худованди каримни англаш йўлига тушган барча одамларнинг қизиқишини орттирган маҳдий Абдулхолиқ Ғиждувонийнинг илоҳий ҳақиқатни билишга чорловчи васиятномаси бизнинг замонда ҳам жозиб кучини йўқотган эмас.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ

Кўҳна Турон тупроғида вужудга келган Қорахонийлар салтанати XI асрнинг иккинчи ярмида кенг ҳудудларни ўз тасарруфига олган қудратли давлат бўлиб, у ижтимоий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан ғоят юксалган эди. Ана шу даврда Маҳмуд Кошғарийнинг «Девони луғатит турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» каби асарлари яратилдики, улар ислом маданияти таркибида туркий қавмларнинг маданий савияси ниҳоятда баланд даражага кўтарилганидан далолат беради. Зеро, бу асарларни туркий қавмлар бирлиги, уларнинг давлатни идора қилиш усуллари, сиёсати, расм-русмлари, ахлоқий тамойиллари ва қонун-қоидаларини ўзида мужассамлаштирган қомус, низомнома дейиш мумкин.

Донишманд файласуф, шоир, тарих, риёзиёт, ҳанда-

са, нужум ва бошқа илмлар соҳиби Юсуф Хос Ҳожиб ҳам «Қутадғу билиг» асарида давлатни идора этиш усуллари, оддий халқдан тортиб олий мансаб эгалари — Иликхонлар, Тавғачхонларгача бўлган барча табақа, тоифа, ижтимоий гуруҳларнинг ахлоқий хатти-ҳаракатлари қандай бўлиши лозимлиги, уларнинг давлат ҳаётидаги ўрни, умуман, ўз даврининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маданий, ахлоқий-таълимий масалаларини ёритиб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Яна шуни таъкидлаш жоизки, «Қутадғу билиг» асаригача Туркистон элларида ҳеч бир зот «Буграҳон тилида» бундай ажойиб асар ёзмаган эди. «Буграҳон тили» унинг тасарруфидаги барча эллар тилини ўзида намоён этган адабий тил бўлган.

Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» достонини Бола-соғун ва Қошғарда ўн саккиз ой давомида (1069 йил) ёзиб, уни Тавғоч Буграҳонга ҳадя қилади. Хон шоирнинг бу улуғ хизмати учун Хос Ҳожиб унвони билан тақдирлайди. «Қутадғу билиг» нафақат Туркистон элларида, балки Чин-мочин (Хитой), Эрон ва Машриқда ҳам эътибор топади:

Чинийлар «Адаб ул-мулук» деб атар,
Мочинлар «Анис ул-мамолик» деяр.
Бу Машриқ элининг донишмандлари,
«Зийнат ул-умаро» дейишди бари.
Эронлик «Шоҳнома» деди белгилиг,
Туронлик ном қўйди: «Қутадғу билиг».

Жаҳон адабиётининг нодир обидаси «Қутадғу билиг»да умуминсоний фазилатлар асар қаҳрамонлари сифатида рамзийлаштирилган: Адолат — Кунтуғди (шоҳ), Давлат — Ойтўлди (шоҳнинг вазири), Ақл-заковат — Угдулмиш, Қаноат — Узғурмиш (шоҳнинг маслаҳатчилари) тарзида баён этилади.

Кунтуғди деганим, бул, адолатдир,
Ойтўлди бу — яъни бахт, саховатдир.

Угдулмиш дедим сўн, иш—қилмиши ўнг,
Оти заковатдир, шарофати чўнг.

Охир Узғурмишга бурдим мен юзим
Они офиятга йўрдим мен ўзим.

Бу тўртнинг устида юритдим сўзим
Уқиб ол, кўзингни ёритгин қўзим.

(Саъдулла Аҳмад таржима-баёни).

«Қутадағу билиг» асарининг қисқа мазмуни бундай: Кунтуғди (шоҳ) юртни адолатли бошқариши билан довруғ таратади. Ақл-заковатда ягона, донишманд, тадбиркор Ойтўлди кўп уқубатлар чекиб Кунтуғди хизматига келади. Вазирлик мақомига эришган Ойтўлди эл-юрт гуллаб-яшнашига хизмат қилади. Вақти замони келиб Ойтўлди оғир дард азобидан оламдан ўтади. У ўлими олдидан ёш ўғли Угдулмишга ва Кунтуғдига насиҳат—васият қилади. Угдулмиш улғайиб, отасининг ишини давом қилдиради. Унинг омилкорлигидан эл-юрт янада гуллаб-яшнайдди.

Давлат ишлари янада кўпаяди. Кунтуғди Угдулмиш-ни ҳузурига чорлаб, яна бир омилкор маслаҳатчи зарурлигини айтади. Угдулмиш Узғурмиш деган ниҳоятда лаёқатли бир қариндоши борлигини, лекин дунё ишларидан совиб, тоғда хилқатда яшаётганини баён қилади. Подшоҳ уни Узғурмиш ҳузурига юборади. Узғурмиш подшоҳ ҳузурига боришни икки марта рад қилади. Учинчи боришда Узғурмиш шоҳ ҳузурига келади, улар ўртасида турли савол-жавоблар бўлиб ўтади. Кунтуғди зоҳид шайхни ҳузурида қолишга қанчалик ундамасин, Узғурмиш тоққа қайтиб кетади.

Угдулмиш кексайиб қолиб, тарки дунё қилиш ёки дунё ишларини давомлатиш маслаҳати билан Узғурмиш ҳузурига бир неча марта боради. Лекин Узғурмиш дунё ишлари ҳам хайрли эканини айтиб, уни қайтаради. Узғурмиш оғир хасталикдан сўнг вафот этади. Угдулмиш эса доно маслаҳатчилигини давомлатади. Шу тариқа асар якунланади.

«Қутадағу билиг» асарида илоҳий ва дунёвий руҳ ниҳоятда кучли талқин этилган. Юсуф Хос Ҳожиб Аллоҳни, Ислом арқонларини бир дам унутмасликка даъват қилади. Асар тасаввуф (сўфийлик) таълимотининг кучли таъсири остида ёзилган. Бу дунё ишлари илоҳий қудрат инъикоси сифатида тасвирланган.

Юсуф Хос Ҳожиб илоҳий ва дунёвий ҳаётни тушунтиришда Форобий, Беруний, Ибн Сино ва бошқа ислом мутафаккирлари таълимотлари изидан боради. Олам ва ундаги барча мавжудотлар Аллоҳ томонидан яратилганини, Аллоҳ қудрати билан борлиқ доимий ҳаракатда эканини, етти сайёра ва ўн икки бурж турли масофа-

ларда жойлашган ва ҳаракатланиш муддатларини қайд этади. Файласуф шоир инсонни билим-маърифат воситасида Аллоҳнинг сифатларини танишга даъват қилиб, бутун борлиқ унинг сифатларини ўзида намоён этади, деб таълим беради:

Ҳисоблашга мансуб эмас бирлигинг
Жами нарсага етгай эрклигинг
Яратган жами нарсасига нишон
Яратган нишони аниқ бегумон.
Э сирга яқин, э кўнгилга азиз,
Берар белги сендан бу кўп шакл, менгиз.

Юсуф Хос Ҳожиб асар орқали баён этган фалсафий-ахлоқий қарашларида мансаб, давлат, бойлик ўткинчи, нисбий нарса, улар сел каби тез келади ва тез кетади, шу боис сен уларга кўнгил боғлама, ғафлатда қолма, умрни беҳуда ўтказма, деб таълим беради. Ҳаёт сенга эзгулик, яхшилик қилиш учун берилган, бу дунёдаги вақтинчалик умрингда фақат адолатли, ростгўй, меҳрибон, хушхулқли бўлиб яшагин, деб уқтиради.

Улуғлик ва беглик ўғирар юзин,
Фақат эзгулик сенга тутгай ўзин.

Феълинг эзгу тут, эҳ жаҳон тутгувчи
Келувчи эрур қут, яна кетгувчи...

Мутафаккир шоир одамлар (шоҳу гадолар)ни адолат, инсоф, ҳақиқат, тўғрилиқ, ор-номус, иззат-ҳурматга чақиради. Ҳаётда билим хорлигидан, жоҳиллар ғолиблигидан, фисқу фасод авжидан, ҳалолдан кўра ҳаром кўплигидан, вафо ўрнини жафо, шафқат ўрнини ғазаб, адолат ўрнини разолат, ростлик ўрнини ёлғон эгаллаганидан, кичикларда одоб, улуғларда илм-ибрат йўқолиб бораётганидан зорланади. Шоирнинг бу мисралари Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат» сатрларига ғоят ҳамоҳангдир.

Юсуф Хос Ҳожиб душманга қўл келувчи ўзаро низо ва жанжалларни, урушларни қаттиқ қоралайди, уларнинг ҳалокатли оқибатларини кўрсатади:

Мусулмон урушиб еюр ўз этин
Фароғатга етгай кофирлар бутун.

«Қутадғу билиг»нинг рамзий тамсиллари Кунтуғди, Ойтўлди, Уғдулмиш, Узғурмиш ўрталаридаги ўзаро баҳс, мунозараларда давлатни пойдор тутиш, адолатли бошқа-

риш, юрт, эл-улус фаровонлиги хусусида сўз боради. Эл-юртни бошқаришни зиммасига олган киши етук илмли, ҳунар ва санъатли, дили ва сўзи тўғри, саховатли, хулқи гўзал бўлиши керак. Бу ахлоқий фазилатларни калити эса имон-эътиқод, билим ва заковатдир.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳоким (бег) билан фуқаролар ўртасидаги ижтимоий-ахлоқий муносабатлар масаласига алоҳида тўхталади: «Агар бек эл ҳақида ғамхўрлик қилса, унинг фуқаролари жуда бойиб кетади. Бордию фуқаролар бойиб кетса, унда бекнинг ҳамма истаклари рўёбга чиқади». Адиб ҳоким ва халқ ахлоқи бир-бирига боғлиқлигини таъкидлайди: «Агар халқ ўз ахлоқини такомиллаштириб борса, бек ҳам ахлоқ-одобда камол топиб боради, бордию бек ахлоқ-одобли бўлса, у ўз халқи учун яхшилик қилган бўлади».

Мутафаккир фикрича, эл-юртнинг гуллаб-яшнаши ва ахлоқий камолоти фақат етук фазилатли ҳокимнинг — бир кишининг фаолиятига боғлиқ эмас. Ҳокимга етук ахлоқий фазилатли маслаҳатчилар ёрдамлашмоғи керак. Бу маслаҳатчилар — вазир ва лашкарбоши бўлиб, улар ҳокимнинг ўнг ва чап қўлидир: вазир давлатни қалам билан идора этса, лашкарбоши қурол билан ғимоя қилади:

Вазир — бир, иккинчи — субошлар алам,
Тутар бири қилич ва бири қалам.

Бу эл тизгини, боғин икков тузар
Икковлон бирикса, уни ким узар.

Юсуф Хос Ҳожиб ўз давридаги ижтимоий табақалар, гуруҳларнинг ахлоқий хатти-ҳаракатлари, ҳаёт тарзи, касб-кори, руҳияти ҳақида батафсил фикр юритади. Одамларни мулкка эгалик жиҳатдан уч тоифага — бойлар, ўрта ҳоллар ва чиғойлар (камбағаллар)га; касб-кори, машғулотлари жиҳатдан эса бир неча гуруҳларга — амалдорлар (сарой мулозимлари), аъламлар (саид, хожалар), олимлар, табиб ва ҳакимлар, афсунчилар (азайимхонлар), туш таъбирчилари, юлдузчилар (астро-лог-астрономлар), шоирлар, чорвадорлар, деҳқонлар, савдогарлар, косиб-ҳунармандлар, чиғойлар (камбағал-қашшоқлар, гадолар) ва ҳоказоларга ажратиб, уларнинг ҳаётда тутган ўрни, бир-биридан фарқи, улар билан муомалада ўзига хос ёндошиш лозимлиги ҳақида тўхталади:

Бу эл халқи яна неча турлидир
Унинг фарқига бор, йўлин тўғри қур.

Мутафаккир турли табақалар таъриф-тавсифида уларни илм-маърифатга, билим ва заковатга даъва қилиб, илм-фан адолат ўрнатиш, яхшилик қилиш, умуман ахлоқлиликиннинг бош мезонидир, деб кўрсатади:

Жами эзгу ишлар билим нафидур,
Билим ҳатто осмон сари йўл очур.

Юсуф Хос Ҳожиб илм-фанга эл-юртнинг тараққиёти ва гуллаб-яшнашига олиб келувчи асосий куч, деб қарайди. У маърифат эл-юрт ахлоқий муҳитини соғломлаштиришнинг ягона йўлидир, дейди: ўқув-идрок бир машъал, кўр, нобийнога кўздир ўлик тан(лар)га жон ва лол тил(лар)га сўздир. Шоир инсонни зулмат ичидаги уйга, билимни эса ана шу уйни нурафшон этувчи машъалага ўхшатади. Мутафаккир билим олишга оқилна ёндашишни маслаҳат беради: ҳамма яхшиликлар билимдан пайдо бўлади, билим инсонларни улуғлик мақомига эриштиради, ғафлатдан уйғотади, орзу-ниятларига етиштиради:

Ўқувдир чирогдек қоронғи туни,
Билимдир ёруғлик ёритгай сени.
Билимни буюк бил, уқувни чуқур
Бу иккиси бирла ғофил уйғонур.

Юсуф Хос Ҳожиб билимли ва заковатли подшолагина адолатли бўлиши, илм-заковат барча тубанликлар, бузуқликларни маҳв этиши ҳақида гапириб, ҳокимларни эл-юртни ақл-заковат билан бошқаришга, даъват этиб давлатни қурол кучи билан идора этиш, эл-юртни куч билан босиб туриш ақл-заковат, илм-маърифатдан кейинги тадбир эканини алоҳида қайд этади:

Бу иккисила эвламасанг йўлинг,
Ушанда қиличга узатгин қўлинг.

Муаллиф фикрича, инсоннинг ахлоқий камолоти — унинг ҳаёт ва фаолиятининг бирламчи асосидир: кимнинг одоб-ахлоқи яхши ва тўғри бўлса, у киши ўз мақсадига етишади ва унга бахт кулиб боқади. Яхши ахлоқ — жамики яхшиликларнинг заминидир. Яхши ахлоқнинг, эзгуликларнинг боши тилдир. Инсон тили билан ақлига, билимига жило беради, тил ва сўз инсон қадр-қимматини кўтаради, унга қут-барака ҳадя қила-

ди. Тил инсонга ёмонлик ҳам келтиради. Хуллас, инсоннинг сўзи ҳам унга баҳо беришда асосий мезон бўлиб хизмат қилади. Шоир фикрича, сермазмун ва гўзал нутқ инсонни улуғлайди. Шу боисдан айтмоқчи бўлган ҳар бир сўз мазмунли, қисқа ва равшан бўлиши, ўйлаб айтилиши керак, акс ҳолда у зарар келтириши мумкин. Мутафаккир бундай дейди: «Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин, Тилингга эҳтиёт бўл, тишинг синмасин». Маънодор сўз — донолик аломати, бемаъни маҳмаданагарчилик аҳмоқлик аломатидир. Шу боисдан одам кўп қулоқ солиб, кам гапириши керак:

Заковат, билим таржимони — бу тил,
Ёруғликка элтар кишини у, бил.

Кишини тил улуғлар, топар қут киши,
Кишин тил тубанлар, ёрилар боши.

Сўзинг эҳтиёт қил, бошинг кетмасин,
Тилинг эҳтиёт қил, тишинг синмасин.

Талай сўзлама сўз, бироз сўзла оз,
Талай сир-синоатни оз сўзда ёз.

Омонлик тиласанг агар сен ўзинг,
Тилингдан чиқарма яроғсиз сўзинг.

Жами сўзни сўз деб гапирма бироқ,
Керак сўзни сўзла бўлиб кўз-қулоқ.

Сеҳнлини кўрдим, у оз сўзлади
Талай сўзладим деб ўкинди, йироқ.

«Қутадғу билиг» — таълим-тарбия, одоб-ахлоқ ҳақидаги ақл ва ҳикмат дарслигидир. Асарда яхши ахлоқий-хулқий фазилатлар Эзгулик, ёмон хислатлар Эссизлик (эси йўқ, ёмонлик) тамсилларида ифодаланиб, мутафаккир ўз қарашларини турли ҳаётий воқеалар ва ҳолатлар баёнида талқин этади.

Юсуф Хос Ҳожиб асарда Инсон масаласини таҳлил этишни бош мақсад қилиб қўяди. Мутафаккир шоир Инсоннинг ижтимоий моҳияти, унинг ҳаётдаги ўрни, камолотга етишиш йўлларини ҳар томонлама таҳлил этади. Инсоннинг ахлоқий хатти-ҳаракатлари таҳлили «Қутадғу билиг»нинг асосий ниятидир.

Асарда одамлар ахлоқий хатти-ҳаракатларининг энг

оддий (ўзаро ҳурмат-эҳтиром) кўринишларидан тортиб, давлат ишларидаги мураккаб ахлоқий муносабатларга-ча бўлган масалалар қаламга олинган.

Юсуф Хос Ҳожиб ўзаро ҳурмат-эҳтиромни юзага келтирувчи бир неча ахлоқий фазилатларни санаб ўтади. Уларнинг аввали инсоннинг оддий ва камтар бўлишидир. Инсон қанчалик баланд мартабага эришмасин, қанчалик катта бойлик орттирмасин, барибир, камтар бўлиб қолиши лозим. Чунки оддийлик ва камтарлик «одамни безайди» ва уни «оқ кўнгил ва кўркам» қилади. Зеро, дунёда ҳамма нарса: инсон умри ҳам, баланд мартабалар ҳам, бойлик ва шон-шухрат ҳам ўткинчидир. Агар сен бугун бадавлат бўлсанг, эртага бойликдан маҳрум бўлиб қолишинг мумкин. Агар сен бугун шон-шухрат топсанг, эртага улар ғойиб бўлиши мумкин. Шундай экан, кеккайма, камтар, сахий, оқкўнгил бўл.

Мутафаккир фикрича, камтар, мурувватли кишиларгагина бахт кулиб боқиши мумкин. «Қалондимоғ, манманликка берилган, мақтанчоқ кишидан ҳамма юз ўгиради», бундай ёмон хислатлар кишиларни ўзидан йироқлаштиради. Яхши хулқли кишилар келгуси авлодлар эслаб юришлари учун яхши ном қолдиришга ҳамиша ҳаракат қилади.

Сахийлик, очиқ кўнгиллик, меҳмондўстлик — инсоннинг номини абадийлаштирувчи фазилатлардир. Зиқна, хасис кишилар теварагига ҳеч ким тўпланмайди. Агар киши обрў-эътиборли бўлишни истаса, унинг «кўнгли очиқ, қиёфаси ва сўзлари яхши ҳамда ёқимли» бўлмоғи лозим.

Юсуф Хос Ҳожибнинг фикрича, болаларни ҳунар ва билимга ўргатиш уларнинг ахлоқ-одобини тарбиялашнинг асосидир. Шунинг учун ҳам ота-онанинг энг биринчи бурчи — ўз боласига зарур билим бериш ва уни ҳунарга ўргатишдир.

Мутафаккир ахлоқий таълимида бурчга муносабат, очкўзлик ва тамагирликнинг хунук оқибатлари, оилавий ҳаётнинг мураккаб томонлари, меҳмондорчилик маданияти ҳақида сўз юритилганки, бу фикрлар умуминсоний маъно касб этиб, ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Муаллиф ахлоқ-одобни табиат гўзалликларига, бу гўзалликни инсон хатти-ҳаракатига менгзаб, уларни уйғунлаштириб, яъни табиатдаги белги-сифатларни инсонга, инсондаги белги-сифатларни табиатга кўчириб тасвирлайди. Масалан, баҳор фасли тавсифида турк

эли тақдири рамзий ифодаланган: Шарқдан эсган насим оламни яшнатиш учун жаннат эшигини очади, Қуёш Хут буржидан ҳамалга ўтади, баҳор зерикарли қишни қувиб ҳайдайди, анвойи гуллар очилади, ҳамма нарса жонланиб камалак рангга бўялади, қушлар сайрайди, дала-даштларда жониворлар ўйноқлаб кезади, булутлар чақмоқ чақади, ёмғирлар ёғади, умуман табиатда ажиб бир жонланиш рўй беради. Юсуф Хос Ҳожиб табиатдаги бу жонланишни турк эли тақдирига кўчириб, табиат уйғониши ва жонланиши билан турк элининг уйғониши, гуллаб-яшнаши ҳақидаги ҳис-туйғуларини, орзу-умидларини жўшқин мисраларда тараннум этади. Зеро, «Қутадғу билиг» ёзилган давр турк элининг чинакам уйғониш, гуллаб-яшнаш палласи, эл-улуснинг юксак ахлоқий камолот босқичига кўтарилаётган пайти эди.

АҲМАД ЮГНАКИЙ

Мовароуннаҳрдаги фалсафий-ахлоқий тафаккур тарихида комил инсон фаолияти учун мезон, қоида, қўлланма, маслаҳат тарзида ёзилган пандномалар — «Қобуснома», «Махвон ул-Асрор», «Матла ул-анвор», «Макорим ул-ахлоқ», «Тухфатул аброр» каби асарлар, Шайх Саъдийнинг «Гулистон», «Бўстон», Жомийнинг «Баҳористон», Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб», Ҳусайн Кошифийнинг «Ахлоқи Муҳсиний», «Футувватномаи Султоний», Жалолиддин Даввонийнинг «Ахлоқи Жалолий», Муҳаммад Содиқ Кошғарийнинг «Адаб ас-солиҳийн» китоблари муҳим ўрин тутади. Бу асарлар халқнинг ахлоқий онги ва тарбиясида алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, улар ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотмаган.

Мовароуннаҳр туркий мутафаккирлари орасида ахлоқий-таълимий қарашларини «Ҳибат ул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар армуғони») асарида баён этган Аҳмад Югнакийнинг номи машҳур. Алишер Навоий «Насойим ул муҳаббат» асарида Аҳмад Югнакий турк қавмидан бўлиб, туркча шеър айтишда моҳир эканлигини эътироф этади. Навоий шаҳзода Бадиуззамонга ёзган мактубида «Ҳибат ул-ҳақойиқ»дан парчалар келтиради.

Аҳмад Югнакий XII аср охири — XIII аср бошларида Самарқанд яқинидаги Югнак қишлоғида яшаб ўтган, деб тахмин қилинади. Туркий тилда яратилган «Ҳибат ул-ҳақойиқ» Мовароуннаҳр фалсафий-ахлоқий тафаккури тарихида нуфузли мавқе эгалласа-да, бу асар кам ўрганилган. «Ҳибат ул-ҳақойиқ» Юсуф Хос Ҳожибнинг

«Қутадғу билиг» асаридан сўнг яратилган энг қадимги туркий ёдгорликлардан биридир. Ҳозир Истанбул (Туркия)нинг Ас Суфия кутубхонасида пандноманинг ҳижрий 848 (1444—1445) йили ва 884 (1479—1480) йили Самарқандда кўчирилган икки қадимий нусхаси сақланади. «Ҳибат ул-ҳақойиқ»нинг илк нусхасини турк олими Нажим Осим 1915—1916 йилда топган ва изоҳлар билан нашр этган эди. «Ҳибат ул-ҳақойиқ»нинг ўзбекча наشريни ўзбек олими Қ. Маҳмудов амалга оширган. (Қаранг: Аҳмад Югнакий. «Ҳийбатул ҳақойиқ», Тошкент, 1971 йил). Аҳмад Югнакий ҳаёти ва ижоди ҳақида А. Ирисовнинг мақолалари эълон қилинган. (Қаранг: А. Ирисов. Аҳмад Югнакий, «Нафосат», 1993, 9—10 сон.)

Тадқиқотчилар таъкидлашича, «Ҳибат ул-ҳақойиқ»нинг Истанбул нусхаси 508 мисра, ўн бир бобдан иборат бўлиб, арузнинг мутақориб вазнида ёзилган. Унинг I боби Тангри ва унинг улуғлигига бағишланган, II боби пайғамбар ва чаҳорёрларга, III боби бекларга, IV боби асар ёзилиши сабабига бағишланган бўлиб, V боби илмнинг афзаллик томонлари ва унинг мадҳига бағишланган, VI тил одобига, VII боби фоний дунё масалаларига ажратилган. Муаллиф VIII бобда одамлардаги саховатни мақтаб, бахилликни қоралайди. Инсонийлик мана шу икки сифат билан намоён бўлишини айтади. Инсондаги саховат каби яхши хислат доим у билан ҳамроҳ бўлиши, уни бир зум тарк этмаслиги кераклигини уқтиради. Бу борада одамлар доимо одми ва содда, хушмуомала бўлиши зарурлигини, кишидаги ғурур ва қўполлик хусусияти инсон хулқи ва одобини бузиши мумкинлиги ҳақида сўзлайди.

Муаллифнинг ўз замондошлари феъл-атвори, илм-маърифат ва унинг фойдалари ҳақидаги теран ва қимматли фикрлари мана шу асарида жамланган. Аҳмад Югнакий асарининг IX—X боблари бошқа ижтимоий масалаларга бағишланган бўлиб, XI боб китоб хотимасидир.

Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асари ахлоқий-таълимий руҳи билан Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарига ҳамоҳангдир. Зеро, Аҳмад Югнакий ҳам ислом мутафаккирлари фалсафий-ахлоқий қарашларини давом эттириб, борлиқни англашда, ҳаётни мазмунли ўтказишда илм-маърифат зарурлигини таъкидлайди. Шу боис шоир илм-маърифатнинг аҳамияти, жаҳолатнинг зарарига «Ҳибат ул-ҳақойиқ»да кенг ўрин беради.

Олим одам — қимматбаҳо динордир,
Нодон, жоҳил одам — қимматсиз сохта пулдир.
Хўш, қандай қилиб олим нодон билан тенглашуви
мумкин,
Олим аёл — эр, жоҳил эркак — хотиндир.

Аҳмад Югнакий инсондаги ҳалоллик, саҳийлик, бағри кенглик фазилатларини улуғлайди. Саҳий ва бағри кенг одамлар иззат-ҳурматли, ҳасис ва зиқна одамлар эса беадаб ва тубандирлар: «Саҳий бўл, кишилар сенга маломат қилолмайдилар, чунки саҳийлик таъналар тоши йўлини тўсади».

«Ҳибат ул-ҳақойиқ»да туркона сўз жавоҳирларини тизган Аҳмад Югнакий инсон ўз ҳалоллиги ва ҳақгўйлиги билан гўзалдир, деб таълим беради. Дўстликка яхши ишлар билан жавоб бермоқ лозим. Фақат яхши ишлар қилибгина яхши натижаларни кутиш мумкин, чунки «...тикан экиб, ҳосилига узум олмайсан», дейди у. Қимнингки, дўстлиги яхши бўлса, демак унинг ўзи ҳам яхши, мабодо у ёмон кишилар билан дўст бўлса, унда, шубҳасиз, кишининг ўзи ҳам худди шундай ёмон бўлиб қолади. Шунинг учун пухта ўйлаб иш тутинглар ва дўст танлашда хато қилманглар, деб маслаҳат беради: борди-ю сен бирон киши билан дўст бўлиб қолсанг, уни эҳтиёт қил, майда-чуйда хатолари учун қаттиқ қоралама, зеро донишманд ҳам хато қилиб қўйиши мумкин: «Агар биргина хато учун ҳам бош олинавερса, дунёда тирик одамзод қолмайди».

Шоир дўстликнинг ноёб фазилат эканини таъкидлар экан, уни қадрсизлантириш одамлар ахлоқига ёмон таъсир кўрсатишини ҳам унутмайди:

Дўстлик қуруқ сўз бўлиб қолди, ҳақиқат қани?
Минглаб кимса ичидан бирон ҳақгўйини тополмайсан.
Аксар кишиларнинг иши сотқинликдан иборат,
Дўстинг агар ҳақгўй бўлса, буни билиб қўй,
Энди бу дунёда инсонийлик ноёбдир,
Қайға ғойиб бўлди инсонийлик, ҳайҳот!

Аҳмад Югнакий инсоният маданиятидаги энг юксак хислатлардан бири бўлган мардлик ва камтарликка мадҳия ўқиса, кишилик фазилатининг зид тарафи бўлган беҳаёлик ва такаббурликни ғазаб билан қоралайди:

Эй дўст, билимликнинг изидан боргин,
Сўзламакчи бўлсанг, билиб сўзлагин.

Мақтасанг — мардни мақтагин,
Беҳаёга ўқ-ёйни кенг тортгин.

Инсоний, ахлоқий фазилатнинг душмани бўлган бахиллик ҳақида шоир шундай ёзади:

Бахиллик соғайтириб бўлмайдиган касалдир,
Беришга келганда бахил қўли анча чигалдир.
Йиғиш билан очкўз, бахилнинг кўнгли тўлмайди,
У мол-дунёга қулдир, мол-дунё унга ҳокимдир.

Шоир билим эгаллаган кишилар мард бўлиши, мол-дунёсини илм-маърифат йўлида сарфлаши лозимлиги аслида билим ҳам, мол-дунё ҳам Аллоҳ инояти — неъматининг эканини фалсафий талқин қилади:

Қара, мардлар чуқур билимга эга бўлади,
Мол-дунёсини сотиб, мадҳ олади.
Мискинларга тилакдош бўлиб яшайди,
Дунёда яхши ном билан кетади.
Эй, мол эгаси — мард, яхши одам,
Тангри сенга бердими, сен ҳам бергин.

Шоир ахлоқий фазилатлар ичида ростгўйликнинг тутган ўрнини чуқур тушуниб, ўз фикрларини шундай баён қилади:

Ростгўй бўл, ростгўйлик қил, ростгўй атал,
Кишилар сени ростгўй одам деб билсин.
...Ёлғон сўз гўё касал, рост сўз шифодур,
Бу азалдан айтиб келинган масалдур.

Шоирнинг ахлоқий ва гўзаллик ҳақидаги қарашлари бир-бири билан маҳкам боғланган ҳолда ифодаланиб, дostonда бошдан-оёқ давом этади. Инсон хулқида гўзаллик билан яхшиликни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Инсондаги яхши феъл-атвор бошқаларда ёқимли, ҳузур-ҳаловатли туйғу пайдо қилиб, у инсонга гўзаллик бағишлайди.

Аҳмад Югнакий бу дунё ҳақида шундай дейди:

Дунё кулимсирайди ҳам қопгани туради,
Бир қўлда асал, бир қўлда заҳар сақлар.
Аввал асал бериб, оғзингни тотлик қилиб қўйиб,
Кейин заҳар қўшилган қадаҳни тутар.

Туркий тилда ёзилган «Ҳибат ул-ҳақойиқ» ахлоқий-таълимий асар бўлиб, у туркий адабиётнинг кейинги ривожига беқиёс таъсир кўрсатди. Аҳмад Югнакий

туркий шеърий санъатлар воситасида эзгулик, одоб, яхшилик каби тушунчаларни теран таҳлил этди.

«Ҳибат ул-ҳақойиқ» асарининг тили ўрта аср адабий тилига ва ўзининг халқчиллиги билан ҳозирги ўзбек тилига жуда яқиндир. Чиндан ҳам Аҳмад Югнакийнинг бу пандномаси туркий халқлар тили ва адабиётининг ривожланишига катта ва салмоқли ҳисса қўшган, унинг ўзи эса бу борадаги улуг сиймолардан бири бўлган.

«Ҳибат ул-ҳақойиқ» асарини то ҳозирга қадар қачон ва қай тарзда ёзилганлиги ҳақида аниқ ва қатъий маълумот йўқ. Аммо манбаларнинг кўрсатишича, Югнакийнинг оти Аҳмад бўлиб, отаси Маҳмуд Югнакий деб танилган. Дастлаб тўрт бобдан иборат китоб ҳам ёзган. Манбалар бу китоб ўша даврда шуҳрат топган қашқар тилида, назм билан битилгани ҳақида хабар беради. Халқ Югнакийни ҳурмат қилиб «адиблар адиби, фозиллар сардори» деган.

Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат» («Муҳаббат шабодалари») асарида Аҳмад Югнакийни эслаб, қуйидагича ёзади: «Худо раҳмат қилгур Адиб Аҳмад ҳам турк элидан эрмиш. Ундан фаройиб нарсалар нақл этилади. Дерларки, кўзлари битилган, ҳеч нарсани кўрмас эрмиш. Басир бўлиб ўзга басирлардек андоқ эмас эрмишки, кўз бўлмай ва кўрмас бўлмай, аммо бағоят зийрак ва закий, зоҳид ва муттақий (тақводор) киши эрмиш. Ҳақ субҳона ва таоло агарчи зоҳир кўзин ёпуқ яратгандур, аммо кўнгил кўзин бағоят ёруғ қилгандур... Маскани Бағдоддин неча йиғоч (чақирим), баъзилар дебдурларки, тўрт йиғоч йўл эркандур. Ҳар кун Имоми Аъзам — Аллоҳ унинг руҳини муқаддас қилсун — суҳбатига ҳозир бўлур эркандур. Ва бир масала ўрганиб бу йўлни яёқ (яёв) босур эркандур... Нақлдурки, ҳазрати Имомдан сўруб турларки, шогирдларингиз орасида қайсидин андоқни, кўнглингиз тилар, розисиз?

Бовужуд Имоми Муҳаммад Абу Юсуф раҳиматуллоҳу ва аларнинг абнойи жинси ва ҳамсабоқлари.

Имом Қуддиса сирруҳу демиш бўлмайларки, бари яхшидурлар.

Аммо ул кўр туркки, саффи ниолда (пастак қаторда) ўлтурур ва бир масъалани мазбут қилиб, тўрт ёғоч яёқ юруб борур, андоқки керак ул таҳсил қилур. Ва анинг тили турк алофи била мавозу насойиҳа гўё эрмиш, балки аксар турк улусила ҳикмату нуқталари шойиъдур (тарқалган). Ва назм тариқи била айтур эрмиш. Ва анинг фавоидиндандур:

Улуғлар не берса емасмен демá,
Илиг сун, оғиз ур, емасанг ема».

(Алишер Навоий, «Насойим ул-муҳаббат». Асарлар, 15 томлик, 14 том.)

Кўринадики, Аҳмад Югнакий ўз даврининг забардаст шоирларидан бири бўлган ва туркий шеърини билан ахлоқий-эстетик тафаккур ривожига улкан ҳисса қўшган эди.

КАЙКОВУС «ҚОБУСНОМА»СИ

Адабиёт ва санъат, мусиқа, тиббиёт илмларининг чуқур билимдонни Кайковуснинг «Қобуснома» асари 1082—1083 йилларда яратилган. «Қобуснома» Шарқу Фарба ниҳоятда машҳур бўлиб, у жаҳоннинг жуда кўп тилларига, чунончи 1702—1705 йилларда турк тилига, 1786—1787 йилларда Муҳаммад Сиддиқ Рашидий томонидан уйғур тилига, 1860 йил Муҳаммад Ризо Огаҳий томонидан ўзбек тилига, 1881 йил Қаюм Носирий томонидан татар тилига, XIX асрнинг турли йилларида инглиз, фаранг, олмон, рус тилларига таржима қилинган.

Маданиятимизнинг улкан сиймоси Муҳаммад Ризо Огаҳий таржималари ичида «Қобуснома» алоҳида ўрин тутди. Ана шу таржима адабиётшунос олим Субутой Долимов саъй-ҳаракатлари билан кирилл алифбосига табдил қилиниб, катта сўз боши, тарихий ва филологик шарҳ ҳамда изоҳли луғат билан 1965, 1973, 1986 йилларда нашр этилди. Замона зайлига кўра, бу нашрларда айрим боблар қисқартирилган, баъзилари умуман киритилмаган эди. «Қобуснома» аслиятдан тўлдиришлар билан 1992 йил Улуғбек Долимов томонидан қайта нашр этилди. Биз ушбу мақолани ёзишда ана шу кейинги нашр матнидан (Кайковус «Қобуснома», «Мерос» нашриёти, Т., 1992 й.) фойдаландик.

«Қобуснома» — XI асрнинг ноёб ёдгорлиги бўлиб, Кайковус бу асарини ўғли Филоншоҳга бағишлаб ёзади. Муаллиф асар муқаддимасида маънавий мерос масаласига тўхталиб шундай дейди: «Эй фарзанд, умид шулки, сен бу пандларни қабул қилгайсан ва мен оталик шартин бажо қилмиш бўлгайман. Билгилки, жаҳон халқининг расми шулдурки, такупуй (югуриб-елиб) ва жустужуй қилиб дунёда бирор нарса ҳосил этарлар ва уни ўзларининг яхши кўрғон кишисига қўйиб кетарлар. Мен дунёда ушбу сўзларни ҳосил қилмишман ва менинг

яхши кўрган кишим сендурсан. Менга рихлат вақти ёвуқ етди, дунёдин ҳар нимаики ҳосил қилдим, сенинг олдингга қўйдим, токим худком (қайсар) бўлмағайсан ва бераҳлик (адашганлик) йўлига қадам қўймағайсан» (8-бет).

Кайковуснинг бобоси Қобус сомонийлар ва ғазнавийлар хонадонига яқин киши бўлиб, уларнинг давлат-бошқарув ишларида қатнашган. Вушмагир ўғли Шамсулмаолий Қобус уйғур хонларидан бўлган Илкхон қўшини устидан икки марта ғалаба қозонади. Аммо Қобус сомонийлар хонадонини тиклай олмади. Сўнгра Қобус Сабуктегин ёрдами билан Табаристонни забт этди ва шу ўлкада ҳукмдор бўлиб қолди. Журжонни пойтахт қилди.

Қобус илм-фан, адабиёт ва санъат муҳиби, шоир эди. Форс, араб тилларида шеърлар ёзган бўлиб, унинг «Номалар» асари машҳурдир. Қобус ҳукмдорлик даврида ўз замонасининг машҳур илм-фан, адабиёт ва санъат аҳллари саройга тўплади ва Журжонни йирик маданий марказга айлантирди. Абу Райҳон Беруний Рай шаҳридан қайтиб Журжонда — Қобус саройида бир муҳлат яшади, ўзининг ажойиб асарларини шу ерда яратди.

Шамсулмаолий Қобуснинг набираси Унсурмаолий Кайковус ҳам ўз даврининг кўзга кўринган зиёлиси бўлиб, адабиёт ва санъат, тиббиёт илмини пухта эгаллаган эди. Кайковус ўша замоннинг маданий марказлари бўлмиш Марв, Бухоро, Нишопур, Ғазна, Самарқанд, Урганч шаҳарларини саёҳат қилиб, у ердаги олиму фузалолар билан суҳбатлар қурди. Бу шаҳарлар мадрасаларида ўша замонда илоҳиёт илмлари билан бирга дунёвий фанлардан риёзиёт, фалакиёт, ҳандаса, тиббиёт, илми мантиқ, илми аруз, илми қофия, илми маоний, илми баён, илми бадеъ ўқитиларди. «Қобуснома» асарини ўқиган киши Кайковуснинг ана шу илмларни пухта эгаллаганига гувоҳ бўлади.

«Қобуснома» 44 бобдан иборат бўлиб, унинг дастлабки тўрт боби Аллоҳни танимоқ, пайғамбарларнинг хилқати, Аллоҳ Таолога ва унинг неъматларига шукрона айтмоқ зикридадир. Кайковус насиҳат қиладики, ўзингни танимасанг, Аллоҳни танимайсан. Аллоҳ — ягона! Қолган жамики нарсалар жуфт-жуфт! Яъни Ҳақ-ҳақиқат — битта, қолган нарсалар нисбий! Ҳамма нарсада иккилик бор — сифат ва сийрат бор, яхшилик ва ёмонлик бор, борлиқ ва йўқлик бор, яъни ибтидо ва интиҳо

бор! Ҳамма нарсада икки хил таркиб бор! Уларнинг Яратувчисигина ягона! Яхшини яхши, ёмонни ёмон дейиш учун Ҳақни — Аллоҳни билмоқ ва танимоқ керак!..

Аллоҳни танимоқ, тўғри йўлдан юрмоқ, ҳидоятга бошламоқ учун Аллоҳ Таоло одамлар орасидан пайғамбарлар яратди. Пайғамбарлар ерда адолатли сиёсат ўрнатмоқ ва улусни тарбия қилмоқ учун вобаста бўлдилар. Мусулмон киши Аллоҳ Таолони ва пайғамбарларни, хусусан, Муҳаммад (САВ)ни танигандан сўнг тириклик ва неъматлар учун шукр, фикр ва сабр қилмоғи лозимдир. Қайковус Аллоҳ Таоло шукргузарлиги ва неъматлар шукронаси учун иймон, намоз, рўза, ҳаж, закот фарзларини адо этишни, уларнинг фойдаларини мисоллар билан тушунтиради: «Эй фарзанд, билгил ва огоҳ бўлгилким... агар киши барча вақтин шукрга сарф қилса, ҳануз мингдан бир неъмат ҳаққин бажо келтира олмағусидир... Намоз ва рўза Ҳақ таолонинг ҳақлигига иқроп этмакни, рост ва маҳкам этмак учундур. Ҳар кишиким намозни тарк этса, тарки дин этгусидир... Эй фарзанд, агар қудрат ва дастгоҳинг бўлса, ҳаж қилмоқда асло тақсир қилмагил ва ҳажнинг асбоби бешдур: муҳлат ва муддат ва неъмат ва роҳат ва ният. Булардан баҳра топганиндан сўнг тоатни камолга еткур, жаҳд қил ва билгилким қудратинг етса, ҳаж доимий тоатдур, агар ниятни сўнгги йилга қўйсанг ҳам раво бўлур ва лекин закот бир тоатдурким, агар давлатинг бўлса, анинг ҳеч важъ била узри йўқдур ва Худойи Таоло закот бергувчиларни ўзининг муқаррабларидин санабдур...» (17—19-бетлар).

Қайковус «Ота ва она ҳақини билмак зикрида» (5-боб) сўзлағанда ота ва онани ҳурмат ва иззат қилиш фарзларини кўрсатиб ўтади: «Эй фарзанд, билгилким, ақл юзасидан фарзандга ота-онани иззат ва ҳурмат қилиш вожибдур, нединким, унинг асли ота ва онадур. Ота ва онани нима учун ҳурмат қилурман, деб кўнглиннга келтирмағил, билгилки, улар сенинг учун ўлимга ҳам тайёр турадурлар» (20-бет).

Қайковус ота-онанинг кўнгли олижаноблигини, уларга ширин сўз билан муносабатда бўлиш зарурлигини, ота-онани иззатлаш фарзандларнинг ақллилиги билан боғлиқлигини таъкидлайди. Ақлли фарзандлар ота-онанинг меҳри ҳаққини адо этишни пеша билишларини айтади: «Ота-она аслида сени жон ва дил била парвариш қилмишлар. Агар улар ҳақида камчиликлар қилсанг, тақсир кўргузсанг, сен ҳеч яхшиликка сазовор

эмасдурсан, нединким, ҳар киши аслининг яхшилигини билмаса, ўзганинг ҳам яхшилигин билмағусидир» (20-бет).

Кайковус замонида ота-она меросига эга бўлиш, айниқса, тож-тахт талашлари авжга чиққан эди. Шу боис Кайковус фарзандларга тайинлайдики, ота-она ҳақини адо этишда асло мерос талашмаслик, мол-мулк учун ота-онани ранжитмаслик лозим: «Зинҳор мерос олмоқ ҳирси билан ота-онанг ўлимин тиламағилки, уларнинг ризқи билан сенинг ризқинг етишур... Рўзий насиба учун ўзингни кўп ранж-машаққатга қўймағил, рўзий ранж ва азоб-уқубат била зиёда бўлмағусидир. Ҳоли аҳволи сендин яхшироқ бўлгон кишиларга қарамағил, ҳоли-аҳволи сендан ёмонроқ кишиларга қарағил» (21-бет).

Кайковус фарзандларнинг ақлга эга бўлиши, ақл кучига таянишлари ҳар ишда, ҳар қандай бойликдан устун туришини таъкидлайди: «Агар молсизликдан қашшоқ бўлсанг, ақлдан бой бўлмоққа сабъи кўргузгилки, мол била бой бўлгондин, ақл била бой бўлгон яхшироқдур, нединким, ақл била мол жам этса бўлур, аммо мол била ақл ўрганиб бўлмас. Билгил, ақл бир молдурки, уни ўғри ололмас, у ўтда ёнмас, сувга оқмас. Бас, агар ақлинг бўлса ҳунар ўргангил, нединким, ҳунарсиз ақл — бошсиз тан, суратсиз бадандекдир. Ундоққим дебдурлар: ал-адаб — суратил ақл» (21-бет).

Кайковус ҳамма ҳунарлардан афзали сўз ҳунари экани, яъни тилни яхши ҳунар билан безашни, мулоим сўзлашга ўргатишни, халққа мулоим муомала қилишни, ҳеч бўлмаганда сўз билан яхшилик қилишни, бу ўткинчи дунёда одамларга яхшилик қилиб яшашни улуғлайди: «Эй фарзанд, яхшилик қил ва қилгон яхшиликдин ҳаргиз пушаймон бўлмағил. Бир кишига бир яхшилик қилсанг, кўргилки, яхшилик қилгон вақтда у кишига нақадар роҳат етгон бўлса, сенинг кўнглингга ҳам ундан зиёдроқ шодлик ва хуррамлик етишур. Агар бир кишига ёмонлик қилсанг, унга нақадар ранж етса, сенинг кўнглингга ҳам ул миқдор танглик етишур. Демак, бу жаҳонда яхшилик ва ёмонлик мукофоти, албатта, етгусидир» (23-бет).

Кайковус халқ ҳаётига яқин бўлишни, ҳар бир ишни халқ манфаатини кўзлаб қилишни, халқнинг озгина яхшилигини кўп ўрнида кўришни, қайси ҳунар, қайси нарса халқ манфаатига мос бўлса шуни ўрганишни, инсон ўз айбларидан ва нодонлардан ибрат ва сабоқ олиш лозимлигини уқтиради.

Кайковус қайси табақа фарзанди бўлишидан қатъи назар, уларнинг касб-ҳунар ўрганишлари, ҳатто имтиёзли табақа фарзандлари юз хил ҳунарга эга бўлишлари шартдир, дейди. Бу фикрини қадимги подшолардан Гиштосбнинг ёшлик чоғида Рум шаҳрига бориб темирчига шогирд тушгани, ўз жонини сақлаб қолгани ҳақидаги ривоят билан тасдиқлайди. Инсонга ёшлик чоғлариданоқ хилма-хил касб-ҳунарларни ўрганишни, чунончи, сувда сузиш, от миниш, човгон уриш, каманд тортиш ва бошқа ҳарбий билимларни эгаллашни тавсия қилади. Урта асрларда бундай ҳарбий билим-ҳунарларни ўрганиш расм эди. Аммо бу касб-ҳунарлар бизнинг кунларда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Кайковус ўғил ва қиз фарзандларга илм-ҳунар ўргатиш баробарида уларни турмушга тайёрлаш, ихтиёри ва розиликлари билан оила қуришга кўмаклашиш, хушрўй юзли келин ва кув танлашга эътибор бериш ота ва онанинг вазифаси эканини уқтиради. Буларнинг бари бугун,— халқимиз соғлом авлод ташвиши билан яшаётган паллада ўзгача аҳамиятга молик дурдона кўрсатмалардир.

Гўзаллик туйғусини идрок этиш, яъни воқеликка эстетик муносабат инсоннинг ахлоқий-хулқий хислатлари орқали намоён бўлиши масаласи Шарқ илк уйғониш мутафаккирлари фалсафий-эстетик қарашларининг, айтиш мумкинки, ислом эстетикасининг моҳият-мағзини ташкил этади. Шу боис «Қобуснома»да ҳам эстетик қадриятлар ахлоқий қадриятларга ўраб баён қилинган. Асар қирқ тўрт бобдан иборат бўлиб, унда ота-онани ҳурмат этмоқ гўзаллигидан тортиб, ҳунар ўрганиш, суҳандонлик, қария ва йигитлик сифатлари, меҳмоннавозлик, севги-муҳаббат, ухламоқ, ҳаммомга бормоқ, сайр этмоқ, човгон ўйнамоқ, мол-дунё тўплаш, бировнинг омонати, уйланмоқ ва фарзанд тарбияси, тижорат ва бозоргонлик, шоирлик, ҳофиз-созандалик, подшоҳ хизмати, сипоҳийлик, деҳқончилик, жувонмардлик (тўғри сўзлик, поклик, олижаноблик ва ҳ. к.) каби инсоннинг гўзал фазилатлари ҳақида сўз боради. Ажойибки, доно панд-насиҳатлар мазмунан гўзал хулқли, комил инсон бўлиш, илоҳий ва дунёвий гўзалликларни қадрлашга даъватлар билан нурлантирилган.

Кайковус бу масалаларда панд-насиҳатлар қилар экан, улар таълим-тарбия орқали амалга ошиши, айнақса, гўзаллик тарбияси ҳақида ўз фикрларини баён қилади. Тарбиядан мақсад инсонни комилликка эриш-

тиришдир. Инсон Аллоҳ сифатларини борлиқ гўзалликлари орқали англайди. Дунёнинг бутун гўзаллиги, орасталлиги, эзулигини Аллоҳ Инсон учун яратди: Аллоҳ тўйдирувчи, инсон тўювчи. Шу боис инсон гўзалликка маҳлиё бўлиб; ундан баҳраманд бўлиб яшаши, Яратганга шукрона айтиши керак.

Кайковус ишқ-муҳаббат ҳақида сўзлаганда, унинг ёшликдаги гўзаллик эканини, ёшлик табъи латиф бўлишини айтади: «Эй фарзанд, то кишининг табъи латиф бўлмагунча ошиқ бўлмағусидир, нединким, ишқ бешак табъи латифликдин пайдо бўлур... Кўрмасмусан, йигитларнинг кўпи ошиқ бўлур. Ул жиҳатдин йигитларнинг табъи қариларнинг табъидан латиф бўлур. Ғализ табъ ва ялқов киши ҳеч вақт ошиқ бўлмас... Аммо сен жаҳд қилиб ошиқ бўлмағилким, ошиқ бўлмоқ бағоят қаттиқ ишдур... Нединким, ошиқлик сартосар ранж ва меҳнатдур. Агар фироқда бўлсанг, ҳамиша азобдур ва агар висолда бўлсанг, маъшуқанг сенинг кўнглингнинг холидин хабари бўлмаса, унинг нозу бадхўйлигининг висолнинг роҳатин билмассан» (54—55-бетлар).

Кайковус ишқда парҳез зарурлиги, яъни кўнгил ихтиёри қўлдан кетса, у шаҳватга тобе бўлиши, сўнг кўнгил ҳавоси ғолиб келиб маъшуқани кўргиси келавериши, уни бир-икки кўргандан сўнг бутун ихтиёр қўлдан кетиб, одам ўзини тўхтата олмай қолишини айтади. Маъшуқани биринчи кўргандаёқ ақлни кўнгилга мукамал этсанг, натижа яхши бўлади, деб маслаҳат беради. Ошиқлар оғир меҳнат қилсалар, заҳмат чексалар, узоқ сафарга чиқсалар доимо ўзини қийинчиликларга урсалар — булар ишқнинг энг яхши дорисидир. Аммо шундай маъшуқага ошиқ бўлиш лозимдурки, унга шундай муҳаббат қўйиш ва дўст тутиш керакки, ошиққа унинг суҳбатидин ва хизматидин роҳат етсин! Лекин ошиқлик бошқа, дўстлик бошқа нарсалардир. Ошиқлик йигитларга ярашади, қарилар учун эса уят ҳисобланади: «Бас, агар ошиқ бўлсанг шундоғ кишига бўлғилки, ул маъшуқаликка лойиқ бўлсин... Юсуфдек сабоҳати (ҳусни) бўлмаса ҳам, бироз малоҳати бўлсин» (57-бет).

«Қобуснома»нинг «Шоирлик расми зикрида», «Ҳофиз ва созандалик зикрида» деган бобларида Кайковус эстетик қарашларининг қаймоғи баён қилинган. Бу фикрлар шеър, қўшиқ, мусиқанинг санъат воситаси сифатида инсон руҳига таъсири, гўзалликни ҳис этишдаги хизмати ҳақидагина бўлиб қолмай, X—XI асрлардаги санъат даражаси, унинг ижтимоий-маънавий ҳаётдаги ўрни,

шеър, қўшиқ, мусиқа назарияси масалаларини ҳам қамраб олган. Масалан, санъатда, жумладан, шеърда шакл ва мазмун бирлиги масаласи шундай ифодаланган:

«Эй фарзанд, агар шоирлик қилмоқчи бўлсанг, ҳаракат қил, токи сўзинг осон ва фойдали бўлсун, ғализ ва мушкул сўздин парҳез қилғил ва ўзинг билиб, ўзгалар унинг шарҳига муҳтож бўлгулик сўзни айтмағил, нединким, шеър айтғон киши халқ учун айтур ва ўзи учун айтмас. Бир хил вазн ва бир хил қофияга қаноат қилмағил, санъатсиз ва тартибсиз шеър айтмағил. Шеърда зарб, яъни оҳанг, яхши садо, сўнг бўлса шаклда альфал бўлса, яъни вазни тўла бўлса, яхши бўлур» (118-бет).

«Қобуснома» муаллифи назмий ва насрий сўзни инсон руҳий тилсимотига кириш, гўзалликни идрок этиш қалити сифатида баҳолайди. У қай ҳолатда қайси сўзни истеъфода этиш, осон, равон, латиф сўзлардан фойдаланишни, вазн ва қофияларга, аруз қоидаларига, муаммо ва мунозара, нақл илмига риоя қилишни тавсия этади: «Арузнинг доираларини ва уларнинг номларини, доираларда пайдо бўладиган баҳрларнинг отларини билғил.

Ҳар сўзники шеърда айтмоқ бўлсанг, мадҳия, ғазал, ҳажв ёки марсия ёзмоқ бўлсанг, сўзни батамом ва мукаммал ишлат, ҳаргиз сўзни нотамом айтмағил. Насрда айтилғон сўзни назмда айтмағил, нединким, насрий сўз раият манзиласидандур, назм эса подшоҳ мартабасидандур. Агар бирор нарса раиятга лойиқ бўлмаса, подшоҳга ҳам лойиқ эрмасдур» (119-бет).

«Хофиз ва созанданинг зикрида» деган бобда мусиқа ва қўшиқ санъатининг назарий ва амалий жиҳатлари мукаммал баён қилинганки, бу фикрлар бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас: «Эй фарзанд, агар хофиз бўлсанг, хушфёъл, қувноқ бўл, ҳамниша пок, мутайяб (хвшрўй) ва хуш забон бўлғил ва ўз ишингга машғул бўлғил, ярамас хулқ, қўпол башара бўлмағил. Ҳамма вақт оғир йўлларни чертмағил, чунки барча машқ ва оҳангни бир хилда чертиш шарт эмасдур, нединким, одамларнинг барчаси бир хилда бўлғон эрмаслар, таъблари ҳам бир-бирига мувофиқ эрмас, яъни халқ мухталиф (ҳар хил) дурлар. Шул важди бу фаннинг устодлари санъатга шундоғ тартиб беришлари, аввал подшоҳлар мажлиси учун хисравона дostonлар тузмишлар, ундин сўнг вазнсиз бир оғир йўл тузмишларки, уни икки суруд (ашула) билла айтса бўлур ва унга

оғир йўл деб от қўймишлар. Бу йўл қариларнинг ва хирадмандларнинг таъбига мос келмуш эрди ва бул йўлни мазкур қавм учун туздилар. Ундин сўнг эрса кўрдиларки, халқнинг барчаси қарилар ва хирадмандлар эрмасдурлар. Шундан кейин ложарам йигитлар учун бир йўл тузатдилар. Ундин кейин енгилроқ вазнлик шеърлар учун енгил йўллар тузиб, уларга ҳафиф (вазни енгил) деб от қўйдилар, оғир йўлдан сўнг бу ҳафиф йўлни чертдилар. Мутриблар (созандалар) қарилар ҳам, йигитлар ҳам ундан баҳраманд бўлсинлар, дедилар. Ундин кейин ёш ўғлонлар ва латиф, гўзал таъб одамларнинг баъзилари бебаҳра қолдилар. Мазкур қавм учун тарона айтмоқни пайдо қилдилар, токи мазкур қавм ҳам баҳра ва роҳат топгайлар, чунки барча вазнларнинг орасида таронадин латифроқ вазн йўқдур. Демак, буларнинг барчасини бирдек қилиб чертмағил ва бир хилда куйламағил, менинг баён қилғонимдек чертиб, айтғил. Бас барча улус сенинг созингдан, овозингдан баҳраманд бўлсин» (122-бет).

Ҳофиз ва созандалар шеър ва газални кўп ёд билишлари, ҳар вақтнинг ўзига муносиб газаллар ўқишлари, баҳорда хазонга муносиб, хазонда баҳорга муносиб, қишда ёзга муносиб ва ёзда қишга муносиб газалларни ўқимасликлари таъкидланади. Санъат аҳлининг мажлис (йиғин)ларда ҳолатга мослашишлари, ўзларини тутишлари, мақтов ва танқидга, маст-аластларга муносабатлар, ҳатто маишат аҳли қанча танга (пул) берса шунга қаноат қилишларигача диққат қаратилади.

Шу тариқа «Қобуснома»да инсоннинг борлиқ гўзалликларини ақл ва сезгилар орқали идрок этиши, билиш қувватининг Аллоҳдан берилган истеъдод ва қобилиятга ҳам боғлиқлигини бундан минг йиллар олдин тушунтириб берилди.

Кайковус инсон тафаккури ва ақлини тавҳид (Аллоҳни таниш) билан боғлаб талқин қилади. У инсон Ақл гавҳари билан ҳайвонотдан нақадар баланд туришини, инсон ўзига хос қобилият ва истеъдодга эгаллиги, албатта, Аллоҳ инсонни ҳамма нарсадан мукаррам қилиб яратганлиги ҳақида ажойиб фикрлар баён қилади. Кайковус эстетик-ахлоқий қарашларида рақс, мусиқа, қўшиқ тажаллий, яъни тасалли воситаси сифатида ислом дини аҳкомлари доирасида талқин қилинган.

Минг йилларки, мусулмон Шарқда бозор, савдо-сотиқ, тижорат ишларига, бировнинг омонатига, ер, чорва, деҳқончиликка ҳалоллик билан ёндошиш, бу

соҳаларнинг ўзига хос одоблари тушунтириб келинади. «Қобуснома»да ҳам бу масалалар ҳалоллик тушунчасидан келиб чиқиб ёритилган. «Мол жам этмоқ зикрида» (21-боб), «Омонатни сақламоқ зикрида» (22-боб), «Уй ва ер сотиб олмоқ зикрида» (24-боб), «Чоҳарпой (от) сотиб олмоқ зикрида» (25-боб), «Тижорат ва бозоргонлик зикрида» (32-боб), «Деҳқончилик ва бозор пешалари баёни зикрида» (43-боб)ги панд-насиҳатлар неча асрларки, ҳаётда одамларга йўлдош бўлиб келди ва улар бизнинг замонда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Кайковус, жумладан, савдо-сотик ишларида пухта бўлиш, давлат қонунларига риоя қилиш, савдо-сотик маданияти — зарар билан фойда бир хилда бўлиши, даромад устида кўп харажат қилмаслик, бу соҳада ўта сабр билан иш қилиш, бепарво, лоқайд, шошма-шошар бўлмасликни уқтиради.

Уй-жойни қаердан сотиб олиш, қўни-қўшнини ҳисобга олиш, кўча, маҳалла одамлари билан иноқ яшаш, беморларни бориб кўриш, маъракаларда қатнашиш, қўни-қўшни ҳақини адо этиш, маҳалла қарияларини иззатлаш, болаларга мулојим муомала қилиш — навозиш билан эркалаш, ҳовли-жойларни тоза-озода сақлашни тайинлайди.

Кайковус иморат солиш, ер ва боғ сотиб олишда қўни-қўшнига ниҳоятда эҳтиётлик билан муомалада бўлишга алоҳида эътибор беради: «Донишманд Абузуржмеҳр дейди: «Тўрт нарса оғир фалокатдур: биринчиси — ёмон қўшни; иккинчиси — катта оила; учинчиси — жиззаки хотин; тўртинчиси — муҳтожлик. Шундай бир кўчадан уй сотиб олгинки, қўшнинг инсофли одам бўлсун».

Муаллиф «Тижорат ва бозоргонлик расми зикрида» (32-боб) сўзлаб: «Эй фарзанд, ҳар ҳолда тижорат ва бозоргонлик пеша ҳисобида эрмасдур, аммо уни яхши санъат деса бўлур... фойда топмоқ тартиби ақл асосига қурилмиш», дейди. Зеро, савдогар молини зиёда қилмоқ ва фойда топмоқ мақсадида Мағрибдин Машриққа боради, ўзини тоққа, дарёга уради, танини, жонини ва молини хавф-хатарга солади. Шу тариқа халққа неъмат келтиради. Савдогар келажакни кўрувчи шижоатли киши. Савдогар ростликни пеша билиши, бировнинг молига, омонатига хиёнат қилмаслиги, олмоқ ва сотмоқ одобларига риоя қилиши, ҳисоб-китобда пухта бўлиши керак: «Савдо жадалида ишни ўзгаларнинг қўлига бермағил. Ўзининг суд ва зиёнларингни ҳамшиша ўзинг

ҳисоб қилғил... Ҳамма вақт оз ва кўп фойдани, оз ва кўп зиёни фикр эт... Кишига хиёнат қилмоқдин қочғилки, ҳар ким бирор кишига хиёнат қилса, ўзига хиёнат қилғонидур... Олмоқ ва сотмоқда мулойим бўлғил ва кишига ваъда қилмағил, агар ваъда қилсанг хилоф этмағил. Олувчи одамга ёлғон сўз демағил ва агар сўз десаң, рост сўзни айтғил» (108-бет).

Кайковус савдогарчилик машаққатлари — йўл азоби, сафардаги йўлдошлар, бировнинг мактуби ёки омонатини етказиш одоблари ҳақида муфассал сўзлайди. Нарсаларни сотиб олишда уларнинг сифатига қараш, амалдорларга насиа мол бермаслик, нарсаларни узоқ муддатга мўлжаллаб, сармояга мувофиқ сотиб олиш каби масалаларни ҳам тушунтиради. Савдогар ҳар жойнинг нарх-навосини билиши ва шунга қараб савдо-сотик қилиши, нарсаларни сотмоқ ва олмоқнинг вақтини билиши лозим, дейди.

Қарийб минг йилдан бери ўз маърифий ва тарбиявий аҳамиятини йўқотмай, ҳамма замон одамларига ҳақиқий ахлоқий қомуснома бўлиб хизмат қилиб келатган Кайковуснинг «Қобуснома» асарида амалдорлар — раҳбарлар ҳақида ажойиб иншоларни ўқиймиз. Кайковус «Подшоҳга хизмат қилмоқ зикрида» (37-боб), «Подшоҳга надимлик қилмоқ зикрида» (38-боб), «Дабирлик ва котиблик зикрида» (39-боб), «Вазирликнинг шарт ва расмлари зикрида» (40-боб), «Сипоҳсоларлик шартлари ва одатлари зикрида» (41-боб), «Подшоҳлик шarti ва расмлари зикрида» (42-боб) сўзлаганда раҳбарликка хос бўлган барча фазилатларни бир-бир санаб ўтади: «Эй фарзанд, иттифоқо, подшоҳ хизматида ўтиб, хослар жумласига қўшилсанг, подшоҳ ҳар қанча сени ўзига яқин тутса ҳам, унга ғарра (мағрур) бўлмағилки, унинг яқинлигининг узоқлигини яхши кўргил... Ҳар қанча азиз бўлсанг ҳам, ўз ҳақдининг билмақдин ғофил бўлмағил. Подшоҳнинг муродидин ўзга сўзни айтмағил, ҳар бир сўз устида у била мунозара-қилмағил, нединким, ҳар одам подшоҳ била мунозара қилса, ажалидан бурунроқ ўлғусидир. Уткир тиғнинг дамига мушт урмоқ ниҳоятда аҳмоқликдир» (124-бет).

Кайковус подшоҳ хизматидаги одам унга яхшилик йўлини кўрсатиши, агар ёмонлик йўлини кўрсатса, унинг ўзига ёмонлик етишини мисоллар билан тушунтиради. Подшоҳ хизматидаги одам мол-бойлик жамлашга тушиб кетса, унинг умри ҳам мол-бойлик каби арзон бўлишини уқтиради, яъни «дирҳам гулдек хушранг, хуш-

бўй, машҳур ва азиздир ва лекин умри гулнинг умри-дек бебақодир ва яроқсиздир». «Азиз одамнинг мол жамига рағбат этғони ўзини ҳалок қилғонидур» (125-бет). «Подшоҳнинг хизматида улуғ мартаба топгондин сўнг ҳаргиз подшоҳга хиёнат қилмағил. Агар хиёнат қилсанг ул мартабадин тушгонингдур ва хорлик домига етишгонингдур» (125-бет).

Қайковус подшоҳ хизматидаги одам вазифалари ҳақида тўхталиб, Расулulloҳнинг амакилари Аббоснинг ўғли Абдуллоҳга айтган беш ўғитини келтиради: «Энди, агар (сенга) душман ғолиб бўлмасин десанг, беш хислатни маҳкам тутгил, шунда сен ҳамиша эмин бўлғайсан. Биринчиси шуки, ҳаргиз ёлғонни сўзламағил, иккинчиси, подшоҳ олдида ҳеч кишининг айбини айтмағил, учинчиси, подшоҳга ҳеч важҳ била хиёнат қилмағил, тўртинчиси, подшоҳнинг фармонига хилоф иш қилмағил, бешинчиси, подшоҳнинг сири, ҳасрати, кучсизлигини ҳеч бир одамга айтмағил, нединким, киши бу беш хислат била ўз мақсудига етса бўлур» (126-бет).

«Қобуснома»да подшоҳ хизматидаги одам бир неча тилни билиши, хат-иншо ёза олиши, жуда кўп шеърий байтларни ёддан билиши, тиббиёт, нужум илмидан бохабар бўлиши, созандаликдан огоҳ бўлиши, кулгили ҳикояларни, ажойиб сўзларни, нодир қиссаларни, подшоҳлар тарихини, ривоятларни кўп билиши, нард ва шатранж ўйнай олиши, Қуръон ва тафсир ва ҳадислардан, шарият ва фиқҳ илмидан хабардор бўлиши қайта-қайта таъкидланади. Подшоҳ хизматидаги дабир (иш юритувчи) ва котиб фазилатлари ҳақида шундай дейилади: «Эй фарзанд, агар дабир ва котиб бўлсанг, ёзма нутқни яхши эгаллагил, хатни яхши билгил ва кўп ёзмоқни одат қилгил, доки яхшироқ моҳир бўлғайсан» (129-бет).

Қайковус тарихда ўтган котиблар ҳаёти ва ижодидан ажойиб мисоллар келтиради. Икки давлат ёзишмаларида, мамлакат ичкарисидаги ёзувларда баъзан биргина сўз, рамзий ишора ёки белги бутун мамлакат, халқ ёки бир кишининг шахсий тақдирини ўзгартириб юбориши, яхши ва ёмон воқеаларга сабаб бўлишини уқтиради. «Хаттотликка қодир бўлиб, ҳар турли хатни ўқиб, ёзмоқни билсанг улуғ ҳунардур, аммо музаввир (ёлғон, сохта, уйдирма) хат битувчи бўлма, кўп фозил кишилар хато қилишдин ҳалок бўлдилар», деб бу соҳа кишиларини огоҳлантиради, фикрини мисоллар билан изоҳлайди.

«Қобуснома»да вазир бўлмоқликнинг шартлари ҳам баён этилган. Қайковус вазир кишининг адолатли ва диёнатли бўлмоғини, вайроналарни обод қилмоғини, деҳқонларга парваришлаш ва ободонлик йўлларини кўрсатмоғини, ўз юртидаги иқтисод ва сиёсатдан ҳамиша огоҳ бўлмоғини, бу ишлар билан подшоҳни ўз вақтида бохабар қилиб турмоғни уқтиради.

Қайковус муфлис ва бенаво (камбағал ва бечораҳол) одамларга амал бермаслик, улар ўзининг қорни тўймагунча халққа ва давлат ишларига қарамаслигини айтади: «Агар бировга амал берсанг, муносиб одамга бергил. Мол-дунёга тамагир бўлгон жоҳилларнинг ва бедодгарларнинг қўлига халқни топширмагил ва сармоясиз амалдорларга улуғ амал бермагил» (139-бет). Шунингдек, Қайковус сипоҳсоларлик (қўмондонлик) шартлари ва фазилатлари ҳақида ҳам ажойиб иншолар битади.

Қайковус подшоҳлик сифатлари ҳақида алоҳида тўхталиб, поклик, ростгўйлик, кенгфеъллик, ақллилик, доноликни биринчи даражага қўяди: «Ҳар иш қилсанг, ақл фармони била қилгил ва ақлдаш бемаслаҳат иш қилмагил, нединким, подшоҳнинг вазирлари ақлдур... Барча ишга, сўзга ақл юзи била қарагил, токи ботилни кўра олғайсан» (143-бет), «Барча ишни буткул вазирга таслим қилмагил, унинг раъйига ҳамиша муҳтож бўлмагил. Вазир ҳар одамнинг ҳақида ҳар сўзни айтса эшитгил, аммо дарҳол қабул қилмагил. Вазирга айтгилки: «Ўйлаб кўрурман, агар маъқул бўлса, у ишни қилмоқни сенга буюрурман».

Қайковус подшоҳларга вазир танлашда адашмасликни, хуш суратли, узун бўйли, кенг қоринли, қари кишиларни вазирликка тайинлашни, бўйи паст одамларда хайбат ва шукуҳ бўлмагани сабабли бу ишларга муносиб эмаслиги, ҳар бир кишига ўзига муносиб иш буюришлик, фаррошликка муносибларга шаробдорлик, шаробдорликка муносибга хазинабонликни топшириб бўлмаслигини, «подшоҳ амри-вожиб» қондасига қаттиқ амал қилишликни насиҳат қилади. «Подшоҳлигинда ҳеч одамнинг фармонингни хор тутишига йўл қўйма, сўзингни хор тутма — ўзингни хор тутгон бўлурсан, нединким, подшоҳликнинг роҳати амрини юритмоқдадур, йўқ эрса подшоҳ била раиятнинг хулқи бирдек бўлиб қолур. Подшоҳ била раиятнинг фарқи фармонбардорликдадур...

Бас, эй фарзанд, ҳар бир подшоҳнинг ҳукми юрмаса,

у подшоҳ эмасдур ва подшоҳлик фармон раволикка во-
бастадур. Фармонни раво қилдирмоқ сиёсат била бўлур.
Демак, сиёсат қилмоқда камчиликка йўл қўймоқ ях-
шимас» (145—146-бетлар).

Подшоҳ ҳайбатли, адолатли, саховатли, муҳофазат-
ли, мулойим ва ростгўй бўлмоғи, ҳар қандай ҳолатда
бу олти хислатни намоён этмоғи, халққа зулм қилмас-
лиги, қуёшдек ҳаммага баробар бўлмоғи лозим. «Си-
поҳийни на янглиғ тарбият қилсанг, раиятга ҳам шун-
доқ меҳрибонлик кўргузгил, токи мамлакат обод бўл-
гай, нединким, подшоҳ офтобдекдур, офтоб бировга соя
солиб, яна бировдин юз ўгирмас. Раиятни лашкар била
мутеъ этса бўлур ва лашкарларни раият била хушқол,
ободон этса бўлур» (146-бет).

Подшоҳ ўз мамлақати ва ўзга юртлар халқи ҳаётини
яхши билмоғи, хусусан, лашкар ушлаш қоидаларини
билмоғи, ўзга юртлар подшоҳлари ҳолидан ҳамиша
огоҳ бўлмоғини таъкидлайди. Подшоҳ ўз мамлақати
халқининг кундалик турмушидан огоҳ бўлиб турмоғи,
уларга ғамхўрлик кўрсатиши лозимлигини таъкидлай-
ди: «Эй фарзанд, атрофдаги подшоҳларнинг ҳолидин
огоҳ бўлгондин сўнг ўз вилоятинг, раият ва лашкар
ҳолидин ҳам огоҳ бўлгил. Агар ўз шаҳрингнинг ҳолини
билмасанг, бегоналар ҳолини қандай қилиб билурсан?»
(149-бет). «Қобуснома»да бу мавзуда Искандари Румий,
Султон Масъуд, Қобус каби подшоҳлар ҳаётидан ми-
соллар келтирилади. Бу ўринда ушбу мисол ғоят қи-
зиқарли: Султон Масъуд маишат қилиб ўтирган маж-
лисга «Ғазнада ўтган кун икки минг уйда ош пиши-
рилмаган» деган хабар ёзилган хат келтиришади. Сул-
тон хатни ўқиб, «Мен у уйлар кимларники, қайси кўча-
да, қайси маҳаллада эканини билмасман» деб ғазаб-
ланади ва бу хатни келтирган кишини беш юз таёқ
уришга буюради. Шунда унинг вазіри ўртага тушиб
«Мунҳийнинг гуноҳини авф қилинг, бу жиҳатдан муж-
мал гаплар ёзибдур, агар шарҳи билан ёзганда эди,
бу сўз бир улуғ китоб бўларди, уни бу мажлисда ўқиб
тамом қилиб бўлмасди, ошни зикр қилибдики, аммо
унинг рангини ва навини ёзмабдур. Рухсат берсангиз
бундан кейин сўзни мужмал қилмай «фалон киши, фалон
маҳалла, фалон ош» деб шарҳ ва тафсил билан ёзсин»,
дебди. Шунда Султон Масъуд «хунук хабар» келтирган
мунҳийнинг гуноҳини авф этган экан... Бу мисол маз-
мунига икки маъно юкланган: Биринчидан, подшоҳнинг
маст ҳолда давлат ишларини бошқариши оғир оқибат-

ларга олиб келиши, иккинчидан, подшоҳ ҳамиша халқнинг кундалик турмушидан, ҳатто мамлакатда одамлар ҳар куни қандай овқатлар истеъмол қилаётганларидан огоҳ бўлиб туриши лозимлигига эътибор қаратилган.

Тарих саҳнасида қанчадан-қанча одил ва золим ҳукмдорлар даврон сурди. Ва улар бир капалак умридек ёхуд бир юлдуз ёниб ўчгандек ёхуд бир чақмоқ чаққандек бу фоний дунёдан ўтиб кетдилар. Аммо ҳамма замонларда адолатли подшоҳларнинг эзгу ишлари, амалдорларнинг ҳалоллиги илму адабнинг, инсон ахлоқининг намунаси бўлиб қолаверди. Бунга мисоллар кўп: Муҳаммад Закарё «Фазоул аъмол» рисоласида иккинчи халифа ҳазрат Умар Ҳаттоб (р. а)нинг адолатли ва ҳалол подшо бўлганлиги ҳақида шундай ривоят келтиради: Бир куни бир киши Умар (р.а)га бироз сут олиб келади. У киши сутни ичишлари билан ғалати маза сезадилар ва қандай қилиб сутга эгалик қилганини сўрайдилар. «Садақага берилган туяларнинг сутни эди» деб жавоб беради сутни олиб келган киши. Шундан сўнг Умар (р.а) тамоқларига қўллари тикиб, ичган сутларини қусиб ташлайди... Аллоҳ ғазабидан қўрққан бундай одамлар ҳаром луқмадан ўзларини тийибгина қолмасдан, балки шубҳали таомни оғизга ҳам олмаслик чорасини кўрганлар.

Ризоуддин ибн Фахруддин «Хулофои Рошидин» рисоласида ҳазрат Умар Ҳаттоб (р.а)нинг давлат ишларини қанчалик адолат ва ҳалоллик билан адо этганлари ҳақида ибратли мисоллар келтиради: Бир вақт хазинадан халққа ақчаларни бўлиб бераётганларида кичкина бир боласи келиб бир дирҳам тангани оғизга солиб олиб кетади. Бун билан қолган Умар (р.а) боланинг орқасидан қувлаб келиб оғзидан тангани йиғлатиб олиб қўядилар. «Умарнинг оиласининг бошқалардан бир дирҳам ортиқ олишга ҳаққи йўқ», дейдилар...

«Қобуснома»нинг «Жувонмардлик зикрида» (44-боб) деб номланган охириги боби китобнинг хотимаси, яъни олдинги бобларда айтилган фикрларнинг хулосаси дейиш мумкин. Кайковус олдинги бобларда инсон туғилгандан то умри давомида эгаллаши лозим бўлган касб-ҳунарлар, амал қилиши зарур бўлган ахлоқ-одоб қоидалари ҳақида муфассал фикр юритади. Охириги бобда эса ҳамма ҳунарлардан ва одоблардан аълоси жувонмардликдир, деб таъкидлайди. Кайковус таъкидлашича, одамлар ҳаётда уч гуруҳга бўлинадилар ва улар уч сифатни намоён этадилар: «Билгилки, одам уч хил си-

фатга эгадур. Барча шахс, у хоҳ доно, хоҳ нодон бўлсун, шу уч нарса била хушнуддур... Бу уч нарсанинг бири ақл, бири ростлик ва бири жувонмардликдур» (152-бет).

Қайковус фикрича, ҳамма одамлар ана шу хил сифатга эга бўлишни хоҳлайдилар. Аммо бу сифатларга эришиш ниҳоятда қийин, негаки, одамдаги сусткашлик, бефаҳмлиқ, ховлиқмалиқ, ғазабланиш бу асл сифатларга эга бўлиш йўлини тўсиб қўяди. Аслида инсон барча илмларни ўргана олади, ўрганмагани учун эса ўзи айбдордир...

Қайковус одамнинг тани кўзга кўринадиган ва кўзга кўринмайдиган моддалардан тузилганини, инсонни ўраб турган ташқи дунё билан инсоннинг ички олами ўзаро боғлиқлигини, инсон ва нарсалар бир-бири билан ўзаро муносабатда эканлигини таъкидлайди: «Демак, инсоннинг баданида бир қисм табиий кучлар — осмон гумбази, юлдузлар, моддалар, унсурлар, шакллар, жонлар, ақллар мавжуддирки, уларнинг ҳар бири алоҳида бир оламдур, яъни мураккаб мажмуъ бўлмишдир» (153-бет).

Борлиқда нарсалар бир-бири билан бевосита ва билвосита муносабатда бўлади. Бир-бирига зид бўлмаган ва ўхшаш бўлган мавжудот ўзаро бевосита, бир-бирига зид бўлган моддалар эса ўзаро бевосита муносабатда бўладилар. Ер ана шу нарсаларни бир-бирига боғлаб туради. «Демак, Ер тупроқ, ўт ва сувнинг орасида воситачи бўлиб, уларнинг орасини улуғ банд қилиб боғлайдур. Шу тариқа ердаги қурғоқчиликнинг олов била, совуқликнинг сув била боғланиши орасида банд пайдо бўлди, лекин қувват моддаси била мазкур банд узилди. Куч фалакдин, фалак хаюло (модда)дин, яъни ҳар бир нарсанинг асл моддаси ва моҳиятидин, хаюло (модда) нафасдин, нафас ақлдин ушбу қиёс била жудо бўлди. Одам жисмида тириклик ва оғирлик табиат қуввати орқали жам бўлди. Сурат, чеҳра, ҳаё, қувват, ҳаракат, фалакдин жам бўлди. Бешта жисмоний сезги, яъни эшитмоқ, кўрмоқ, искамоқ, тотмоқ, сипаламоқ хаюло (модда)дин жам бўлди: ёд этмоқ, тафаккур қилмоқ, хаёл этмоқ, сўз айтмоқ, тадбир қилмоқ, жон орқали жам бўлди. Одамнинг баданидаги шариф (тароватли) нарсаларнинг манбаи ва уларнинг ўрнини кўрсатиб ҳам бўлмас. Нединқим, жувонмардлик, донишлиқ, камолот, шариф — буларнинг ҳаммаси ақлнинг сармоясидур ва олий ақл ташаббуси билан баданда пайдо бўлдилар. Демак, таъ

жон билан, жон нафас билан ва нафас ақл билан тирикдур» (153-бет).

Кайковус нарсалар орасидаги ўзаро боғлиқлик, улар Аллоҳнинг қудратли қалами ва ҳикмати билан уйғун қилиб яратилганини, яъни табиий кучлар, кўк гумбази, юлдузлар, моддалар, жон, нафас ва ақлни Аллоҳ бир-бирига боғлиқ ҳолда яратди, деб таълим беради. Муаллиф одамни «кўзга кўринадиган ва кўзга кўринмайдиган моддалардан тузилган» деб таъкидлар экан, инсон буюк борлиқ ичра энг ноёб хилқат, қудратли ақл соҳиби, деб таърифлайди.

Кайковус шу кўз қараш билан одамларни турли ижтимоий гуруҳларга бўлади ва ҳар бир гуруҳнинг жамиятдаги ўрнини кўрсатади: жамиятда турли мавқеда турган бу гуруҳларнинг, ҳар бир одамнинг хулқ-атвори бир хил эмаслигини, бир инсон хулқи иккинчисига маъқул келмаслигини таъкидлайди: «Эй фарзанд, билгилки, донишлар ақл ва жувонмардликдан алфоз (сўзлар) била жасадсиз бир неча сурат ясабдурлар. Бу суратлар тан, жон, ҳавос (сезгилар) ва маоний (маънолар) суратидур. Дебдурларки, бу суратнинг тани — жувонмардлик, жони — ростлик, ҳавоси — донишманлик, маонийси — сафодур. Бу суратларни халққа тақсим қилдилар: бир гуруҳга тан тегди, ўзга нарса етмади, бир гуруҳга тан, жон ҳавос ва маоний тегди. Тан етгон гуруҳ иёрлар ва сипоҳийлардурким ҳалойиқ уларга жувонмардлар деб от қўйдилар, тан ва жон етгон гуруҳ зоҳирда маърифат соҳибидурларки, халойиқ уларга ёлгон маърифат деб от қўйдилар; тан, жон ва ҳавос етгон гуруҳ ҳукамо, анбиё ва авлиёлардурки, халойиқ уларга ғоят донишманд деб от қўйдилар; тан, жон, ҳавос ва маоний етгон гуруҳ фаришталардур ва уларга жувонмардлик насиб бўлди.

Жувонмардлик асли уч нарсадур: бири улким, айгон сўзингни ўзинг қилсанг, иккинчиси улким, ростликка хилоф қилмасанг, учинчиси улким, хайр ишини илгари тутсанг. Одамдаги қолгон барча сифатлар бу уч нарсанинг остидадур» (154-бет).

Кайковус жувонмардликнинг буюк уч сифатини айттар экан, шу билан бирга ростгўйлик, жасурлик, мардлик, сабр-қаноат, ваъдага вафо, пок дил, пок тил, беозорлик, шафқат—саховатлилик ана шу уч сифатни янада безашини ҳам таъкидлайди. Кайковус жувонмардлар қаторига иёрларни, сипоҳийларни, тасаввуф аҳллари-

ни ҳам қўшади, уларнинг баъзи фазилатларини санаб ўтади.

Кайковус ҳеч бўлмаганда жувонмардларга яқин бўлишни уқдиради: «Эй фарзанд, жаҳд қилки, ҳар қандай сифатга эга бўлсанг ҳам олдинни кўрадиғон бўлғил ва жувонмардликка яқин бўлғил, токи жаҳон аҳлининг яхшиси бўлғайсан. Агар жувонмардлик йўлида юрмоқ тиласанг, ҳамиша уч нарсани кўзда тутгил: кўзни ёмон назардин, қўлни ёмон ишдин ва тилни ёмон сўздин сақлашни. Уч нарсани дўст ва душманга очиқ тутгил: уй эшигини, суфра бошини, ҳамёнингнинг боғичини» (158-бет).

Кайковус ўғлига жони борича қўшиш қилиб жувонмардликни эгаллашни, жувонмардлар ниҳоятда сабрқаноатли бўлишини, тамадан йироқ юришини тайинлайди. Беқаноат бир илми толибнинг бир бурда нон учун ит бўлиб ҳуришни касб қилиб, ўз қадр-қимматини ерга ургани ҳақидаги ривоятни келтиради: «Эй фарзанд, билгилки, бу китобнинг неча жойида қаноатни зикр этдим ва яна такрор қилурман...»

Кайковус инсон қобилияти хилма-хил эканлигини баён қилиб, улар Ақлга бориб туташини таъкидлайди. У ақлни икки навга ажратади: «Билгилки, ақл икки хилдур: бири туғма ақлдур, уни азалий дерлар, иккинчиси касбий ақл, бунини муктасиб дерлар, касбий ақлга дониш ҳам дерлар. Бас, агар азалий ақл бўлмаса, мен ва сен ҳеч илож қила олмасмиз. Сен муктасиб ақлни пеша қилмоқда камчил қилмағил, қурбинг етғонича ўргангил. Ақлдилар тоифасидан бўлмасанг ҳам, донишлар тоифасидинсан, иккисидин бирига эга бўлгонинг яхшидур, нединким, дебдурлар: агар ота бўлмаса онадин яхши киши йўқдур. Агар оқил бўлмоқ тиласанг, ҳикмат ўргангил, ақл ҳикмат билан камолга етар. Аристотелис донишдан: «Оқилнинг қуввати нимада?» — деб сўрабдилар. Донишманд: «Барча кишининг кучи овқатдандур, ақлнинг кучи эса ҳикматдандур»,—дея жавоб бермишдур» (160-бет).

Кўринадики, Кайковус табиий ақл муктасиб ақлсиз ҳеч иш қилолмаслигини, муктасиб ақлни эса меҳнат, илму ҳунар билан ривожлантириш зарурлигини, яъни табиий ақл ҳам, муктасиб ақл ҳам таълим-тарбия билан вужудга келишини айтади.

Кайковус ёшларни инсонпарвар, ватанпарвар, халқпарвар бўлишга даъват қилар экан, ўз фикрларини донишмандлар сўзлари, ҳикоятлар, ривоятлар, тарихда

ўтган машҳур кишиларнинг ҳаётидан олинган воқеа-ҳодисалар баёнлари билан изоҳлайди: «Эй фарзанд, билгилки, ҳар неки иш менинг одатим эрди, ҳаммасини сенинг учун бу китобга ёздим, бу фақат сенинг учундур, яъни барча фикр ва тушунчаларимни сенинг учун китобга ёздим ва ҳар бир илм, ҳар ҳунар ва ҳар пешаким билур эрдим, ҳаммасини қирқ тўрт бобда баён этдим» (160-бет).

«Қобуснома»нинг қирқ тўрт бобида баён қилинган талабу қондалар, доно ўғитлар фарзандларимизнинг ҳаёт жумбоқларини ечишларига бир калит вазифасини ўтайди. Зеро, бу китоб асрлар мобайнида аждодларимизнинг ҳаёт тарзларида, кундалик ишларида йўлчи юлдуз бўлиб келди ва келмоқда. Баъзи ўғитларни яна ўқийлик: «Агар халқ сенинг ҳақингда яхши сўз айтганини тиласанг, халқ ҳақида яхши сўз айтгил», «Агар тилинг узун бўлмоғин тиласанг, қўлингни қисқа қилгил», «Эй фарзанд, ҳар нечун йигит бўлсанг ҳам ақлинг қари бўлсин», «Донишмандлар уйқуни кичик ўлим деб-дурлар», «Аслингнинг қадр қимматини бил», «Бу жаҳон бир зироатгоҳдур, ҳар нима эксанг, шуни ўрасан ва ҳар на сўз десанг шунинг жавобини эшитурсан».

Демак, «Қобуснома» — бугунги кунимизнинг ҳам ахлоқий қомусномасидир!

«ЗОҲИРАН ХАЛҚ БИРЛА, БОТИНАН ҲАҚ БИРЛА»

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан 1993 йилда ислом дунёси мўътабар зотлардан бири Баҳоуддин Нақшбанд таваллудининг 675 йиллиги кенг нишонлангани миллий қадриятларни эъзозлаш, яқин ўтмишда ноҳақ қораланган маданий меросимизни халққа қайтариш йўлидаги савобли иш, қолаверса, бутун ислом олами тан олган аллома даҳосига бўлган чексиз эҳтиром рамзи бўлди.

Ислом оламининг машҳур файласуфи, тасаввуф тариқатининг асосчиларидан бири Шайх Юсуф ал-Ҳамадоний шогирдлари Хўжа Аҳмад Яссавий, Абдулхолиқ Гиждувоний тариқат мактабининг давомчиси бўлмиш Баҳоуддин Нақшбанд сулукоти XIV аср Мовароуннаҳр ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маданий ҳаётига янги мафкура бўлиб киради. Мамлакатда иқтисодий маданий, сиёсий ўзгаришлар даври бошланди. Баҳоуддин Нақшбанд тариқати мафкураси куртагидан Амир Темур давлати ва янги маданият чечаги униб чиқди. Шу боис

мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётига қўшган беқиёс ҳиссаси билан Баҳоуддин Нақшбанд асос солган сулукот юксак мақомга эга...

Баҳоуддин Нақшбанд... Баҳоуддин Балогардон... бу улуғ зоти шарифнинг муборак номларини илк бор отамдан эшитганман. Отам раҳматли ҳар гал дастурхон бошидаги фотиҳада Ҳазрат Хожамизнинг номини уч бор такрорлаб, қўлларини юзларига суртардилар ва дердилар: «Бу авлиёнинг номини бетаҳорат айтиб бўлмайди. Поклик билан бу номни уч бор такрорлаган мусулмон кишига ул зот руҳлари мададга келади — ҳар қандай балога балогардон бўлади».

1953—1954 йилларда отам атрофларига саккиз-ўн кишини тўплаб, беқарору беҳуд бўлиб, тунлари мазорма-мозор, кунлари манзилма-манзил «Ҳақ! Ҳув!» лаб яланг-оёқ, эғнида яктак, қўлларида узун таёқ билан чопиб юрдилар. Очилхон тўра (отам), Мулла Усмон, Мулла Бобоназар, Абдужалил Махсум ва номлари эсимда қолмаган яна уч-тўрт кишининг ўзларича «жамоа» тузиб, дарвеш бўлиб юришларига ҳамма ҳайрону лол эди. Бу дарвешлар бир кечада пою-пиёда етти мазорни зиёрат қилишни, кўпинча у ерларда тунаб қолишни (одамларнинг айтишларича, дарвешлар бир кечада 100—150 км. масофа йўлни пиёда босар эканлар), кундузлари хонақоҳ ёки бирор холи жойда зикр тушишни одат қилдилар. «Зикр» уйимизда уюштирилган пайтларда мен уларнинг ажиб ҳолатларини томоша қилиб, айниқса, отамнинг хушовоз оҳангда, кўзларидан шашқатор ёш оқизиб Хўжа Аҳмад Яссавий ҳикматлари, Машраб, Сўфи Оллоёр, Ҳазиний газалларини ёддан ўқишларига лол бўлиб ўтирардим. Ажабки, икки йиллар давомида дарвешларга ҳеч ким тегмади. Аммо кейинроқ уларни «махсус идора»га битта-битта чақириб сўроқ қилишди: Мулло Бобоназарни олти ойга қамашди, отам уруш ногирони (руҳий носоғломлик — контузия ҳужжати бор эди) бўлгани учун бу зуғумдан қутулиб қолдилар. Жамоанинг бошқа аъзолари ҳам пана-панага ўтиб, «писиб» кетишди.

1955 йил отам тиниб-тинчиб, уй-рўзғор ишларига қарашадиган бўлиб қолдилар. Тиниб-тинчишининг комунистлар тазйиқидан ташқари бошқа муҳим бир сабаби бор эди: у киши пир-муршид топган эдилар. Иршод беришга рухсат теккан Яккабоғлик Жўра халифа бувам (у кишини худо раҳмат қилсин)га мурид бўлганларидан сўнг беқарорлик, беҳудликни тарк этиб,

сокин ҳаётга қайтдилар ва умрларининг охиригача «зикри дил» билан машғул бўлдилар. Аммо Аҳмад Яссавий, Машраб, Сўфи Оллоёр шеърларини ўқишдан бир дақиқа ҳам тўхтамадилар... Шундай қилиб, мухтасар сўз Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари ҳақида.

Баҳоуддин Нақшбанд номлари юртимизда ва муслмон мамлакатларда маълум ва машҳур бўлса-да, у кишининг ҳаёт йўллари, мақоматлари халқимиздан кўп йиллар сир тутиб келинди. Ўзбекистон мустақиллиги шарофати билан бу улуғ авлиё ҳаёт йўллари, тариқатлари ҳақидаги асарлар чоп этилмоқда, таржима қилинмоқда, тадқиқотлар яратилмоқда. Ул зотнинг «Ҳаётнома» — ваъз ва панду насиҳатлар шеърӣ китоби, «Далил-ул ошиқин» деган тасаввуф назариясига доир асарлари ўрганилмоқда.

Нақшбандия тариқати 'асосчиси Муҳаммад Ибн Муҳаммад Фазл Бухорий — Баҳоуддин Нақшбанд 1318 йили (ҳижрий 718 й.) Бухорода Қасри Ҳиндувон (кейинчалик Қасри Орифхон) деган жойда дунёга келган. У зотнинг оталари тўқувчи ва матога нақшгул солувчи уста бўлган. Баҳоуддин (диннинг нури, шуъласи, равшанлиги) фахрий ном бўлса, Нақшбанд (нақш солувчи, гул босувчи) — оталари ва ўзларининг касб-ҳунарига нисбатан таҳаллус қилиб берилган. Нақшбанд — кўнгилга Аллоҳ номини нақшлаш, деган рамзий маънони ҳам билдиради.

Баҳоуддин Нақшбанднинг сўфийлик тариқатига киришларига боболари сабаб бўлган. Бухоро мадрасаси таҳсилдан сўнг у кишини Шайх Хожа Муҳаммад Самосий (вафоти 1340 й) ўғил қилиб олади. Бу зот вафоти олдидан халифаси Амир Саййид Кулол (вафоти 1370) қўлларига Баҳоуддинни топширадилар. Баҳоуддин Нақшбанд устозлари Амир Саййид Кулолнинг зикр доиралари ва тасбеҳ айтишларида қатнашиб, руҳий камолотини оширадилар. Аслида Баҳоуддин Нақшбанд руҳий камолотга Абдухолиқ Гиждувоний (вафоти 1180 ёки 1220 й.) ҳазратларининг ғайбона башоратлари билан эришган эдилар — тушларида Хожани Жаҳон у кишини Амир Саййид Кулолга йўллаган эдилар. Салоҳиддин ал-Муборак Бухорий «Анис ут-Толибин» китобида ёзишича, Баҳоуддин Амир Саййид Кулол ҳузурларига келгунича дунёвий ҳаётнинг бебақолигига ишонч ҳосил қилган.

Баҳоуддин Нақшбанд Мавлоно Ориф Деҳгароний,

туркий тасаввуф шайхлари Қусам Шайх, Халил ота даргоҳида бир неча йил хизматда бўлган. Шамсиддин Сомийнинг «Қомус ал-аълам» китобида ёзилишича, Баҳоуддин Нақшбанд Ҳазратлари икки марта Маккаи Мукаррамага ҳаж қилганлар. Иккинчи ҳажда Хожа Муҳаммад Порсо ҳамроҳ бўлганлар. Ҳазрат ҳаж асносида Ҳирот, Нишопур шаҳарларида қисқа муддат яшаганлар.

Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари озга қаноат қилиш, хоҳиш-иродага кўра фақирона ҳаёт кечирish талаби билан дунё мол-мулки ва дабдабадан воз кечганлар ва шуни тарғиб қилганлар. Бир парча ерда деҳқончилик қилиб, ўз меҳнати билан кун кечирганлар, ухлашга эски бўйралари, сув ичишга, дарз кетган кўзалари бўлган, хизматкор ва қуллар асрамаганлар. «Зоҳиран — дунё учун, ботинан — худо учун» (аз-зоҳир ли-л-халқ, ал-ботин ли-л-ҳақ) шюрига амал қилган бу йўл анча йиллар ўтганига қарамай, Абдулхолиқ Гиждувонийнинг мураббийлик, таълим ва маросимлар софлиги масаласидаги даҳоси туфайли унутилмади. Мусулмонлик нуқтаи назаридан қараганда, бу йўл туркийларни суннийлик билан алоқасининг мустаҳкамланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

«Хожагон Нақшбандия» деб номланувчи сулукот анъаналари Хожа Баҳоуддинни бу тариқатнинг асосчиси деб ҳисобламайди. Шу боис мураббийлик тарбияси занжири (силсилат ат-тарбия) унга келиб боғланмайди. Тариқатлар тарихи бўйича бу сулукот ҳам «Рашоҳот айни ул-ҳаёт» асари муаллифи Юсуф ал-Ҳамадонийдан бошланади. Айни пайтда Шайх Ҳамадонийнинг халифаси Абдулхолиқ Гиждувоний бу янги таълимот учун хос бўлган амалиётнинг яратувчиси сифатида қаралади. Абдулхолиқ Гиждувоний осойишта ҳолатдаги зикрга рағбат этган ва ушбу силсила номини олган «Ал-Хожагон» тариқати асосини ташкил этувчи саккизта қондани ишлаб чиққан шайхдир. Абдулхолиқ Гиждувонийдан қуйидаги ворисийлик занжири бошланади: Ориф Ривгарий (вафоти 1259 й.), Маҳмуд Анжир Фағнавий (вафоти 1245 ёки 1272 й.), Азизон Али ар-Ромитоний (вафоти 1306 ёки 1321 й.), Муҳаммад бобо ас-Саммосий (вафоти 1340 ёки 1354 й.), Муҳаммад Баҳоуддин ан-Нақшбандий (1318—1389 йиллар). Бу сўфий шайхлар асосан Бухоро атрофидан етишиб чиққан.

Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Алининг «Мақомати Хожа Нақшбанд» китоби форсийдан ўзбек шарқшуноси Маҳмуд Ҳасаний таржимасида «Ба-

Ҳоуддин Балогардон» номи билан 1993 йил нашр этилди. Мутаржим Маҳмуд Ҳасаний «Мақомат» таржимасининг юзага келиши тарихи билан боғлиқ, оталаридан эшитган икки воқеани келтирадilar. Ҳасанхон Маҳдумнинг Ҳазрат Хожа ва Амир Саййид Кулол мазорларида шоҳид бўлгани воқеалар бу буюкларнинг салоҳиятига далил бўлади.

Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Алининг «Мақомати Хожа Нақшбанд» («Хожа Нақшбанднинг ҳаёт йўллари») китобида «Муқаддима» — Хожай Бузруг таваллудлари ва шажараларининг то жаноби Расули акрам саллаллоҳу алайҳи васалламга етиб боришлари баёни, биринчи мақсад (фасл) — Ҳазрати Хожай Бузругнинг бошланғич ҳоллари баёни, иккинчи мақсад — Ҳазрат Хожанинг сулук йўли, дарвешлик сифати, аҳвол ва ахлоқлари, шариф мажлисларида уларнинг муборак оғизларидан чиққан нозик сўзлар ва мўъжаз каломлар баёни, учинчи мақсад — Ҳазрат Хожанинг валоят (валийлик) денгизи мавж урган пайтда ҳар хил жойда зуҳурга келган каромат ва ғайрати табиий ҳолатлари баёни, хотима — Ҳазрат Эшоннинг вафотлари баёни берилган.

«Мақомат» муқаддимасида Али Сафийнинг «Рашоҳот»идаги Хожай Жаҳон Абдулҳолиқ Гиждувоний тариқатидаги саккиз қонда баёни берилганки, бу Нақшбандия тариқатини тасаввур қилишимизга ёрдам беради.

Мақоматда Хожай жаҳон (Абдулҳолиқ Гиждувоний), Азизон (Али Ромитоний), Бобой Муҳаммад Саммосий, Амир Саййид Кулол, Ҳаким ота, Халил ота каби улуг пири комиллар билан бир қаторда Хожа Алоуддин Аттор ва Хожа Муҳаммад Парсо номлари кўп тилга олинади. Фаҳруддин Али Сафий «Рашоҳот айни ул ҳаёт» («Оби ҳаёт томчилари») китобида ёзилишича, асли исми Муҳаммад Ибн Муҳаммад ал-Бухорий хоразмлик бўлиб, Алоуддин Аттор у кишининг нисбаларидир. У мадрасани тугатмасданоқ Ҳазрат Хожанинг сулукига киради. Ҳазрат уни эъзозлаб, домод (куёвликка қабул қиладилар. Аттор умр бўйи Ҳазрати Хожа билан бирга бўлиб, у кишининг ишорати билан кўп кишиларни ўз тарбиясига олади. У Ҳазрат Хожа вафотидан 11 йил кейин, ҳижрий 802 (милодий 1399 й.) санада вафот этади.

«Рашоҳот»да ёзилишича, Хожа Муҳаммад Парсо Ҳазрат Хожанинг иккинчи халифаси бўлган.. Муҳаммад

Парсо риёзат чекиб юрган кунларининг бирида Ҳазрат Хожа дарвозалари олдига келиб қолади. Эшик олдида турган йигитни тасодифан кўриб қолган каниздан «Кўчадаги ким?» деб сўрайдилар Ҳазрат Хожа. «Бир парсо йигит турибди» дейди, каниз. Шундан бошлаб Ҳазрат Хожа уни «Парсо» деб атай бошлаганлар. Муҳаммад Парсо Ҳазрат Хожанинг алоҳида меҳрини қозонганлар. «Мақомат»да келтирилган ушбу ҳикоя ҳам бунинг далилидир: кун роса қизиган пайтда масжид қураётганлар бирпас нафас ростлаш учун ўзларини сояга оладилар. Хожа Муҳаммад Парсо ҳам лой оёқлари билан сояда ўтириб ухлаб қолади. Бунинг устига келган Ҳазрат Хожа «Илоҳим, мана шу оёқлар ҳурматидан Баҳоуддинга раҳматингни соч», деб юзларини унинг оёғига суртадилар.

Муҳаммад Парсо етук олим бўлган. Унинг ўз муҳри урилган қўлёзмалари УзФА Шарқшунослик институти хазинасида сақланмоқда. Энг нодир асарни «Рисолаи қудсия»ни Алоуддин Аттор илтимоси билан ёзиб, унда Ҳазрат Хожа айтган ва ўз қулоғи билан эшитган қудсия калималарни шарҳлаб берган. Муҳаммад Парсо ҳаж сафаридида 822 (1419) йил Мадинада вафот этади.

XIV асрдан кейин ислом оламида энг машҳур тасаввуф сулукларидан бири Хожа Баҳоуддин Нақшбанд асос солган тариқат бўлиб, Хўжа Аҳрор Валий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Машраб, Сўфи Оллоёр каби юзлаб улуғ зотлар ҳам шу сулук соликлари бўлганлар. Жомийнинг «Нафоҳот-ул-унс», Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асарларида Ҳазрат Хожа Баҳоуддинга махсус боблар бағишланган, шунингдек, улар шеър, дoston ва ғазалларида бу зоти бобаракот таърифларида ажойиб мисралар битганлар. Тарих, тазкира, тасаввуф тўғрисида ёзилган асарларда, шоирлар девонларида Баҳоуддин Нақшбандга бағишланган боб, фасл ва шеърлар мавжуд.

Нақшбанд ахлоқий таълимотида ҳурфикрлиликка кенг йўл берилган. Бу сулукдагилар меҳнат қилиш, илм олиш, ўз меҳнати билан топилган бойлик ҳалол бўлиши, ноз-неъматларни кўпчилик билан баҳам кўриш, фақирона ҳаёт кечирини, ҳаммага яхшиликни раво кўришлик ғояларини илгари сурганлар. Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ижодига нақшбандия ахлоқий-фалсафий қарашлари бекиёс таъсир кўрсатган.

Абдурахмон Жомий «Нафоҳот ул-унс» асарида ёздиларки, Баҳоуддин Нақшбанд бир кечада учта табар-

рук мозорга зиёратга борадилар. Учала мозорда ҳам хира ёниб, пирпираб турган чироқ кўрдилар. Чироқнинг ёғи тўла, лекин пилиги ёғ ичида эди. Баҳоуддин учинчи мозорга бориб, қиблага қараб чуқур хаёлга чўмиб ўтирганларида, ғайбдан овоз эшитилди, қарасалар, қибла девори ёрилиб, бир кўркам тахт пайдо бўлибди. Тахт яшил парда билан тўсилган, унинг атрофида бир неча киши ўтирибди. Тахтда эса Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний ўтирган эканлар. У киши шу кеча Баҳоуддинга тариқат илмидан таълим бердилар. Айтдиларки, мозорларда кўрган чироқнинг тариқат бобидаги қобилияг ва истеъдодингдан башоратдир. Аммо истеъдод ёришиб, асрор зоҳир бўлиши учун чироқнинг пилигини ҳаракатга келтирмоқ даркор. Яна айтдиларки, барча руҳий ҳолатда ҳам амру тағқиққа қатъий амал қил, суннатни бажо келтир, бидъату рухсатдан йироқ бўл, доимо мустафо ҳадисини ўзингга пешво қил. Расулуллоҳ ва саҳобаларнинг осору аҳбобларини чуқур ўрганиб тадқиқ қил...

Ҳикоя қиладиларки, Баҳоуддин тунлари ною пиёда йўл босиб, Гиждувонга, Хўжайи жаҳон — Абдулхолиқ Гиждувоний тупроқларини тавоф этгани борар эканлар. Юқорида баён этилган воқеа ана шундай ажойиб кечаларнинг бирида содир бўлган.

Баҳоуддин Нақшбанд тариқатининг бошқа сулуклардан фарқли хусусиятлари бор: биринчидан, нақшбандия меҳнат билан кун кечиришга даъват қилиб, «Дил ба ёру, даст ба кор!» («Дил Аллоҳда, қўл ишда») шиорига амал қилади. Иккинчидан, бу сулукдагилар «зикри алония» (жаҳрия)га эмас, «Зикри дил» (пинҳоний)га диққат қаратадилар, учинчидан, сулук валийлари беморлардаги касалликни ўзларига тортиб олиб, сўнг уни чиқариб юбориш қувватига эга бўлганлар, тўртинчидан, бу йўлга кирган солиқлар каромат, башоратни инкор этиб, муриднинг маънавий ва руҳий поклалиши баробарида Аллоҳ васлига эришишни мақсад қилиб қўйганлар.

Нақшбанд сулуки амалиётининг асоси — ичда, қалб билан Аллоҳ номини зикр қилишдир. Аммо бу тариқатда жаҳрия — овоз чиқариб зикр қилиш ҳам инкор этилмайди. Зеро, махфий — зикри қалбийни пайғамбаримиз Муҳаммад (с. а. в.) Ҳиро тоғида ғорда бирга бўлган Абу Бакр Сиддиқ (р. а.)га ўргатганлар. Зикри жаҳрия — овоз чиқариб зикр қилишни эса Ҳазрат Али Муртазо (р. а.)га айтганлар. Шу боис Баҳоуддин Нақш-

банд ҳазратлари бу икки усулига ҳам амал қилганлар.

«Ҳамиша сидқ ва софо йўлида ва мустафо шаръ ва суннати мутобаатида ва бидъат ва ҳаво мухолафатида қадам» (Навойй) урган ва пок равишларин ағёр кўзидан яширган Абдулхолиқ Ғиждувоний ўз ихлосмандларига зикри дилни батафсил тушунтириш мақсадида унинг саккиз қонун-қондасини ишлаб чиқди. Хожагонлик силсиласи сардори бўлмиш ҳазрати фархунданинг бу мақомда обрўсига путур етмади. Аксинча нақшбандийлик тариқати шайхларига мақбул тушиб, уларни ҳар томонлама бойитдилар ва шарифлик даражасига олиб чиқдилар.

Абдулхолиқ Ғиждувоний кашф этган 8 та муқаддас манзил (калимоти қудсий)га Баҳоуддин Нақшбанд яна 3 та манзил, даража қўшганлар: 1. **Вуқуфи замоний** — **вақт манзили**. Бу манзилда солик ўз умрини қандай ўтказаетганлигини назорат қилади: агар савоб ишлар билан ўтказса, Аллоҳ таолога шукрона айтади, аксинча, гуноҳлар қилса, тавба-тазарру қилади. 2. **Вуқуфи ададий** — **ҳисоб-китоб манзили**: хаёлий зикр, дуо, иниятларни назорат қилиш. 3. **Вуқуфи қалбий** — солик ўз қалбида Аллоҳ зикри қанчалик теран нақшланиб қолганлигини назорат қилади.

Баҳоуддин Нақшбанд тариқатларида зикри хилват — зикри қалбийга амал қилиниб, солик Ҳақнинг жамолига мушарраф бўлиш учун беш хил босқич—мақом даражаларидан ўтиши лозим эди: 1. **МАҚОМИ ҚАЛБ** — ибодат қилувчи фақат **ҚАЛБИГА** эътибор бериши керак. 2. **МАҚОМИ САДР** — ибодат қилувчи фақат **АҚЛИГА** қулоқ солиши керак. 3. **МАҚОМИ ЗИКР** — солик бутун эътиборини Аллоҳни зикр этишга қаратади. 4. **МАҚОМИ РУҲ** — бунда солик жисмини унутиб, фақат руҳий оламда яшаши керак. 5. **МАҚОМИ «ЛО»** (йўқлик) — бунда фақат Аллоҳгина абадий, қолган барча мавжудотлар йўқликка кетишини аввал секин, кейин жазава (зикри само) билан айтишдир.

Нақшбанд таълимоти бировлар ҳисобига яшашни қатъий рад этган, фақат пешона тери, ўз қўл меҳнати билан топилган ризқ-рўзни ҳалол деб ҳисоблаган. Баҳоуддин Нақшбанд ўзлари ҳам бир парча ерда деҳқончилик ва косиблик қилиб кун кечирган. Соликлар ҳам ҳунармандчилик, савдогарлик, адиблик, олимлик, меъморлик, хаттотлик каби касб-корлик билан шуғулланиб, ҳалол яшашни тарғиб қилдилар. Нақшбандия ҳар қандай таркидунёчиликка, мулкдорларнинг эса қашшоқ-

ларни эзишига қарши чиқди. Бу таълимот дарвешликнинг баъзи томонларини ислоҳ қилиб, уларнинг алғовдалғов, нотинч ҳаёт тарзини бутунлай ўзгартириб, оёйишта, бежавотир яшашлари, бировларнинг қўлига қарам бўлмаслик учун меҳнат билан шуғулланишни тарғиб қилди. Нақшбанд тариқати шаҳарлар аҳолиси — оддий ҳунармандлар, косиблар, савдо аҳли ва кўчманчи қабилалар орасида кенг қулоч ёйди. Айниқса, Баҳоуддин Нақшбанд шогирдлари—халифалари Хожа Алоуддин Аттор, Хожа Муҳаммад Парсо даврларида бу тариқат ташкилий жиҳатдан ниҳоятда мустаҳкамланди. Бу даврда Мовароуннаҳрнинг ҳамма йирик шаҳарлари ва қишлоқларида соликлар тўпланадиган хонақоҳлар, хужралар, кулбалар бор эди.

Хожа Муҳаммад Парсонинг «Мақомати Нақшбанд» асарида баён этилган назарий ва амалий одоб қоидалари бу сулукнинг барча шохобчалари учун асос бўлиб қолди. Хўжа Аҳрор Валий даврларигача Нақшбандия тариқати назарияси ва амалиётида сиёсий ҳокимиятга муносабат масаласи тўла ақс этмаган, Хўжа Аҳрор Валийдан бошлаб «Улар (ҳукмдорлар) қалбига ҳукмрон бўлиб» уларнинг сиёсатига аралашиниш, таъсир кўрсатиш орқали халқ манфаатларини ҳимоя этиш мажбурий деб қаралади. Шундан бошлаб Нақшбандия сулуки сиёсий фаоллашади.

Баҳоуддин Нақшбанд асос солган тариқат ирфоний тафаккур камолотида муҳим босқич бўлиб, у тасаввуфий онг ривожини ва амалий тажриба кўникмаларини ўзида мужассам этган маънавий-руҳий оламни идрок этиш мактаби бўлди. Шу боис бу тариқат ислом ўлкаларининг чекка-чеккаларигача кириб боради. Абдураҳмон Жомий таъбири билан айтганда, Муҳаммад алайҳиссалом ва Қуръони Карим ўзидан олдинги пайғамбарлар ва илоҳий китобларга қандай нисбатда бўлса, Баҳоуддин Нақшбанд ва у киши асос солган тариқат тасаввуф ирфони ва амалиётида ўзидан олдинги ривожга шундай нисбатдадир. Шу боис Хожа Баҳоуддин раҳнамолик қилган Нақшбандия тариқати Юсуф Ҳамадоний, Нажмиддин Кубро, Абдулхолиқ Гиждувоний, Аҳмад Яссавий тариқидан ўсиб чиққан янги новда бўлди, улар тариқатининг пилигини ёғдан кўтариб, уни порлатиб юборди. Зеро, Баҳоуддин Нақшбанд араб, форс, турк тасаввуф анъаналарини бир томирга бирлаштирди, ягона маънавият мактабига айлантирди. Бу эса ислом маданиятида ҳал қилувчи аҳамият касб этиб, мусул-

монларнинг маънавий-руҳий шаклланиши яхлитлигини таъминловчи омил бўлди.

Баҳоуддин Нақшбанд тариқати инсонни маънавий-руҳий комилликка элтувчи исломий тариқатлардан шу билан бир оз фарқланадики, бу сулук соҳиблари моддий оламга ҳам ўта фаол, холис ва инсоний муносабатда бўладилар. Шу боис бу тариқат ўша даврда ва кейинги замонларда ҳам жуда кўп алломаларни ўзига жалб этади. Ҳазрати Хожа Нақшбанд тариқат давомчиси қилиб маънавий фарзанди Муҳаммад Парсо ибн Маҳмуд Ҳофиз Бухорийни тайин этиб, шогирдлари гувоҳлигида «омонатини» унга васият қилиб қолдиради.

«Ҳазрати Хожа Баҳоуддин асҳоби ҳузурларида аларга (Муҳаммад Парсога) хитоб қилибдурларки, «Ҳаққа ва амонатеки, хожалар хонадони хулафосидин бу заифга (Хожа ўзларини айтмоқчи) етибдур ва ҳар не бу йўлда касб қилибдур, борини сизга топширдик, андоқки бародари диний Мавлоно Оъриф (яъни Хожа Баҳоуддин) топширди, қабул қилмоқ керак ва ул амонатни халққа тегурмак керак... Ва асҳоб ҳузурларида алар ҳақида буюрдиларки, мақсуд бизнинг зуҳуримиздан анинг вужудидур... Агар машғуллик қилса, олам андин мунаввар бўлур» (Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат... 15 жилдлик, 15-жилд).

Хожа Аҳмад Яссавий тариқатида «ўлмаи туриб ўлиш»га, яъни бу дунё ҳою ҳавасларидан воз кечиб, «фано филлоҳ» мақомига етишиш учун ҳамиша тоат-ибодат билан яшашга кучли даъват қилинади. Баҳоуддин Нақшбанд бу мақомдан четланмаган ҳолда тоат-ибодат тамойилларини ишлаб чиқди. Нақшбанд тариқатида «Ал-ибодату ашарату ажзаин (ибодат ўн қисмдан иборат), тисъатун минха талабул-ҳалали (ибодатнинг ўндан тўққиз қисми ҳалол касб талабига амал қилишдир) ва жузун ваҳидун минҳаъ саъирул-ибодати (ва шунинг ўндан бир қисмигина намоз, рўза ва бошқа ибодатлардир). Тоат-ибодатнинг бу тамойиллари Муҳаммад алайҳиссалом суннатиға ғоят мос бўлиб, Баҳоуддин Нақшбанд ана шунга содиқ бўлганлар.

Баҳоуддин Нақшбандий тасаввуф тариқати ахлоқий тизими аввалги тасаввуфчилардан бир оз фарқ қилади. Нақшбандия таълимида инсон табиат неъматларидан лаззатланиши, аммо бу лаззат ҳисси Аллоҳни эсдан чиқаришга, у дунёни унутишга хизмат қилмаслиги, инсон ботиний (ички) Аллоҳ билан, зоҳирий (ташқи) ҳалқ билан бўлиши, уни севиши лозим, деб тушунтирилади.

Инсон ботинан Ҳақ билан шундай муносабатда бўлсинки, халқ уни Холиқ билан ҳеч қандай алоқадорлиги, боғлиқлиги йўқ, деб фикр юритсин. Инсоннинг бу хатти-ҳаракати восилликка, фонийликка, Аллоҳ билан қўшилиш — ваҳдатга халал бермайди.

Нақшбандия таълим берадики, инсонлардан холихилватда яшашда, ёлғизликда офат бордир. Жамоага уюшиш, бирлашиш — суҳбат-анжуман воситасида кўпчилик билан алоқада, мулоқотда бўлиш лозим. Бирлик ва ҳамжиҳат яшашликнинг асосий шартларидан бири — ўз қўл кучи, меҳнати билан ҳалол ризқ-рўз топиб кун кечириш, тирикчилик қилишдир. Бу ҳолат қул сақлаш, хожа бўлиш, ўз манфаати учун ўзга меҳнатидан фойдаланишни истисно этади. Қул бўлишлик, хожалик бандаликка тўғри келмайди. Ҳамма Аллоҳнинг қули, хизматкори. Ибодат ўн жузь бўлиб, унинг тўққизтаси биров миннатисиз, биров меҳнатисиз ҳалол ҳаёт кечиришдир. Бундай яшашга нимаики халал берса, ундан воз кечиш керак. Муҳтожларга ёрдам бериш ҳам тақво бўлиб, у нафъи намоз, нафъи рўзадан афзалдир.

Баҳоуддин Нақшбанд тариқати ахлоқий таълимидаги яна бир қоида шуки, сўфийлар бир ерда, хилватда, узлатда қолмай, дунёни сайр-саёҳат қилиши Аллоҳ яратган гўзалликларни кўриб, унинг қудратини идрок қилишлари лозим. Сайр-саёҳатда инсон онги ўсиб, Аллоҳ муъжизаларидан огоҳ бўлади.

Инсон ҳар бир қадамини ўйлаб, фикрлаб босиши, бир иш қилишдан олдин ҳар бир хатти-ҳаракатини мулоҳаза, мушоҳада қилиб кўриши, иш сўнггида пушаймон бўлмаслиги, бахтсизлик, ғам-аламга юз бурмаслиги керак. Зеро, инсоннинг бу дунёси муваққатий, умри ўлчанган, вақти ғанимат. Инсон фоний дунёнинг бевафолиги ва бебақолигини билиши, ғофил қолмаслиги, ҳаёт кийинчиликлари олдида қанот синдирмаслиги, сабрбардошли бўлиши лозим, бунинг учун инсон фаолниятда бўлиши керак, бадан-тан сиҳатлиги, ақл қувватини ишга солиш, ҳар ишни тажрибада синаб кўриш, оз сўзлаш, оз ейиш — нафси жиловлаш, ёмон ишлардан парҳезкорлик, хуллас, инсон ўз нафси амморасига ҳоким бўлмоғи лозим.

Баҳоуддин Нақшбанд тариқатининг яна бир таркибий қисми — суҳбатдир. Суҳбат — муршид ва мурид ўртасидаги яширин хилватда учрашиш, сўзлашиш бўлиб, у энг юқори руҳий даражада ўтади. Муршид билан мурид ўртасидаги яқин муносабат (таважжуҳ) — муршид-

нинг муридга назар ташлаши — ҳар икки томон фикрларининг бирлашиши орқали намоён бўлади. Бунда аввал улар орасидаги маънавий-руҳий алоқа пайто бўлади, кейин муршид ва мурид вужуди маънавий жиҳатдан қўшилиб кетади. Қамолга эришган муридга муршид ўз хирқа (жанда)сини ечиб беради. Муриднинг руҳий-жисмоний тайёрлиги, чиқиши тинни ўлдирди. Тинни ўлдириш — «ўлмай туриб ўлиш» (Яссавий) маънавий покланиш, қалбни тозатиш, руҳни тарбиялаш ва чиниктиришдир.

Нақшбандия жон-жаҳди билан Ҳаққа интилишни, зикри қалбийни — Аллоҳ номини эслаб, қалбга муҳрлашни, қалбда ифода этишни илгари суради. Ҳақиқий сўфий риекорона художўйликни, расм-русмларни, зикрда мусиқа чалишни, ашула ва рақс тушишни, тариқат раҳнамосига, авлиёларга, улар хокига сиғиниб мадад сўрашни фойдасиз ҳисоблайди. Зеро, ҳар қандай барокат ва мадад Аллоҳдандир. Руҳий покланган сўфий кибр-ҳаводан, апониятдан — манманликдан воз кечади, фақирликни бўйнига олади, ҳокимият ишлари билан алоқа қилмайди, подшоҳлар, амалдорлар хатясини олмайди, дастурхонидан таом емайди. Ҳақиқий сўфий ҳазрат пайгамбар Муҳаммад (САВ), чоҳарёрлар, саҳобалар суннатига, шарнат қондаларига, йўл-йўриқларига қатъий риоя қилади.

Нақшбандия зоҳирлик (тарки дунёчилик)ни рад этади: Ҳамма сўфийлар биродарлар бўлиб, улар махсус масканларда яшаши шарт эмас. Аммо муриднинг муршидга тобеълиги, жамоага итоаткорлик, муршид атрофида уюшиш талаб этилади. Мурид уч ойлик синов шартларини бажарганидан сўнг тариқат ҳомийсига ҳазрат Пайгамбар Муҳаммад (САВ)га содиқлиги ҳақида қасамёд қилади. Сўнг тариқатнинг хуфя зикр қилиш, унинг таъриф-ифодаси, ўқиладиган дуолар ҳақида тунтиришлар олади.

Сўфий хуфя зикр айтганда гавдасини маълум вазиятда тутиши (жалса) ва чўкка тушиб ўтириши (мурабба), маълум маромда нафас олиши ва чиқариши лозим бўлади. Жамоа бўлиб зикр тушиш ҳафтада бир марта хуфтон намозидан кейин шайх, яъни муршид — пир раҳбарлигида ўтказилади. Сўфий ҳар кун «Хатми Хожажон» дуосини ўқиб туриши керак. Шулардан кейин сўфий қамолотга етиб, тариқат аҳли сафига қўшилади.

Нақшбандиянинг баъзи шохобчаларида Аллоҳ сўзи ёзилган ва юрак шакли чизилган нишон (тамға) бўлган.

Сулук аҳли бошига кулоҳ (жуи қалпоқ) кийиб юрганлар. Булар Нақшбандия тариқатининг асосий талабларидир. Бу тариқат солиқларини олимлар, шоирлар, ҳукмдорлар ғоят қадрлаганлар. Абдурахмон Жомий бу сулук ҳақида мақтовлар битиб, «Ясриб — бахтога урилган зарб, охир келиб-келиб Бухорога урилди... Бундай пок гавҳар ҳар ерда бўла бермайди, Бухоро тупроғи унинг маъдани (кони) бўлди» дейди. Жомий «Баҳористон», «Нафоҳот ул-унс» асарларида Нақшбандия сулукининг инсонпарварлик моҳияти ҳақида ажойиб фикрлар билдиради.

Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат», «Садди Искандарий» асарларида Нақшбандия тариқатининг руҳий-ахлоқий жиҳатларига юксак баҳо берган эди. Навоий ёзади:

Мусофир бўл, аммо Ватан ичра бўл,
Тила хилвату анжуман ичра бўл.

Тасаввуф тариқатлари ва сўфийлар фаолияти мусулмон Шарқи, қолаверса, Ғарб фалсафий-ахлоқий тафаккури тараққиётида ўзига хос ўрин тутгани ҳаммага аён. Аммо бу таълимотлар — тариқатлар тарихи шарқшуносликда энг кам ўрганилгандир. Айниқса, сўфийларнинг ҳаёти ва фаолияти, илгари сурган ғоялари, хусусан, фалсафий-ахлоқий қарашлари ҳақида ҳозиргача узук-юлук маълумотларга эга эдик холос. Истиқлол шарофати билан бу соҳага ҳам умидбахш ижобий силжишлар кузатиламоқда.

Тасаввуф Шарқ шеърий тафаккурига, хусусан, Саъдий, Ҳофиз, Деҳлавий, Жомий, Навоий, Бобур, Бедил, Машраб каби бобокалон шоирлар ижодига беқиёс таъсир кўрсатди. Шунингдек, машхур сўфий-назарийчиларнинг ўзлари улуғ шоирлар бўлганлар. Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Аҳмад Яссавий, Абдурахмон Жомий ва биз номларини билмайдиган юзлаб мутасаввуф олиму шоирлар борки, бу меросдан, ниҳоят, баҳраманд бўла бошладик.

XV асрдан бошлаб Нақшбандия тариқати мусулмон Шарқида энг кўп тарқалган руҳий-маънавий тариқатлардан бирига айланди: Марказий Осиё, Хуросон, Қоҳира, Босния, Гансу, Суматра, Шимолий Кавказдан Жанубий Ҳиндистонгача, Арабистоннинг Ҳижоз ерларигача етиб борди.

Баҳоуддин Нақшбанддан кейин Туркистонда энг таъсирли киши «Ҳазрати эшон» номи билан машхур Носириддин Убайдуллоҳ ал-Аҳрор бинни Маҳмуд аш-Шо-

ший бўлган. Хўжа Аҳрор муридлари — суфийлар кучманчи қабилалар орасида ислом таъсирини кучайтиришга, бек ва амирларни тинч-тотув, сулҳ асосида яшашида кўп хизматлар қилган. Хўжа Аҳрор Валийнинг улкан обрўси ижтимоий ҳаётга кучли таъсир этган.

Нақшбандия раҳнамолигини Хўжа Аҳрор Валийдан сўнг (1515 йиллардан бошлаб) Хўжа Аҳмад Қосоний (вафоти 1543 ёки 1549 й.) давом эттирдилар. «Маҳдуми Аъзам» номи билан машҳур бўлган бу зот ҳозирги Наманган вилоятининг Қосон туманида яшаб ўтганлар. Баҳоуддин Нақшбанд нуфузли ворисларидан ҳисобланган Хўжа Аҳмад Қосоний тасаввуфга оид бир неча асарнинг ҳам муаллифидир.

XVI аср ўртаси XVII аср охирларида Бухоро маънавий оламида чуқур из қолдирган Жуйбар шайхлари Нақшбандия тариқатининг раҳнамолигини қўлга олдилар ва шайбонийлар ва аштархонийлар даврида катта ижтимоий-сиёсий кучга айландилар.

Нақшбандийлик қирғиз ва қозоқ қабилаларини бирлаштиришга, Шимолий Туркистон аҳолиси ўртасида муслмончилик анъаналарини мустаҳкамлашга кучли таъсир кўрсатди. XVII аср охири XVIII аср ўрталарида Шимолий Туркистонда Хўжа Аҳмад Қосоний авлодларининг икки шохобчаси — оқтоғликлар ва қоратоғликлар хўжалари ўртасида кескин сиёсий кураш бориб, маънавий ва сиёсий ҳокимият оқтоғликлар қўлига ўтади. Бунда нақшбандия тариқатчиларининг яхшиликка хизмат қилганликлари тарих китобларида эсланади.

Кошғарда яшаган машҳур шайх Офоқ Хожа (вафоти 1683 йил) Баҳоуддин Нақшбанд тариқатининг давомчиси бўлган. Машраб Офоқ Хожа қўлида таълим олиб, тасаввуфнинг йирик намояндасига айланди. Машраб ўз ғазалларида, хусусан, «Мабдаи нур» асарида поклик, ҳалоллик Аллоҳга етишишнинг асосий воситаси — Ҳақ йўл деб таъриф беради.

Нақшбандия тариқати XX асрнинг 20-йилларигача амалда бўлди. Шуниси эътиборлики, бу тариқат нафақат Туркистонда шунингдек, Ҳиндистон, Усмонли турклари, Эрон халқлари орасида нуфуз касб этиб, ҳатто давлат сиёсатида ҳам муҳим аҳамият касб этган.

Шуни қайд этиш керакки, Араб халифалиги, сомонийлар, қорахонийлар, хоразмшоҳлар, салжуқийлар давлатининг подшоҳлари, Амир Темур, теурийзодалар ва кейинги туркий ҳукмдорлар буюк сунний тасаввуф тариқати ва унинг шайхларига ҳомийлик қилганлар, улар

шахси ва эътиқодига ҳурмат-эҳтиром кўрсатганлар, қабрларига мақбаралар барпо этиб, сўфий-дарвешлар учун хонақоҳлар қурдирганлар. Замонлар ўтиши билан тасаввуф тариқатлари мавқеи сусая борган. Шунга қарамай сўфийларнинг Самарқанд, Марв, Хива, Тошкент, Ҳирот, шунингдек, Бухорода кўпгина илмий-маърифат марказлари бўлган. Бундан ташқари Шимолий Туркистонда, Қўқон, Афғонистон, Эрон, Балужистон ва Ҳиндистонда тасаввуф тариқатларининг йирик гуруҳлари мавжуд бўлган. Исломий тасаввуф Ҳиндистон ҳудудида илк бор Бобур замонида пайдо бўлган. Тасаввуфнинг чинакам тарғиботчиси Муҳаммад Боқибиллоҳ Биранг (1563—1603 йил) Деҳлида фаолият кўрсатган. Шайх Биранг устозлари силсиласи Хўжа Аҳрор Валийга бориб тақалади. Хуллас, тасаввуф оламида хилма-хил тариқатлар, уларнинг тармоқлари, сулукотлар, турли-туман гуруҳлар беҳисобдир. Булар ҳақида Абдурахмон Жомининг «Рисолаи тариқати Нақшбанд», «Нафоҳот-ул-унс», Ас-Сафийнинг, «Рашоҳат айн ул-ҳаёт», Муҳаммад Парсонинг «Рисолаи Қудсия», Салоҳиддин Муборакнинг «Анис ут-толибин», Яъқуб Чархийнинг «Рисолаи унсия» каби ноёб асарлари муайян тасаввур беради. Афсуски, бу асарлар бугунги лисонимизга ўгирилмаган. Бу асарларни ўқиб-ўрганиш, махсус тадқиқ этиш тасаввуф таълимотлари, хусусан, Баҳоуддин Нақшбанд сулукотининг тарихий-ижтимоий мазмунини англашимизга ёрдам берган бўлур эди. Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг мазорлари дунё мусулмонларининг муқаддас зиёратгоҳидир. Мовароуннаҳр ҳукумдорлари ҳазрат мазорини обод қилишни ўз бурчи деб билганлар. 1544—45 йилларда Султон Абдулазизхон I Хўжа Баҳоуддин даҳмаси ёнида хонақоҳ барпо этади. XVII аср ўрталарида Абулфайзоннинг онаси икки айвонли масжиди жомеъ қурдиради. XIX асрнинг биринчи ярмида Ҳаким Қушбеги томонидан даҳма ҳовлисида иккинчи масжид солинади.

1827 йилда Бухоро тахтига ўтирган Амир Насрулло «Тахтни қўлга киритсам, умрим охиригача ҳафтада бир марта Бухородан Қасри Орифонга пиёда зиёрат қилай» деган аҳдига вафо қилиб, ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд мазорини зиёрат қилиб турган ва Бухоро дарвозасидан мазоргача тош йўл ётқизган. Бухоронинг охириги амири Саид Олимхон ҳам Баҳоуддин Нақшбанд мақбараси атрофида бир неча жамоат бинолари, жумладан, зиёратчилар учун мусофирхона — карвонсарой, ҳаммом қурдирди.

Бухорога оёқ қўйган сайёҳ борки, Хўжа Баҳоуддин Нақшбанд мақбараларини зиёрат қилишни орзу қилди. XIX аср ўрталарида Бухорога келган можористонлик Ҳерман Вамбери ўз эсдаликларида шундай ёзади: «Бухоро чиндан ҳам Урта Осиёнинг пойтахт шаҳридур. Бу ерда маданиятнинг юксак намуналарини кўриш мумкин. Бухоро. Париж ва Лондонни эслатади. Саёҳатим охирида мен Бухоро ва Самарқанд расталаридан Шарқ тарихи ва тилшуносликка оид қимматли қўлёзмаларни қўлга киритдим.

Мен ҳамма жойда ўзимни Истанбулдан Шайх Баҳоуддин мазорини зиёрат қилишга келган мусофирман, деб таништирар эдим. Баҳоуддин қишлоғи Бухородан икки соатлик масофада жойлашган, қишлоқ аввал айтганимдай, Баҳоуддин Нақшбандий мазори билан дунёга машҳур. Бу ерда Шарқ исломининг ўзига хос хусусиятларини гапириш ўрни эмас. Аммо шуни айтиш жоизки, Туркистон халқининг азиз-авлиёси Баҳоуддин пайғамбар (САВ)дан кейинги улуғ зотлардан ҳисобланади. Бухоролик «Ё, Баҳоуддин балогардон!» деб ҳайқирганда ҳар қандай фалокатдан нажот топишига ишонади. Бу ерга ҳатто олис Хитой — Чин-Мочиндан ҳам зиёратчилар келадилар. Авлиёнинг қабри боғчанинг ўртасида. Боғчанинг бир тарафига масжид солинган. Масжидга фақат ҳовлидан ўтиб бўлади. Ҳовлида эса тиланчи, гадейлар сизга эргашади. Уларнинг хиралигини Рим ёхуд Неапол гадейларининг хиралигига таққослаш мумкин. Қабрининг олди тарафида «Санги мурод» бўлиб, художўй одамлар бош қўяверганидан сийқалашиб кетган. Қабрининг устига қўчқор шохлари қўйилиб, уларга алам боғланган. Ўтган асрларда қабр устига гумбазлар қуришга кўп марта уринишган. Ҳар сафар гумбаз биноти йиқилиб тушаверган. Мақбарани кўрган шайхлар шундай дейишди. Уларнинг айтишича, тариқат пири Баҳоуддин 7 рақамини табаррук деб, яхши кўрар экан. Узи ҳам еттинчи ойда таваллуд топган, етти ёшида Қуръони Каримни ёд олган, етмиш ёшида бу оламдан кўчган...»

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгач, 1993 йили Хожа Баҳоуддин Нақшбанд таваллудининг 675 йиллигини муносабати билан Ҳазрат Хожа мақбаралари, масжидлар, ҳовли қайта таъмирланди, музей очилди. Бу муқаддас зиёратгоҳ яна зиёратчилар билан гавжумлашди.

Баҳоуддин Нақшбанд ахлоқий-фалсафий таълим аъёналарини замонлар занги ювиб кетолмади. Ҳатто у бизнинг кунларгача қайсидир шаклларда, қайсидир

ҳолатларда етиб келди. Баҳоддин Нақшбанд таълимоти ҳайратланарли даражада ижтимоий-иқтисодий маъно ва моҳиятга, ҳаётий мазмунга эга. Бир мисол келтирайлик: тарихий манбалар гувоҳлигича, мўғул босқинидан сўнг Туркистон кўп йиллар харобага айланди. Ана шу хароба ўрнида мамлакат гуллаб-яшнашида, иқтисодий-маданий юксалишида Баҳоддин Нақшбанд ҳазратларининг хизматлари катта бўлган. Улуғ пир мингта муридига касб-ҳунар ўрганишни, уларнинг ҳар бири эса уз ҳунарини юзтадан шогирдига ўргатишни қаттиқ талаб қилган эканлар. Айни маҳалда бу юзта шогирд ҳам бошқаларга ўз касб-ҳунарагини ўргатишган. Шу боис мамлакат ҳар жиҳатдан тараққий этиб кетади. Еки Баҳоддин Нақшбанд «Хилват дар анжуман», яъни ижтимоий бирлик ва бирлашиш, кўплашиб меҳнат қилиш, бир ишни мулоҳаза, мушоҳада билан адо этиш; «Сафар дар ватан», яъни Ватан равнақи ва ўз комиллигини кучайтириш мақсадида зоҳир ва ботинга сафар қилиш, Аллоҳ яратган гўзалликлардан баҳраманд бўлиш, дунё кўриш, билмаганларини билиш, бошқа юртлардаги маъмурилик сир-синоатларидан бохабар бўлишга даъват қилганлар. «Назар дар қадам», «Хуш дар дам» ахлоқий таълимлари ҳам шундай ижтимоий маънога эга бўлган. Натижа шу бўлдики, Туркистон харобалари ўрнида навқирон Ватан кўкарди. Айтиш мумкинки, Амир Темур улуғ давлатининг пойдеворига олтин ғишларни Баҳоддин Нақшбанд ҳазратлари қўйган эди. Улуғ пирнинг шогирдларидан Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Хўжа Аҳрор Валий ҳазратларининг туркий подшоларнинг низоларини бартараф этишдаги, мамлакат иқтисодий-маданий равнақидаги хизматларини тарих тасдиқлайди.

Баҳоддин Нақшбанд пиримизнинг «Зоҳирда халқ бирла, ботинда Ҳақ бирла» ёки «Дилинг Аллоҳда, қўлинг ишда бўлсин» деган даъватлари бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Мустақил Ўзбекистонимиз истиқлоли йўлида бирикиб, ҳамжиҳат бўлиб ҳалол меҳнат қилсак, тежамкор, хайр-саховатли, меҳр-оқибатли бўлсак, юртимизнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий-маданий юксалиши шубҳасиз. Ҳазратнинг Аллоҳга буюк муҳаббат, ҳаётда яратиш иштиёқи ҳақидаги улуғ ўнгиларига амал этсак, яъни дилимизни Аллоҳга боғлаб, қўлимизни ҳалол меҳнатга бурсак — касб-ҳунар ўргансак, иншооллоҳ, мустақил Ўзбекистонимизнинг истиқлол пойдевори мустаҳкам бўлмай, иқтисодий ва маданий тараққиётимиз ҳам юксак чўққиларга етмай!

АЛИШЕР НАВОИИ НАСИХАТЛАРИ

Навоий ижодини улкан ибрат китоби — «Насихатнома» дегимиз келади. Навоийнинг шахсий-ижтимоий ҳаёти, уммон тенги адабий мероси акс этган бу китобдан бир неча юз йилдирки, авлодлар баҳраманддирлар! Қомусий «Насихатнома»да ижтимоий ҳаётнинг ҳамма жабҳалари хусусида сўз боради. Унда фақат ҳаёт ҳодисалари қайд этиб қолинмайди, балки Навоийнинг ўз замонига, тарихга ва истиқболга муносабати ҳам акс этади. Навоийнинг Ибрат Китобини ўқир ва уқар эканмиз онгймиз, тасаввуримиз сарҳадлари бирдан кенгайди.

Мусулмон Шарқининг буюк даҳоларидан бири Навоийнинг васиятлари ва насихатлари, панд-ўғитларининг миқёсини баҳри уммонга қиёслагудек. Мутафаккир Навоийнинг авлодларга айтмиш бош васияти ҳам, насихати ҳам шуки, туғилиб ўсган, бағрида камолга етган табаррук тупроқни — Ватанни эъозламоқ, унга меҳр кўргизмоқ, уни муқаддас санамоқ ва жон-дилдан севмоқ лозим. Хуросон ва Мовароуннаҳр Навоийга табаррук тупроқ — Ватан бўлди. Навоий неки ёзган бўлса, ҳаммасида Ватан аталмиш Хуросон ва Мовароуннаҳрни шу қадар меҳр-муҳаббат, завқ-шавқ билан куйладики, бу баённомаларда бу муқаддас замин улуғ даҳога Ватан бўлганини, даҳонинг Ватанга фарзандлик меҳр-оқибатини қайта-қайта мушоҳада этишга эҳтиёж сезамиз... Бу Ватан тупроғида дунёдаги ҳамма шаҳарлардан аъло икки шаҳар бор: бири Ҳирот, бири Самарқанд! Жайхун ва Сайхун Алишер туғилган, яшаган Ватан сийнасида туну кун беҳаловат оқиб турувчи наҳрлар бўлса, Ҳирот ва Самарқанд Алишерни тарбиялаб даҳо даражасига етказган азим шаҳарлардир!

Хуросон «фалакваш ерининг фазоси», яъни ҳудудининг осмондек кенглиги, «жаннатасо ҳавоси» билан Искандар номи билан машҳур бўлган подшоҳни ҳам мафтун этган. Хуросондан Мовароуннаҳрга оёқ қўйган Искандар бу юртни «жинон гулшани», яъни жаннат гулзори деб атаган. «Садди Искандарий» достонидан сатрлар: «Искандарнинг жаҳонгирлик муддаоси билан азм этиб, Хуросонга етиб, Ҳиротни бино қилиб, Мовароун-

наҳрни олиб, Самарқанди бемонанд тархин тузиб, Қашмир сори мутаважжих бўлғони:

Қилиб азм, қуйди Сипоҳонга юз,
Ўтиб андин, урди Хуросонга юз...

Ҳирот ўлди алқоби Искандарий
Дедилар авом ани лекин Ҳирий...

Оқиб ҳадди шарқида Сайхун суйи,
Бориб ҳадди ғарбида Жайхун суйи...

Скандар отоди Самарқанд ани,
Самарқанди фирдависмонанд ани».

(А. Навоий. Асарлар, 15 томлик, 10 том, 137—142-саҳ.)

Навоий насиҳатларида ҳақиқий Ватан теграси Хуросон ва Мовароуннаҳр тупроғи билан, Ҳирот ва Самарқанд каби муқаддас маконлар билан чегараланмайди, балки у беҳисоб турк улуси яшаган «Хитодин то Хуросон»гача бўлган кенг сарҳадларни ҳам қамрайди. «Фарҳод ва Ширин» достонидан сатрлар:

Олибмен тахти фармонимга осон
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.

Қўнгил бермиш сўзимга турк, жон ҳам,
Не ёлғуз турк, балки туркмон ҳам.

Не мулк ичраки, бир фармон йибордим,
Анинг забтига бир девон йибордим.

(Ўша тўплам, 7 том, 414-саҳ.)

Алишер Навоий Ватани бўлмиш Хуросон ва Мовароуннаҳр — кўҳна Турон тупроғи ҳам тарихнинг беҳисоб ижтимоий-иқтисодий гирдибодларини бошдан ўтказиб, XV асрга етиб келди. Навоий ва унинг замондош салафлари учун тарихнинг энг қизиқ ва мазмунли нуқтаси — бу Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳаётидаги Амир Темур ва темурийзодалар даври эди. Навоий ва салафлари қалбига ғурур ва ифтихор бахш этган бу давр турк улуси зодагонларининг ҳокимият тепасига келиши ва туркий тил, маданият, сиёсат ва иқтисодиёт бемисл тараққий этган давр бўлди.

Навоийнинг энг қимматли насиҳатларидан бири, Амир Темур ва темурийзодалар яратган улуғ давлат ва

унинг иқтисодий, сиёсий, маданий анъаналарини барқарор давомлатиш, бу йўлда ҳар бир ҳоким, илм-ҳунарли ва бошқа тоифага мансуб кишилар куч-ғайрат сарф этиши, фидойилиқ кўрсатиши зарурлиги ҳақидаги даъватларидир. Навоий бу насиҳатларига даставвал ўзи амал қилди, истеъдод-иқтидорини, куч-ғайратини, бор шуурини шунга сарф этди...

Кўҳна Турон юртида 150 йилдан бери ҳукмронлик қилаётган мўғулларга қарши халқ газабидан шаҳрисабзлик Баҳодир Тарағай ўғли Темурнинг шахсий-ижтимоий жасорати бирга қўшилиб, Хуросон ва Мовароуннаҳрда Амир Темур давлати бино бўлди. Кейинчалик буюк салтанатга айланган бу давлат ва унинг йўлбошчиси Соҳибқирон Амир Темурнинг номи Фарбу Шарқшонли тарихи саҳифаларидан муносиб ўрин олди. Зеро, Соҳибқирон Амир Темур даврида Хуросон ва Мовароуннаҳр иқтисодий-маданий ҳаёти бемисл юксалди. Амир Темур мамлакатни идора этиш усулида ҳам, чекка ўлкаларга юришлар қилганда ҳам адолатни пеша билди, шариат қоидаларига қаттиқ риоя қилди. Унинг учун юрт фаровонлиги, эл тўқлиги ва тинчлиги, илм-фан ривожини, ислом дини муқаддаслигидан муҳимроқ мақсад йўқ эди.

Алишер Навоий туғилишидан 35 йил аввал, Хитой сафарига отланган бир чоғда Соҳибқирон Амир Темур бевақт вафот этган эди. Шу 35 йил орасида Амир Темур салтанати парчаланиб кетди. Шаҳзодалар темирдек мустаҳкам салтанатни ўз қўлларидан тутиб қололмадилар. Шундай бўлсада, Шоҳруҳ ва Улуғбек замонида Хуросон ва Мовароуннаҳрда иқтисодий-маданий тараққиёт сўниклиги сезилмайди. Навоий Амир Темур сиймосида юрт иқтисодий тараққиётини, маданият ривожини кўради. У Амир Темур номини, ўз салтанати учун барпо этган «давлат тузуми ва қонунлари»ни муҳаббат ва ихлос билан тилга олар экан, буюк астроном ва давлат арбоби Улуғбек тавсифини «Темурбек наслидин Султон Улуғбек» дея бошлаган эди.

Амир Темур, Шоҳруҳ, Улуғбек замонида Хуросон ва Мовароуннаҳр улкан моддий ва маданий бойликка эга бўлди. Бу ҳақда Мирхонд, Хондамир, Ибн Халдун, Ҳофиз Аbru, Ибн Арабшоҳ, Клавихо, Шарафиддин Али Яздий ва бошқа машҳур муаррихлар ўз асарларида ажойиб маълумотлар ёзиб қолдирганлар. Самарқанд ва Ҳирот янги маданият ва иқтисодиёт маркази эди. Амир Темурдан шаҳзодаларга жуда кўп моддий ва маъ-

навий мулк мерос қолди. Абдураззоқ Самарқандий ёзишича, 1448 йил Улуғбек Ҳирот тахтини қўлга киритганда, тахтга даъвогар шаҳзода Алоуд-давла пойтахтни ташлаб қочади. Улуғбек Ҳиротдаги Ихтиёриддин қалъасидан Алоуд-давлага қарашли 4000 туман, Абдулатифга тегишли 200 туман олтин топади. Ҳирот устига Улуғбек 90 000 аскар билан келган эди. (Қаранг: В. Бартольд, Улуғбек и его время Сочинения, II часть, «Наука», М., 1964, 151 стр.) Бинобарин, Амир Темур, Шоҳруҳ, Улуғбек, Абулқосим Бобур кейинчалик Ҳусайн Бойқаро Хуросон ва Мовароуннаҳр тупроғида илм-фан, ҳунар эгаларининг эркин ижод қилишларига шароит яратиб, мамлакатни адолат билан идора қилдиларки, бу юртда моддий ва маданий бойликлар тўпланишига олиб келди...

Алишер Навоийнинг айни болалик ва ўсмирлик чоғларида темурийзодалар ўртасидаги тахт талашлар, ўткир низолар, халқ исёнлари чўққисига чиқди. Айниқса, 1444—1469 йилларда Хуросон ва Мовароуннаҳр халқи шуҳратпараст шаҳзодалар зулми исканжасида эзилди. Иқтисодий ва маданий таназул, халқ кўргилиги 1469 йил Ҳусайн Бойқаро Ҳирот тахтига чиққунга қадар давом этади. Шундан 100 йил бурун, яъни 1370 йил Ҳусайннинг бобокалони Амир Темур Мовароуннаҳр тахтига чиққан эди.

1447 йил Хуросон ва Эрон ҳукмдори Шоҳруҳ вафот этади. Унинг ворисий тахтини ўғли, Мовароуннаҳр ҳукмдори Улуғбек эгаллайди. У Ҳирот тахтига Абдулатифни ўтқазиб, ўзи Самарқандга қайтади. Самарқанд тахти эса Улуғбекнинг кичик ўғли Абдулазизга инъом этилган эди. Бундан ичдан ғашланиб юрган Абдулатиф қўққисдан Самарқандга ҳужум уюштиради. Жангда Улуғбек енгилади. Улуғбекдан норози табақалар уни Самарқандга киритмайдилар ва дарвозаларни Абдулатифга очиб берадилар. Абдулатиф падаркушлик қилиб, отасини ўлдиришга фатво беради. 1449 йил Улуғбекнинг порлоқ боши кесилади.

Улуғбек ўлгач, Хуросон ва Эрон ҳокимияти тепасига Шоҳруҳ набираси Абулқосим Бобур чиқади ва давлатни 1457 йилгача осойишта бошқаради. Мовароуннаҳрда эса икки йил давом қилган катта-кичик урушлардан сўнг 1451 йил Дашти Қипчоқ ҳокими Абулхайрхон ёрдами билан темурийзода Абусаид тахтга ўтиради. 1457 йил темурийзодаларнинг ўзаро урушлари энг юқори чўққисига чиқди. Уша йили Абусаид Хуросонга уруш очиб, уни ўн бир бўлакка бўлиб ташлайди. Мамлакат

пойтахти Ҳирот аҳолисидан бирданига уч амир солиқ йиға бошлайди. Машҳур муаррих Хондамир мамлакатнинг майда ҳокимиятчаларга бўлиниб кетишини шундай баён қилади: «Бу йили (1457 йил) Хуросоннинг қалъалари, вилоят ва далаларида бир неча мустақил фармон берувчи ҳокимлар пайдо бўлди. Уларнинг ҳеч бири иккинчисига итоат қилмас эди. Астраободдан Сабзавор қадарли ерни Мирзо Жаҳоншоҳ (Озарбайжон, форс ва Эрон ҳукмдори) ўзига қаратган эди. Балхда Султон Абусаид ҳукмдорлик қилар эди. Мирзо Султон Иброҳим Ҳиротда ўтириб, бошқаларга бўйсунмас эди. Мавлоно Аҳмад Яссавул Ихтиёриддин қалъасини урушиб олиб, бу ерда бошқа султон йўқ деб ҳисобларди. Мирзо Шоҳ Маҳмуд Тусда туриб, ўз хаёлида истиқлол нақшини чизарди. Пирка мўғул Нерату қалъасини ишғол қилган эди. Амир Абдулла Сарахс қўрғонини мудофаа қиларди. Малик Қосим Валади Амир Искандари Қораюсуф Амир Ҳилол билан Иттифоқ тузиб, Сейстон мамлакатини Фароҳ ва Исфизоргача қўлга киритди. Хабушон қалъасида Ҳасан Шайх Темур сардорлик вазифасини ижро қилади. Сабас қалъаси Амир Авес бин Ховандшоҳ қўл остида эди. Мирзо Алоуд-давла бир неча йил қипчоқ даштида юриб келиб Обивард атрофида бир неча кунгача истикомат чодирини қурган эди...»

1457 йил Абусаид Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳукмдори бўлиб олгандан сўнг ҳам Амударёнинг икки томони бир марказ остига олинмайди: Фарғона ва Тошкент Абусаид болаларига бўлиб берилган эди. Бухоро ва Хоразмда эса Султон Ҳусайн Бойқаро Абусаидга қарши исёнлар кўтариб турарди... Абусаид ҳукмронлиги даври Хуросон ва Мовароуннаҳр тарихининг энг қора саҳифалари бўлиб, зулм авжга чиққан, иқтисодий таназзул ва маданий сўник даврдир. Навоий Абусаид ҳокимлик даврини «бузуқилик замони» деб атаган эди.

Абдусаид даврида Ҳирот халқи бошига кулфат булутлари соя солди. Уша замоннинг машҳур муаррихи Хондамир бундай ёзган эди: «Жабр-ситам олови хонадонларга тушиб, қаттиқ фожиа аломатлари юз берди. Омонзонлик сурати анқо каби яширин пардага кирди. Тинч, роҳат турмуш кимё илми ва фузало ишларининг ривожини каби йўқолиб кетди. Фуқаронинг кўпчилиги тарки Ватан қилиб чиқиб кетдилар. Ниҳоятда кўп кишилар исканжа остида ўлиб, жон азобидан қутулдилар. Гуноҳсиз хотин-қизлар бошларини очиб, сочларини ёйиб, девон бошига бориб, ялиниб-ёлвориб шафқат тиладилар. Раҳм-

сиз шайх Абусандга у бечораларнинг фарёд-фигонлари таъсир қилмади...»

Тарки Ватан қилганларнинг бири Навоий эди. Навоий Хуросондаги танг ижтимоий-иқтисодий муносабатлар туфайли Самарқандга жўнайдди. Навоийнинг устоди ва қалин дўсти Сайид Ҳасан Ардашерга атаб ёзилган «Маснавий» номи билан «Ҳазойинул-маоний» биринчи китоби «Ғаройбус-сиғар»га киритилган машҳур шеърини мактубда шоир кайфиятлари ва юрт нотинчлиги ғоят таъсирли баён этилади. Навоий тарки Ватан қилиб, Самарқандга йўл олишининг бир сабаби — юртда ижодий фаолият учун имконият ва шароит эшиклари ёпиқлиги эди. Навоий фикрича, сўз — киши кўнгли буржигга яширинган дур, сўз — башар боғининг энг яхши меваси! Вазнга солиниб, назмга айлаштирилган рост сўзнинг қадрин эса чўққидан ҳам баланд! Навоий рост сўз қадрин хусусида қайғуриб, туркий тилда форсигўйи шоирлар Фирдавсий, Низомий даражасида назм битишни орзу қилади.

Навоийнинг тарки Ватан қилиб, Самарқандга йўл олишининг иккинчи сабаби — юрт нотинчлиги, ижтимоий-иқтисодий муносабатлардаги ақолатсизлик эди. Бу вазият «Маснавий»да ғоят таъсирли ифодаланган: кишилар орасида вафо ўрнини нонтифоқлик, сажийлик ўрнини бахиллик тутган, мамлакат бир дўзахга, ваҳшийликка айланган. Шоҳ бу юртда «эл манзиллини» товуқ катагидек осонлик билан бузаверади, товуқ ўрнига бой-ўғлини ўтқазади. Одамларда инсонийликдан нишона йўқ, ҳамма жой шарорат — ёмон ишлар билан тўлиб-тошган. Ҳамма бир-бирига зулм ва ҳийла қилади, йўқчилик дастурхонига қора халқнинг қўли етмайди, яъни ўлади, қирилади, ўшанда ҳам зolimлар ўликдан кафан тама қиладилар:

Дема мулкким ваҳшат обод зишт,
Томуғ билгуруб, ғойиб улғоч биҳишт...

Иморатга ганчдин йўқ асар
Хазона, хароба бўлиб сарбасар.

Элида кишиликдин осор йўқ,
Шароратдин ўзга падидор йўқ.

Не эл, не киши балки шайтону дев
Келиб барчага даъб бедоду рев.

Бўлуб ломакон сатҳидин хонлари
Адам мулки бўғдойиндин нонлари.

Қаро пул учун айлабон қатл фан
Улуқтин тамаъ айлаб, аммо, кафан...

(А. Навоий. Асарлар, 15 томлик, 1 том, 470—472 саҳ.)

Уша давр таомилига кўра, темурийзодаларни «қора-лаб» ёзиш расм бўлмаса-да, Навоий бу қоидага қаттиқ риоя этса-да, Хуросон ва Мовароуннаҳрга йиғирма йил подшоҳлик қилган Абусаид тавсифи «Мажолисун-нафонс»га киргизилганининг ўзиёқ, бу темурий шоҳга шоирнинг салбий муносабатда бўлганини билдиради. Аксинча, Абусаид бир неча шоирлар қотили сифатида тилга олинади. «Садди Искандарий» дostonида эса 1469 йил Абусаиднинг Хусайн Бойқародан енгилишини тасвирлаб, унга салбий тавсиф беради. Навоий бу дostonида адолатли подшо ҳақида сўз юритиб, мамлакатни идора этишни шатранж ўйинига ўхшатади, подшоҳлик қондалари, унинг шахсий сифатлари ҳақида гапирганда эса Абусаид шахсини назарда тутди...

Навоий Самарқандда эканида Улуғбек вафотидан 15—20 йил ўтган бўлса-да, у ҳомийлик қилган ахлоқий муҳит анъаналари ҳали сақланиб турарди. Навоий Самарқанд ҳокими Аҳмад Ҳожибекдан ҳам, шаҳарнинг дуркуш иқтисодий ва маданий ҳаётдан ҳам тасалли топади. Шу бонс «Садди Искандарий»да Самарқандни ҳавас ва ихлос билан васф этади, «Темурбек наслидан султон Улуғбек, Ки жаҳон кўрмади султон анингдек», деб Улуғбекка қасида ўқийди. «Мажолисун-нафонс»да султон Улуғбек қотили, падаркуш Абдулатифга хонс тавсиф беради: «Абдулатиф мирзо — савдойи мизож ва васвасий табъ ва девонасор киши эрди. Бундан ўзга дағи ғариб бадфеълликлари бор эдиким, зикридин беҳижоблик лозим келур... Утар дунё маслаҳати учун донишманд ва қари ва подшоҳ отасини ўлтурди. Ҳар ойинаким, салтанат Шируяга вафо қилганча анга қилди» (А. Навоий, Асарлар, 15 томлик 12 том, 172-саҳ.).

Хуросон ва Мовароуннаҳрга йиғирма йил ҳокимлик қилган Абусаид замонида иқтисодий-маданий таназзулни, юрт нотинчлигини ўз кўзи билан кўрган, ўткир тафаккур нури, беором инсоний қалби билан мушоҳада этган Алишер Навоий учун юрт ободонлиги, халқ тинчлиги, адолатли ҳукмдор, буюк Орзу ва Умидга айланди. Бу Орзу ва Умид мутафаккир Шоир, адолатли Амир

ҳаёти ва ижодининг моҳияти—мезони бўлиб қолди. Шу эҳтиёж туфайли «Адолатли подшоҳ» фазилатлари хусусида ўғит-насиҳатлар битди.

1469 йил Абусаид Озарбайжон, Ғарбий Эрон ва Ироқ ерларигача ҳукмрон бўлган туркманларга қарши урушда енгилди ва ҳалокатга учрайди. Ҳирот тахтига Ҳусайн Бойқаро чиқади. Болаликдан дўст тутинган, бирга таҳсил ва тарбия кўрган Алишер Ҳусайннинг ҳамма ҳолатидан огоҳ, унга маслаҳатдош, кўмакдош эди. Навоийнинг аввал муҳрдор, сўнг Амир бўлишида ноёб истеъдоди, иқтидори сабаб бўлса, иккинчидан Ҳусайннинг бир умр дўст-биродарлиги, ҳамкорлиги ҳам сабаб бўлди.

Алишер Навоий насиҳатларининг энг чўққиси — Хуросон ва Мовароуннаҳрда ижтимоий-иқтисодий бақувват, марказлашган давлат қарор топтиришга қаратилган даъватлардир. Навоий Амир Темур бино этган буюк давлатни Орзу ва Умид қиларди. Зеро, Хуросон, Хоразм ва Шимолий-шарқий Эрон ҳудудларида темурийларнинг энг сўнгги йирик давлати — Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлик қилган бу давлатнинг вужудга келиши ва қирқ йил сақланиб туришида Шоир ва Амир Алишер Навоий хизматлари беқиёсдир. Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаро саройида арбоб сифатида юртда деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотик, адабиёт ва санъат ривожини учун, халқнинг фаровон ва осойиш яшаши учун куч-қувватини, ғайрат-шижоатини сарф этди. Бироқ Ҳусайн Бойқаро давлатининг сиёсий бошқаруви нчдан заъф бўлгани, яъни вилоятлар ҳукмдорларнинг мустақил бошқарувига бериб қўйилгани сабабли ҳокимлар, ҳатто ўз ўғиллари — Бадиуззамон, Муҳаммад Султон исёнлари юз беради. Иқтисодий танглик туфайли Ҳиротда, вилоятларда халқ қўзғолонлари кўтарилади. Қолаверса, Ҳусайн Бойқаро саройи фитна-фасод, ифвондан ҳам ҳоли эмас эди. Набираси Мўмин Мирзонинг ўлдирилиши бежиз эмасди, албатта.

Алишер Навоий ана шундай оғир вазиятда ишлади: давлатнинг мустақиллигини, бехатарлигини сақлаб қолиш мақсадида халққа мурожаатлар, панду насиҳатлар қилди, шаҳзодаларнинг исёнларидан норози бўлиб уларга мактублар йўллади, кези келганда қўлига қилич олиб жангга кирди, кўпроқ қиличдан кўра қалам кучидан, обрў кучидан фойдаланди.

Навоий сарой теварагига мамлакат алломаларининг «қаймоғи»ни тўплади: тасаввуфнинг буюк намояндаси шайх Абдурахмон Жомий, Сайид Ҳасан Ардашер, Паҳ-

лавон Муҳаммад Маҳмуд, Аҳмад Ҳожибек, Шайх Су-хайлий каби ўнлаб олиму фузалолар Навоийга ҳамкор, ҳамнишин эди. Қизиғи шуки, бу олимлар мамлакатнинг турли музофотлари фарзандлари эди: Жомий ҳиротлик, Саййид Ҳасан Ардашер шаҳрисабзлик, Паҳлавон Маҳ-муд хоразмлик, Аҳмад Ҳожибек, Шайх Сухайлий са-марқандлик эдилар.

Шоҳруҳ даврида Ҳирот Урта Шарқдаги йирик ва обод шаҳарлардан бири эди. Уртада йигирма йилча иқ-тисодий ва маданий тушкунликка юз бурса-да, Бойқаро ҳокимиятга келгач, Ҳирот қадимги қаддини ростлади. Айниқса, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо ривож-ланди. Бунга Навоий раҳнамолик қилди. 1470 йил На-воий муҳрдорлик лавозимига тайинланади. Муаррих Мирхонд «Равзатус-сафо» асарида воқеани шундай ин-шо этади: «Салтанат ва жаҳонбонлик тонг отган чоқнинг аввалида ул ҳазрат (Султон Ҳусайн Мирзо) улуғ муҳ-рини сақлашни Амир Алишерга топширди ва ул Амир бир неча вақт муҳрдорлик лавозимида ўтириб, хизмат даражасини осмондан ҳам оширди... Ва шундай дара-жага етдики, борча турк ва тожикнинг муҳим ишлари-ни ҳал этиш, борча яқин ва узоқнинг муҳим талаблари-ни саронжом этиш унинг тўғри иш тутувчи ихтиёрига топширилди».

1472 йил Алишер Навоий вазирликка тайин этилади. «Амир Алишер аввал бу буйруқни қабул этишдан бош тортти, сўнгра ҳоқоннинг кўнглига рноя қилиб, бу ман-саб эгаси бўлди». (Мирхонд. «Равзатус-сафо»). «Алишер Навоий Амир бўлгандан кейин яраланган давр жароҳат-ларига малҳам қўйиб, сералам дунё касалларига адо-лат шарбати билан шифо бахш қилди. Бир неча йил «халқ ўртасида ҳукмронлик қилсангиз, адолат билан ҳукм юритинг» сўзларига амал қилиб... амирлик манса-бидан истеъфо берди» (Хондамир. «Мақоримул-ахлоқ»).

Амир Алишер Навоий мамлакат ободонлиги учун қайғурди. Бинолар, кўшклар, масжид ва мадрасалар, хонақоҳ ва мақбаралар, ҳаммом ва шиғохоналар, йўл-лар ва кўприклар, ҳовузлар ва ариқлар барпо этишга бош-қош бўлди. Хондамир маълумотларига кўра, На-воий 52 работ, 20 ҳовуз, 16 кўприк, 9 ҳаммом, кўплаб масжидлар қурдирган. Унинг «Ихлосия», «Халосия», «Шифоня» мадрасаларида юзлаб илми толиблар таҳсил олганлар. Бу биноларнинг аксарияти Навоий маблағи-га барпо этилган. Бобурнинг иқрор бўлиб ёзишича,

«Мунча бинойи хайрким, ул (Алишербек) қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлиши бўлмай» (Бобурнома, 233-саҳ.).

Навойи «Вақфия» асариди саройдан бўшаган йили Хусайн Бойқаро «сарой ва ҳовли ясағали ер иноят қилди» деб ёзади. «Вақфия»да 1481—1482 йилларда қурдирган бинолари рўйхати келтирилиб, улар орасида Марғани кўшкни ёнида барпо этилган сарой ва боғ биринчи бўлиб тилга олинади. Хусайн Бойқаро шу саройга келиб ўтиришни, Навойи уюштирган фозиллар суҳбати ва мажлисини хуш кўрар экан: «Ул ернинг ҳавоси руҳпарварликда жаннат ҳавосидан нишон айтур ва ели ҳаётбахшлиқда фирдавс насмидин намуна кўргузур» («Вақфия»).

Давлатшоҳнинг «Тазкира»сида ушбу иншонни ўқиш гоят мароқли: «Бу буюк Амир бугун давлатнинг ҳимоячиси ва миллатнинг таянчидир. Улуғ подшоҳ (Хусайн Бойқаро) унинг фойдали насиҳатларидан фойдаланур ва мансаб эгалари ва мартаба арбоблари унинг шарафли суҳбатидан шод ва рози эдилар... Унинг тўғри йўлдан борувчи фикри истадики, нимагаки эга бўлса, ортиқчасини яхши ва тоза ишларга сарф қилгай. У ўз молу дунёсининг энг тоза қисмини мамлакатда мадрасалар, масжидлар, работлар ва шунга ўхшаш фойдали бинолар ва шифохоналар яратишга сарф этди. Унинг вақфининг миқдори беш юз туман (5 млн сўм)дан ортар эди. Амирнинг янги қурган биноларининг бир қанчалари Хиротдадур. Чунончи, «Инжил» ариғи бўйидаги Масжиди жомеъ, хонақоҳ, шифохона; (Хиротдан ташқарида) «Работи Ишқ, Работи Санг; Шайх Фаридиддин Аттор қабри устида солинган иморат; Работи Яздбодки, Нишопур атрофидаги кентларнинг биридадур; Гуласт булоғи Хуросоннинг машҳур булоқларидан бири бўлиб, Тус вилоятининг юқорисидадур; бу булоқ суви Машҳадга келтирилдики, бу ишни бир неча подшоҳлар қилмаган эдилар, бу ариқнинг узунлиги ўн тошга (70—80 км) яқиндур... Ва бошқа иморатлар ва фойдали ишларким, Амир қилғондур, уларни кенг равишда айтиб ўтиш мумкин эмас, саноқ ва ҳисобдан ортиқдур»...

Шўролар даврида ёзилган кўпгина тарихий ва адабий асарларда Навойи ва Бойқаро муносабатлари синфий баҳоланиб, Шоҳ ва Шоирни бир-бирига қарама-қарши қўйиш мақсадида «Навойи Астрабодга сурғун қилинган», дейилади. Аслида воқеа бундай кечган эди: 1487 йил Хусайн Бойқаро Марвда қишлашга қарор бериб, Астрабод ҳокими Амир Мўғулни ҳузурига чақи-

риб олади ва ўрнига ҳокимликни Навоийга туҳфа этади. Навоий аввал рози бўлмайди, Султон қистовидан сўнг мажбур Астрабодга жўнайди ва юртни адолат билан идора этади. Уша йили Бойқаро бундан тўққиз йил аввал Навоий тарафдорлари Ҳожа Низомулмулк ва Ҳожа Афзалиддин Муҳаммад саъй-ҳаракати билан саройдан узоқлаштирилган Ҳожа Муҳаммад Мажидиддинни яна вазирликка кўтаради. Мажидиддин юрт бошига кўп солиқлар солади, игво ва фасодни кучайтиради, Навоий тарафдорларидан аёвсиз ўч олади...

Мирхонднинг «Равзатус-сафо» асарида айтилишича, Навоий Астрабодда ҳоким бўлиб турганида баъзи ишлар билан ўгай укаси Ҳайдарни Ҳиротга жўнатади. Табиатан довдир, мажнунсифат Ҳайдар маст ҳолатда Ҳиротда гап тарқатадики, подшоҳнинг кишилари ошпазга Алишернинг овқатига заҳар солиб беришни буюрибдилар, шу сабаб Алишер исён кўтариш ниятидадир. Бу гап қулоғига етгач Бойқаро Ҳиротга мактуб йўллаб, Алишерни заҳарлаш унинг хаёлига келмагани, бу игво эканини баён қилади... Алишер зудлик билан Ҳиротга келиб, Ҳайдарнинг ҳамма гаплари игво эканини айтади ва уни кишанга солдиради. Сўнг Навоий қаттиқ илтимос қилиб Ҳиротда қолади ва ҳеч қандай мансабда бўлмасликни подшоҳдан ўтиниб сўрайди. Мажидиддин ҳам Навоий билан ярашади, унга қарши иш қилмасликка ваъда беради.

Балх ҳокими Дарвеш Али (Алишер Навоийнинг туғишган укаси) акасининг давлат ишларидан четлатилганидан норози бўлиб, ёмон кун ўзининг бошига ҳам тушишидан хавотирланиб, Мажидиддинни саройдан узоқлаштиришни, акс ҳолда исён кўтаришни Бойқарога баён қилади. Шу тариқа Мажидиддин уч йил ҳукмронликдан сўнг мансабдан тушади, ҳажга жўнаб йўлда вафот этади. («Алишер Навоий» драмаси ва фильмида Мажидиддиннинг Бойқаро мастлигидан фойдаланиб Мўмин Мирзони ўлдириш ҳақидаги фармониغا муҳр бостириб олиш эпизоди тарихий ҳақиқатга зид бўлиб, у ёзувчининг бадий тўқимасидир. Мўмин Мирзо ўлимига Ҳожа Афзалиддиннинг бир оғиз нотўғри маслаҳати сабаб бўлган эди).

Навоий насиҳатларидан бири шуки, подшоҳларга яқин бўлмоқ — аждаҳо комида яшамоқдир! Бу ҳолатни буюк мутафаккир ўз бошидан кечирди. Навоий насиҳатларидан яна бири — бу мамлакатни идора этишда

ҳокимлар амал қилиши лозим бўлган қонун-қоидалардир!

Навоий Астрабодда ҳокимлик даврида Бойқаронинг давлатни бошқариш ишларидан хавотирга тушиб, унга мактублар ёзади. Мамлакатни идора этишнинг ҳамма жабҳалари қамралган «Муншоат»да айтиладики, тонгда туриб намоз ўқишга интизом қилинса; ҳарамдан чиққач эрталаб кишиларнинг арз-доди эшитилса; уларга адолат қилинса; кечқурунлари овқат ейилиб бўлгандан сўнг қабулхонада аркони давлат билан мол-мулк ишлари муҳокама қилинса; аркони давлат кунлик ишлардан ҳисоб бериб турсалар, чоғир ичишдан қаттиқ сақланилса; бўш вақтларда кутубхонада қироат қилинса, аркони давлатга, вазирларга таворих китоблари, хусусан, «Зафарнома» такрор-такрор ўқиб туриш буюрилса; Ироқ мамлакатига ақлли-хушли кишилар юбориб, у ердаги ишлардан хабар олиб турилса; девон беклари маҳкамада мусулмонлар ишини тўғри йўлда бўлишига бош-қош бўлсалар; базм ва мажлисларда чоғир ичишга ҳирс қўйилмаса, мажлислар тартиб билан ўтказилса, тайин этилмаган кишилар киргизилмаса; чегараларнинг дарвозалари қаттиқ қўриқланса; бошқа юртлардан келган бозиргонлар, савдогарларга ҳурмат-эътибор кўргузилса, улардан солиқ шарият қонунлари асосида олинса, гуноҳ қилганлар қаттиқ жазоланса ва бу ҳолат бутун мамлакатга тарқатилса...

Навоийнинг бир туркум насиҳатлари мамлакат ижтимоий табақалари маишати ва ахлоқи хусусидадир. Навоий яшаган замонда Хуросон ва Мовароуннаҳрда заминдор бойлар ва деҳқонлар табақаси мавжуд эди. Булардан ташқари бир неча ижтимоий гуруҳлар бор эди. Ҳатто деҳқонлар таркиби ҳам бир неча хил бўлиб, улар ўзига тўқ, ўрта ҳол чорикор ва корандалар, қашшоқлар тоифаларига бўлинган эди. Навоий «Маҳбулқулуб» асарида жамият кишиларининг маънавияти, саводхонлиги, мансаби, ахлоқий фазилатлари, илми ва диний мақомига қараб тоифаларга ажратади ва уларга тавсиф беради. Навоий кишиларни ижтимоий гуруҳларга бўлишда ахлоқий омилни асос қилиб олади: одамлар яхши ва ёмон хислатли бўладилар. Навоийнинг одамларни ижтимоий гуруҳларга ажратиш хусусидаги насиҳатларининг моҳияти шуки, яхши ва ёмон фазилатли кишиларни бир-биридан фарқ қила билишдир: «Бу хилдаги ҳаёт қийинчиликларини бошидан кечирмаган ҳамсуҳбат ва дўстларни хабардор қилмоқ ва бу ҳоллар-

дан огоҳлантирмоқ лозим кўриндики, ҳар тоифанинг хислатларидан маълумотлари ва ҳар табақанинг аҳволдан билимлари бўлсин, кейин муносиб кишилар хизматига кирсинлар ва номуносиб одамлар суҳбатидан тортинишни зарур билсинлар ва барча одамлар билан махфий сирлардан сўз очмасинлар. Шайтонсифатлар ҳийла ва алдовларига ўйинчоқ бўлиб қолмасинлар. Қимки ҳар хил кишилар билан суҳбатлашишни ва яқинлашишни ҳавас қилса, бу каминанинг тажрибаси ўшалар учун етарлидир». (А. Навоий. Асарлар, 15 томлик, 13-том, 183-саҳ.)

«Маҳбубул-қулуб»да жамиятнинг ўттиз тўрт табақаси ҳақида сўз боради. Навоий ҳамма тоифадаги кишиларнинг турмуш тарзи, руҳияси, хулқ-атворидан огоҳ бўлгани учун уларга жамиятдаги мақомига қараб тавсиф беради: султонлар, беклар, вазирлар, садрлар, ясовуллар, солиқ йиғувчилар, навкарлар, чериклар (аскарлар), савдогарлар, миршаблар, қоровуллар, шайхлар, масжид имомлари, шайхулисломлар, сўфийлар, воизлар, муфтийлар, дарвешлар, деҳқонлар, косиб ва ҳунармандлар, ғариб ва муҳтожлар, гадойлар...

Навоий жамиятнинг «олий» табақаси — султонлар ҳақида сўзлаганда, халқ ғам-ташвишларига шерик бўлган, юртни адолат билан идора этган кишиларни — инсонпарварликни, улуғлайди. Зеро, халқ орзу-умидлари, фаровонлиги ва тинчлиги кўп жиҳатдан подшоҳ шахсига боғлиқ. Навоий юрт ҳокимлари ҳақида сўзлар экан, уларнинг мамлакатни обод қилиши, фақир ва ожизларга ғамхўрлиги, безори ва золимларни жазолашини Адолат омили деб билади.

Навоий руҳонийларга баҳо берганда, Амир Темур анъаналаридан келиб чиқади. Аёнки, Амир Темур давлатни идора этишда — ички ва ташқи сиёсатида ислом динига қаттиқ таянган, ўн икки тоифа ва табақа орасида қозилар, саййидлар, муфтийлар, шайхлар, уламо ва мутавалийлар хизматидан фойдаланган, улар ҳурмат-иззатини ўрнига қўйган эди. «Яна тажрибамда кўриб билдимки, давлат агар дину ойин асосида қурилмас экан, тўра-тузукка боғланмас экан, ундай салтанатнинг шукуҳи, қудрати ва тартиби йўқолади. Ва бунақа салтанат яланғоч одамга ўхшарким, уни кўрганлар (жирканиб) кўзини юмадилар. Ёхуд ҳар хил қаланғи-қасанғи одамлар бемалол кириб чиқадиган шифтсиз, усти очиқ, эшиги-тўсиғи йўқ уйга ўхшайди. Шунинг учун ҳам мен ўз салтанатимни дини ислом, тўра ва тузук асосида

қурдим». (Темур тузуклари, «Шарқ юлдузи», 1989, 8-сон, 151-саҳ.)

Навой қозиларнинг ваколоти, уларнинг шариат қонунлари асосида ҳақсизлик ва ўғирликка қарши кураш олиб боришини таъкидлаб шундай дейди: «Қози мусулмонлик биносининг таянчидир ва мусулмонларнинг яхшилик ва ёмонлиги устидан ҳукм юритувчидир». Шоир найрангбоз, жоҳил, нопок дин аҳллари, қозиларнинг ножинс хулқ-атворини қаттиқ танқид қилиб, уларни ислом шариати қонунларига риоя қилишга, мамлакатда тартиб, осойишталик, адолат, фаровонлик ўрнатишга даъват қилади.

Навой бир туркум насихатларида шаробхўрлар, олиб сотарлар, шилқим гадойлар, алдамчи савдогарлар бадфеъллигидан нолиб, ўз меҳнати билан кун кўрувчи, жамики махлуқотларга ризқ-рўз ато этувчи деҳқонлар ва ҳунармандлар меҳнатини қадрлашга даъват қилади. Мутафаккир Навой «Деҳқонки, дона сочар, ерни ёрмоқ билан ризқ йўлини очар...» деб оламнинг ободлигини деҳқон меҳнатида кўради ва уни Одам Атога менгзайди: «(Деҳқоннинг) қўши ҳам икки зўр полвон бўлиб, юкига бўйсуниб, олдида боради: ишлашда ҳамдам ва ҳамқадам, деҳқон уларни суришда худди Одам. Дунё ободонлиги улардан, оламлар шодлиги улардан. Ҳар қаён қилсалар ҳаракат, халққа ҳам овқат етар, ҳам барокат... Камбағалларнинг шарбат ва сиркаси ундан, давлатмандларнинг емиши ва аъло шарбати ундан... Қўшчининг ундан муроди ҳосил, сомончи ундан мақсадга восил. Гадойлар у билан тўқ, хонадон ундан маъмур. Новвойнинг тандири у билан иссиқ, унфуруш бозори у билан қизиқ. Фуқаронинг ризқи рўзи, ғарибнинг куч-қуввати дон биландур. Уни еган зоҳид ҳузур билан тоат қиладур. Обидалар ундан қаноат лофини уради. Тиланчи тўрваси бир бурда нондан муҳайёдир, хазиначида дарё ва кон моли ундан тайёрдир». (А. Навой, Асарлар, 15 томлик, 13-том, 29—37-саҳ.) Деҳқон меҳнатини бу қадар баланд қадрлаган, уни жамиятнинг ҳамма тоифаларидан устун қўйиб улуглаган Навой каби мутафаккирлар Шарқда камёбдир!

Навой «Насоимул-муҳаббат мин шамонмул-футувват» асарида ўз қўл меҳнати, ҳунари билан рўзғор тебратган футувва аҳли — азиз-авлиёлар, дарвешларга таъриф-тавсиф беради: Абу Саид Харроз — этикдўз, Муҳаммад Саккок — пичоқчи, Абу Ҳафиз Ҳаддод — темирчи, Абулаббос Ожирий — гишт қуювчи... Навой

маънавий комилликка интилмаган, инсонлик моҳиятини англаб етмаган косиб-ҳунармандларни фош этади: «Бозорда савдогар косиб — тенгрига хоин ва ваъдага козиб. Бирга арзирни юзга сотмоқдин аларга минг мубоҳат, мингга тегарни юзга олмоқдин йўқ зарра уёғ. Ростлик била савдо аларга зиёнкорлик ва ваъдага вафо аларга бадкирдорлик...»

Навоий фикрича, тижорат аҳли — савдогарлар ҳалол ризқ топиш учун узоқ, машаққатли йўлларни босиб ўтади. Бир юртдаги сероб молларни бошқа юртга олиб бориб, у ердаги камёбликка барҳам беради. Савдогарлар деҳқон ва ҳунар эгаларининг меҳнати қадрсизланиб қолмаслигини, бозор мувозанатини, юрт ободонлигини таъминлайдилар...

Навоий жамият кишиларининг табақа ва гуруҳлари ҳақидаги насихатларининг моҳияти шуки, хоҳ у деҳқон, хоҳ савдогар, хоҳ ҳоким, хоҳ олим... бўлсин, улар жамиятнинг тенг аъзосидирлар, турли тоифадаги кишилар бир-бирларига жабр-зулм ўтказмаслиги, таҳқирламаслиги, мансабдорлар мансабини суистеъмол қилмаслиги лозим. Ҳамма шарият қонунларига тўла риоя қилса, жамият гуллаб-яшнайд, Адолат барқарор бўлади! Навоий камбағал, бева-бечораларга ҳам инсоний нуқтаи назардан ёндошиб, уларнинг қонун олдида бошқалар билан тенглигини эътироф этади...

Навоий ахлоқий таълим-тарбиянинг инсон ҳаётидаги ўрни ҳақида гапириб, кексалар ёшлар олдида катта бурчдор эканликларини, улар ёшларга тарбия-таълим бериш учун вақтини ҳам, кучини ҳам аямасликлари лозим, дейди: «Адаб кичик ёшлиғларни улуғлар дуо-сиға сазовор этар ва ул дуо баракати била умрдин бархурдор... Улуғларни кўзга улуғ қилур, атворидин халқ улуғлиқ билур... Табиатга инсоният тарийқида андом берур ва мижозға одамийлик манзилида орам еткурур».

Навоий бутун ижодида инсон ҳуқуқларини, унинг ор-номуси ва қадр-қимматини ҳимоя қилади. Инсон энг олий мавжудот бўлгани учун юксак иззат-ҳурматга лойиқ. Шоир ўзининг «Вақфия»сида бундай деб ёзди: «Бутун осмон ва осмондаги жами нарсалар, бутун ер юзи ва ер юзидаги жами нарсалар, ҳамма денгизлар ва унда мавжуд бўлган ҳамма нарсалар, ҳамма мамлакатлар ва уларда бор бўлган жами неъматлар — бари энг яхши нарсалар инсон учун, унинг бахт-саодати учун

яратилган; буларнинг жами — инсонга хизмат қилмоғи керак».

Навоий фалсафий-ахлоқий қарашларида дунёда инсондан бўлак камолот йўқ, чунки унга «бебаҳо марварид» — ақл-заковат кучи ҳадя этилган, унда «сирри-асрорларни ва юксак чўққиларни билиш қобилияти» мавжуд, унинг кўмагида инсон «улуғ зафарлар»ни бажо келтириши лозим, деб таълим беради.

«Офарин ишдин қилиб инсон ғараз,
Они айлаб халқ ичинда беаваз...
Бошига қўюб ҳидоят тожини,
Қисмати айлаб шараф меърожини.
Олам ичра андоқ айлаб нуқтадор,
Ким бўлуб ҳайли малакка пешво».

Алишер Навоий ҳам яхшилик тушунчасини инсон ҳаёти, унинг яхши фазилатлари, олижаноб ишлари орқали талқин этади. Навоийнинг фикрича, яхшилик ғоялари қонунийлик ва адолат, тинчлик ва озодлик, муҳаббат ва дўстлик, садоқат ва самимийлик, саҳийлик ва кенгабағирлик шароитида ўзини кўрсатади. Навоий айтадики, инсоннинг ҳеч қандай бойлиги ва юқори мартабаси унинг ўзини «яхши одамман» деб аташи учун ҳақ-ҳуқуқ бермайди. Навоийнинг эътиқодича, яхшилик яхши ишларда гавдаланади, яхши ишлар эса инсон номини абадийлаштирадики, ҳаётнинг мангулиги ҳам ана шунда намоён бўлади. Навоий халқ манфаатларини ўз манфаатларидан юқори қўйиб, кишиларга кўпроқ яхшилик келтирадиган одамларни астойдил қадрлар эди.

Навоийнинг айтишича, нимаики яхшилик ва бахт-саодатга зид бўлса, шуларнинг ҳаммаси ёмонликдир. Навоий учун ёмонлик, энг аввало, халқнинг осойишта ва бунёдкор ҳаётини бузувчи нарса бўлиб, у муқаррар равишда халқнинг хўрланишига ва ижтимоий офатларга олиб келади. Навоий халққа зўравонлик қилишни энг улкан ёвузлик, деб билади ва шу сабабли аввал бошданоқ шоир ўша даврда жуда ҳам авж олиб кетган қон-қардошлар урушлари ва ижтимоий фалокатларга қарши баралла бош кўтариб чиқади. Навоий ана шу ёвузликнинг бутун мудҳиш оқибатларини жонли мисолларда кўрсатиб беради. У ёвузликнинг моҳиятини хунрезлик ва адолатсизликда, сарой текинхўрларининг шафқатсизлиги ва алдамчилигида, уларнинг хиёнаткорона иш туттишлари ва ғайриинсонийлигида, очкўзлиги

ва маккорлигида, ёлғончилиги ва мунофиқлигида, хасислиги ва тошбағирлигида, деб билади.

Навоийнинг фикрича, одам энг аввало ҳалол ва ҳақгўй бўлиши лозим. Бу инсон моҳиятининг ўзидан келиб чиқадиган ахлоқий фазилатлардир. Ҳалоллик ва ҳақгўйлик унинг йўлчи юлдузи бўлмоғи керак, акс ҳолда «ҳар кишиким, тузлуқ эрур пешаси, Қажров эса чарх не андешаси». Шоир айтадики, инсон ким бўлмасин (султон ёки хон, амалдор ёки оддий киши бўладими, барибир) ҳалоллик ва ҳақгўйлик унинг ҳаётининг мазмунини ташкил этиши лозим, чунки муваффақият гарови фақат шулардадир, фақат ана шулар орқалигина бахтга эришиш мумкин.

Навоийнинг фикрича, киши қатъиятли бўлиши ҳамда ўз мақсадига эришиш имконияти олдида иккиланмаслиги, ҳақиқат учун ҳормай курашиши ва уни дадил излаши лозим. Навоийнинг бош қаҳрамонларидан бири бўлмиш Фарҳод худди ана шундай ахлоқий фазилатлар соҳиби эди.

Навоийнинг айтишича, мардлик ва олижаноблик инсоннинг виждон амри билан ўз фуқаролик бурчига содиқлиги белгиси сифатида намоён бўлади. Демак, виждон бўлмаса садоқат, садоқат бўлмаса мардлик ва олижаноблик бўлмайди. «Қарам ва мурувват ота ва онадурлар, — деб ёзади Навоий, — вафо ва ҳаё икки ҳамзод фарзанд. Ҳар неча ул иковга нур била сафодур, бу иковга итгисол била пайванд. Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ».

Навоий саховат ва ҳиммат инсоннинг энг юксак фазилатларидан бири деб ҳисобларди. Шоир бу ахлоқий хислатлар ҳар бир кишига хосдир, чунки у ўз табиатига кўра яхшилик сари ва муҳтож кишига фойдали бўлиш сари интилади, дейди. Ана шу фазилатдан маҳрум бўлган кишиларни мутафаккир дурсиз чиғаноққа, кўклам фасли ёмғир келтирмайдиган булутга ўхшатади.

«Саховат, — деб ёзган эди Навоий, — инсоният боғининг бовар шажаридур... Саховат одамига бадандур ва ҳиммат анга руҳ ва ҳиммат аҳлидин оламда юз минг футуҳ. Ҳимматсиз киши эр сонида эмас, руҳсиз баданда киши тирик эмас».

Навоий халқнинг расм-русмлари ва миллий одатларини жуда нозик тушунар эди, шу сабабли инсон хулқ-атвори маданиятининг ҳатто энг майда кўринишлари ҳам унинг диққатидан четда қолмади. Жумладан,

шоир ҳазил-ҳузул қилиш пайтида муайян чегарадан чиқмасликни маслаҳат беради. Чунки бемаза ҳазил одамнинг кўнглига озор бериб, унинг кайфиятини бузиши мумкин. У ҳазил-мутойиба қилиш керак, чунки ҳазил хушчақчақлик сабабидир, аммо ҳазил ҳеч маҳал бирон кишининг нафсониятига тегмаслиги ва ҳазилда қўпол гаплар бўлмаслиги, аксинча, ҳазил қизиқ, кишини қойил қолдирадиган бўлиши керак, дер эди. Агар шундай бўлмаса, «ҳазилга шуруъ беҳурматлиғ ортар ва ҳазилнинг ниҳояти жидолга тортар».

Навоий фалсафий, адабий эстетик қарашлари меҳварида комил инсон тарбияси, унинг гўзалликлар қуршовидаги ҳаёт тарзи қандай бўлиши керак, деган масала туради. Навоий гўзалликни, нафис санъатни юксак қадрлайди. Нафис санъат инсон маънавий олами, камоли учун калит эканини таъкидлайди. Навоий бир шеърининг мазмуни бундай: бизга яна бир шифо дори си берилган бўлиб, уни санъат деб атайдилар, гўзаллик яратувчи санъаткорлар чизган расмлар — мўъжизакордир. Улар инсон руҳига майин таъсир қилиш қудратига эга.

Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида Фарҳод деворларни суратлар билан безаб, уларда Ширин расмини чизганлиги, Ширин ғоят гўзал ҳур-парилар қуршовида ҳам ўзининг беқиёс ҳусни билан ажраб тургани тасвир этилганини ҳикоя қилади.

Навоий адабий, тарихий ва фалсафий асарларида гўзаллик, нафис санъат ҳақидаги фикрлар тўлиб-тошиб ётибди. Шу билан бирга унинг адабий-эстетик қарашлари «Мажолис ун-нафоис», «Мезон ул-авзон» ва «Муфрат» асарларида ёрқин ифодаланган. «Мажолис ун-нафоис»да 450 дан зиёд шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида сўз юритилиб, улар ижодининг энг чўққисини кўрсатувчи асарларидан мисоллар келтиради, уларнинг ютуқ ва камчиликларини баҳолайди. Навоий даврида косиблар, ҳунармандлар, усталар, наққошлар, созандалар, ҳофизлар, олимлар, шоҳлар ҳам шеър ёзганлар. У даврда шоирлик — касб бўлмаган. Булар турли эстетик нуқтаи назардаги кишилар бўлиб, улар орасида «изҳори фазилат», «эрмак» учун шеър ёзадиган шаклбозлар ҳам бўлган. Навоий шу хил шоирларни қаттиқ қоралайди.

Навоий бадий сўз санъатининг маърифий-тарбиявий, ҳиссий-руҳий қувватини алоҳида таъкидлар экан, шоир — санъаткорнинг хулқ-атворига алоҳида ўрин

ажратади. Чунки одоб-ахлоқ ислом эстетикасининг таркибий бўлаги бўлиб, мусулмон киши ҳаёти ва фаолияти одоб қоидалари мезони билан ўлчанар, баҳоланар эди. Шу тариқа Навоий шеър соҳибларининг камтарлик, ҳимматлилик, хушмуомалалик, саҳийлик каби фазилатларини зўр қониқиш билан таъкидлайди.

Навоий 450 дан зиёд шоир, адиб, тарихчи, олим, давлат арбобларига таъриф-тавсиф берар экан, улар ҳаёти ва ижодининг энг муҳим нуқталарини қаламга олади.

Тазкирада номлари тилга олинган зотларнинг ҳам-малари замоннинг ўткир нафасли зиёлилари бўлган. Шулардан элликтаси китобат санъатига дахлдор кишилар экан. Тадиқотчи Абдумажид Мадраимов бу кишиларни уч гуруҳга ажратади: 1. Китобат санъати аҳли — хаттотлар, наққошлар (рассомлар маъносида) ва бошқалар. 2. Китобат санъатида ҳам ўз иқтидорини намоён этган ижодкорлар. 3. Китобат санъати ҳомийлари.

Навоий тазкирада йигирма тўрт ижодкорни китобат санъатига қай даражада дахлдор эканини бевосита қайд этиб, уларнинг машғулоти тури ва иқтидор даражасига баҳо беради: Масалан: 1. Мавлоно Юсуф Шоҳ («Китобат фанида мутаййин киши эрди»); 2. Мавлоно Мир Қарший («Саҳҳофлик дўкони бор эди»); 3. Мавлоно Жамшид («ободон котиб ҳам бор») ва ҳ.к.

«Мажолис ун-нафоис»да машҳур мусиқий созандалар, ҳофизлар ҳақида ҳам ажойиб маълумотлар бор. Уша даврнинг машҳур созандаси устод Қулмуҳаммад ҳақида ушбу сўзларни ўқиймиз: «Кичик ёшида ғижжаку чолар эрди. Қобилияти осори ул фанда андин кўп зоҳир эрди, тарбиятига машғул бўлулди. Холо ул фан устодлари мутаадорин анинг мусаннифотин ёд тутиб, шогирд-лигига баъзи мубоҳибдурлар. Толиби илмликка доғи машғулдир, ўзга ушоқ фазойили ҳам бор: маърифати тақвимдек, наққошликдек, хатдек. Аммо уд ва ғижжак ва қубузни асрида киши анча чола олмас, муаммо қавоидини ҳам мазбут билур».

Хуллас, Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарида улуғ мутафаккирнинг адабий-бадий ва эстетик қарашлари ифодаланган. Айни маҳалда бу асар XV аср иккинчи ярми Мовароуннаҳр ва Хуросон маданий ҳаётини ўрганишда муҳим манбадир.

Алишер Навоийнинг эстетик қарашлари «Мезонул авзон» асарида ёрқин ифодаланган. Буюк мутафаккир бу асарида туркий шеъриятнинг ёзма ва оғзаки наму-

налари асосида уларнинг ўзаро муносабатлари, вазнлар хилма-хиллигини тадқиқ этади. Навоий илк бор ёзма ва оғзаки адабиёт ҳамкорлигида юзага келган жанрлар (туюқ), оғзаки адабиётнинг ёзма адабиётга кириб бориши (ўлан-чангий ёки ёр-ёр, қўшиқ) масалаларига алоҳида тўхталади. Навоий ёзади: «Яна қўшуқдурким, урғуштак усулида жоеъдур ва баъзи адвор кутубида ул усул зикр бўлибтур ва ул суруд аъробнинг тева сурад худилари вазни билан мадиди мусаммани салимда воқеъ бўлур, анинг асли бу навъдурким, байт:

Ваҳки, ул ой ҳасрати, дарду доғи фурқати,
Ҳам эрур жонимға ўт, ҳам ҳаётим офати
Фоилотун фоилен фоилотун фоилен

Аmmo бу латиф замонда ва шариф давронда бу сурудни рамали мусаммани маҳзуф вазнига элитиб, мусиқий ва адвор илмида мулойим таълик, беназир йигитлар, ғариб нағамат ва алҳон билан ажаб тасарруфлар қилиб, султони соҳибқирон мажлисида айтурларким, анинг мулойимлиғи ва хушояндалиғи васфқа сиғмас ва рабояндалиғи сифатида келмас, балки ул ҳазратнинг ихтироидур ва бу ҳам ҳазратнинг Масиҳосо анфоси натойижидин истижҳодга келтурмак муносиброқ эрди, андоғким байт:

Сабзан хатнинг саводи лаъли хандон устина,
Хизр гўё соя солмиш оби ҳайвон устина.
Фоилотун, фоилотун фоилотун фоилен».

(А. Навоий, Асарлар, 15 томлик, 14-том, Т, 1967, 180-бет)

Бу мисолдан кўринадики, XV—XVI асрларда туркий-тархоний, ўлан-қўшиқларнинг ғазал шаклида яратилиши туркий халқлар оғзаки ижодидаги адабий жанрлар хусусиятининг ғазал шаклига кириб бораётганидан шохидлик беради. Навоий ана шу муаммони илк бор англаб, унга ўз муносабатини билдирди.

Навоий «Мезон ул-авзон» асарида халқ қўшиқларининг саккиз тури (туюқ, чанги, туркий, арзуворий, муҳаббатнома, мустазод ва бошқалар) ҳақида маълумот бериб, уларнинг вазн хусусиятларини кўрсатади.

Машҳур тарихчи Хондамир «Макарим ул-ахлоқ» асарида Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарининг эстетик аҳамияти ҳақида бундай дейди: «Эҳсонлар эгаларидан энг гўзалининг таснифларидан тагин бири «Рисо-

лаи мезон ул-авзон»дир. Бу китоб туркий тилда аруз фани ҳақида ёзилган бўлиб, Олий Ҳазратнинг чуқур ва нозик шеърлар тўқишда жуда кўп истеъдодли ва ортиқ даражада маҳорати бор эканлиги мана шу китобдан аниқ маълум бўлади. Чунки у ўтмишдаги олимлар ва шоирларнинг сезгилари нури тушмаган бир қанча мақбул баҳр қўшиб, аруз доирасига киритган».

Навоий мусиқа илмини Хожа Юсуф Бурҳондан ўрганиб, мусиқанинг назарий ва амалий қирраларини пухта ўзлаштирган эди. «Бобурнома»да Навоийнинг машҳур асарлари саналгандан кейин «Яна илми мусиқийда яхши нималар боғлабдур, яхши нақш (ашулали куй)лари, яхши пешров (ашуласиз куй)лари бордур» дейилади.

Абдурауф Фитрат «Ўзбек мусиқаси ва унинг тарихи» асарида қадимда хонақоҳларда айтиладиган «Нақши мулло» куйи Жомий асари, «Шашмақом»даги «Қари Наво» куйи эса Алишер Навоий асари эканини эслатиб шундай ёзади: «Бу кун Ўзбекистоннинг кўб ўринларида «Қари Навоий» исмли бир куй бор. Бу куйнинг жуда эски бир куй экани ҳар томонда сўйланиб турадир. Бухоронинг эски мусиқийшунослари орасида бу куйнинг Навоий асари бўлгани сўйланадир. Мана шу маълумотлардан сўнг «Қари Навоий» куйининг Алишер Навоий асари бўлгани эҳтимоли кучланиб қоладир. Ҳар ҳолда биз шу эҳтимолни кўзда тутуб «Қари Навоий» куйининг нотасини асаримизга илова қилишни муносиб кўрдик. Навоийнинг мусиқийга хизмати ёлғуз куйлар басталамак билан қолмайди. Навоий энг буюк мусиқий устодларини, энг истеъдодли мусиқий талабаларини ўз тарбиясига олди. Уларнинг маълумотларини ортирмоқ учун мусиқий рисоалар ёздирди. Бу тўғрида Бобур Мирзо ўзининг «Бобурнома»сида «Устод Қулмуҳаммад-у Шайх-и Нойий ва Ҳусайн Удий-ким, созда (чолғуда) саромад (илгари босқан) эдилар, бекнинг (Навоийнинг) тарбийат-у тақвийати билан мунча тараққий-у шуҳрат қилдилар» дейди. Навоийнинг ўзи «Хамсату-ул-мутаҳаййирин» деган китобида устод Қулмуҳаммаднинг шогирдлик вақтида жуда истеъдодлик эканини, ҳар нарсани бот ўрганиб, яхши чалганини сўйлайди-да, мусиқийда у унинг назарий маълумотини орттирмоқ учун тўрт буюк устодга тўртта мусиқий рисоласи ёздирганини, рисоаларни фанн-и таълим ёғидан ярарлиқ топмагани учун, энг сўнг Мулло Жомийдан сўраб, бешинчи

рисола ёздирганини хабар берадир. Навоийнинг ўзи ҳам мусиқийда бир рисола ёзган деб сўйланмакдир».

Навоийнинг адабий-назарий қарашлари ва эстетикасида бадиий адабиёт маънавий ҳаётнинг муҳим бир соҳаси ҳисобланиб, санъаткор ҳаётга, инсон маънавий эҳтиёжига, инсоф ва адолатнинг барқарор бўлишига хизмат қилиши, энг яхши инсоний ҳислат ва фазилатларни тарғиб этиши, китобхон онгги, ҳисси ва дидига таъсир кўрсатиши лозимлиги айтилади.

Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарини вафотидан икки йил олдин ёзиб тугаллаган эди. Айтиш жоизки, бу асар улуғ Амир ва Шоирнинг роҳатбахш ва машаққатли онларга тўла ҳаётида орттирган тажрибалари қаймоғи— Ибрат китобидир. Китоб муқаддимасидаги ушбу сатрлар Навоий ҳаётининг тўла мазмунини ифодалайди:

«Ғаҳи топдим фалакдин нотавонлиқ
Ғаҳи кўрдум замондин камронлиқ.
Басе иссиғ-совуқ кўрдум замонда
Басе аччиқ-чучук тоттим жаҳонда...

Гардун ғаҳ манга жафоу дунлик қилди,
Бахтим киби ҳар ишта забунлик қилди.
Ғаҳ ком сори раҳнамунлик қилди,
Алқисса: басе буқаламунлик қилди».

(А. Навоий. Асарлар, 15 томлик, 13-том, 7—8 саҳ.)

Мутафаккир Навоий ҳаётнинг буқаламунлиги ва ҳар ишда забунлик қилганини надомат билан тилга олар экан, аввало, турк улуси маданиятини юксалтириш, Хуросон ва Мовароуннаҳр ижтимоий-иқтисодий куч-қудратини мустаҳкамлашдаги саъй-ҳаракатлари кўп ҳолларда бекор кетгани, орзу-умидлари пучга чиққанини назарда тутди. Юксак инсонпарварлик ахлоқи тарғиб қилинган «Маҳбул-қулуб» асари Шоир ва Амир Навоийнинг — донишманд қариянинг умри охирида қавмларига, қолаверса, бани башар фарзандларига айтган насиҳатлари ва васиятларидир. Мана ўша охириги васиятлардан сатрлар: «Яна бир улуғ иш эҳсондир. Барча мазҳаб ва миллат кишилари олдида исботлангандирки, яхшилиқнинг яхшилиқдан бошқа эвази йўқдир. Эҳсон деган сифатни абадий саодат бил. Аммо бу замон ва давронда... бу варақ тескари айланиб кетган ва бу ҳукм акс натижа бергандир... Ҳар кимга бир хизмат қилсанг ўн қаттиқликни кўришга тайёр туриш

керак... Кимники, бир олқишладинг — кўп қарғиш эшитиш билан қутула олмайсан... Бировга бир пиёла чой берсанг, эвазига қадаҳ-қадаҳ қон ютмоқ керак. Бировга бир қадаҳ асал ичирсанг, ундан коса-коса заҳар ичмоққа тайёр туриш керак...» («Маҳбубул-қулуб», 48—49-саҳ.)

Буюк мутафаккир Алишер Навоий комил ва маърифатли Инсон таълим-тарбияси, ахлоқ-одоби хусусида ёрқин муқоясалар, метафоралар, ривоятлар, ўткир иборалар ва мақоллар билан йўғрилган поэтик ва насрий асарлар — бой маданий мерос қолдирди. Бу мерос комил ва маърифатли Инсон манзаралари — амалдаги ахлоқий хулқ-атвор учун доно маслаҳатлар мажмундир. Ҳикмат устозининг бу ўғитлари бугунги авлод учун ҳам дастурамалдир.

Тарих ғилдираги неча минг йилдирки, ғижирлаб айланмоқда! Неча юз йилдирки, улуғ бобомиз Алишер Навоий насиҳатлари ҳам кеча кечқурун дастурхон бошида падари бузрукворимиз айтган насиҳатлари каби қулоқларимиз остида янграб турибди! Буюк қалб соҳиби Алишер Навоийнинг ҳар бир сўзида баҳри уммон маъноси мужассам!

КАМОЛИДДИН БЕҲЗОД — БУЮК МУСАВВИР

Мовароуннаҳр ва Хуросонда X—XII асрларда ривожланган миниатюра, хаттотлик (китобот), нақш санъати XIV—XV асрларда юксак камолот босқичига кўтарилди. Бу давр Амир Темур ва темурий подшоҳлар Шоҳруҳ, Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро номлари билан боғлиқ бўлиб, бошқа соҳалар қатори тасвирий санъатда ўз мазмун йўналиши, бадий услуби, анъаналари, эстетик қонун-қоидаларига эга бўлган мусаввирлик мактаби вужудга келди. Айниқса, Самарқанд, Ҳирот шаҳарлари улкан маданият марказларига айланди. Амир Темур даврида Самарқандда мусаввир Абдулхайнинг шогирди Пираҳмад Боғишамолий Боғишамол чорбоғи биноларини безагани учун ана шу таҳаллусга мушарраф бўлган эди.

Муаррих Абдураззоқ Самарқандий ёзишича, Мирзо Улуғбек қурдирган расадхонага тўққиз осмон кўриниши, гумбазлари, етти ёритқич сайёра, собит юлдузлар, иқлимлар, тоғ, денгиз, саҳро ва уларда яшайдиган ҳайвонлар тасвири ғоят нафис ва жонли чизилган бўлиб, бу тасвирлар ниҳоятда гўзал ва нишонарли чиққан.

Абдурахмон Сўфийнинг юлдузлар илмига оид рисо-
ласининг Самарқандда 1437 йили кўчирилган нусхаси
ҳам шу тахлит расмлар билан безатилган. Унда юлдуз
туркумлари ҳаётий тасвирлар кўринишида берилган
(Рисола Париж миллий кутубхонасида сақланади).
Низомий Ганжавийнинг «Хамса» асари қўлёзмасига
ишланган (1446—1447 йиллар) миниатюра безаклари
ҳам Улуғбек даври Самарқанд тасвирий санъат макта-
би маҳсули ҳисобланади. Қўлёзмага илова қилинган
муқаддимада Улуғбек салтанати улуғланади. Мусав-
вир—наққош қўлёзма зарварақларини безаган, одамлар-
ни турли ҳолатларда тасвирлаган, ҳар қайсисига алоҳи-
да ўрин бағишлаган. Воқеалар тасвири, пейзаж, табиат
кўринишлари рангларида гилам нақшларидек уйғун-
ликка эришган.

Шарқ миниатюра санъати ўзининг қадимий тарихи-
га эга. Қўлёзма асарларига ишланган нафис, мўъжаз
расмлар, яъни миниатюралар илм аҳли ва санъат шай-
доларини ҳамиша тўлқинлантириб келган. Катта шон-
шуҳратга эга бўлган зарринқалам наққошлар энг нодир
ва бебаҳо қўлёзмаларга нафис миниатюралар чизган-
лар ва бундай қўлёзмалар асрлар оша авайлаб сақлан-
ган, бизгача беэиён етиб келган.

Миниатюра санъати ривожлана бориб, Мовароуннаҳр,
араб, эрон, турк, озарбайжон ва ҳинд миниатюра мак-
таблари вужудга келди. Ажойиб мусаввирлар етишиб
чиқиб, ўз тажрибаларини келажак авлодларга ўргат-
дилар. Бу мактабларнинг ривожи ва юксалишига, ай-
ниқса, Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, Абу Райҳон
Беруний, Абулқосим Фирдавсий, Низомий Ганжавий,
Амир Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий, Алишер
Навоий, Шарафиддин Али Яздий ва бошқа кўпгина
олиму шоирларнинг ўлмас асарлари, уларнинг юксак
бадий-эстетик қарашлари катта таъсир кўрсатди.

Қадимшунос ва шарқшунос олимлар Г. А. Пугачен-
кова, Ҳ. Сулаймон, Н. Норқулов, И. Низомиддинов,
О. Усмонов ва бошқалар XIV—XV асрда Мовароуннаҳр-
да, хусусан, Самарқанд миниатюра санъат турининг
ниҳоятда ривожланганлигини, ўша даврда тасвирий
санъатга оид рисодалар юзага келиб, эстетик тафаккур
тараққий этганини факт ва мисоллар билан тушунтириб
берганлар. Улар Л. А. Иванов, Н. В. Дояконованинг
Ўрта Осиёда XIV—XV асрларда миниатюра мактаби
бўлмаган, деган асоссиз хулосасини рад этдилар.

Г. А. Пугаченкова ва О. Галеркинининг «Миниатюра Средний Азии» (М, 1979) китобида иккита расмга изоҳ берилган. «Самарқанд деворидаги жанг» деган биринчи расмда (бу расм Истамбулдаги Юлдуз кутубхонасида сақланмоқда) Самарқанд деворидаги камон отувчилар орасида Амир Темурнинг невараси Халил Султоннинг сурати бор. Унинг тасвири марказий ўринда берилган ва суратнинг ёнига унинг исми ёзиб қўйилган. Халил Султон Амир Темур вафотидан сўнг тахтга ўтирган эди (1405—1409).

«Улуғбек оила аъзолари ва сарой аҳллари билан лочин овида» деган иккинчи расмда (бу сурат Вашингтондаги Фрир галереясида сақланмоқда) Улуғбек дала шийпонида чордана қуриб ўтирибди. Унинг кўриниши аниқ ифодаланган: қисик кўзли, очиқ юзли, соқолли, бошида эса оқ тивит қалпоқ. Сарой аҳлларининг кийимлари шоҳона. Чехралар тиниқ, табиат манзараси ёрқин ифодаланган. Бу расм 1441—42 йилларда Улуғбекнинг ов машғулотида иштирок этган мусаввир томонидан чизилган деб, тахмин қилинади.

Самарқанд, Бухоро миниатюра мактаби асарларида табиат манзараларига ошуфталик йўли устун ифодаланган бўлса, Ҳирот мактаби мусаввирлари чехрокушойи (портрет) орқали инсон қиёфасини тасвирлашга эътибор бердилар. Тасвирнинг нарсаларга мослиги, ранглар уйғунлиги бу мусаввирларнинг бош мақсади бўлган.

XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳиротда Ҳусайн Бойқаро саройида Алишер Навоий ҳомийлигида Ҳирот миниатюра мактаби вужудга келди. Унга Камолиддин Беҳзод ва унинг устозлари Мирак Наққош Хуросоний, Пир Саййид Табризий (у бухоролик устод Жаҳонгирнинг шогирди эди) асос солдилар. Беҳзод ана шу икки устоздан таълим-тарбия олди ва замонасининг «Монийи соний»и бўлиб етишди. Унинг замондоши, буюк тарихчи Хондамир «Ҳабиб ус-сийяр» асарида Беҳзод истеъдодидан ҳайратланиб шундай ёзган эди: «Моний мўйқаламига ўхшаш унинг мусаввир мўйқалами бутун дунё мусаввирларини унутишга мажбур қилади, унинг ажойиб ва мўъжизакор бармоқлари эса Одам Атонинг авлодлари орасидаги барча мусаввирларнинг асарларини хира қилиб қўяди. Соф ҳақиқатни ўзида мужассам этган замонамиз ажойиботи бўлган бу мусаввир ҳозирги пайтда бутун дунё ҳукмдорларининг марҳаматига сазовор».

Уша даврда мусаввирлар ҳақида рисола ёзган Қози Аҳмад шундай ёзади: «Қисқа бир вақт орасида Беҳзод шу даражада моҳир мусаввир бўлиб етишадик, ранг тасвир пайдо бўлгандан буён бу соҳада санъат аҳли орасида унга тенг келадиган йўқ эди». Беҳзоднинг яна бир замондоши, моҳир мусаввир, хаттот Дўст Муҳаммад шундай ёзади: «Камолиддин Беҳзод замондош мўйқалам соҳиблари орасида энг яхши мусаввир ва хаттотлар мураббийси, ўз санъатининг чўққисига эришган улуғлардан эди».

Ҳусайн Бойқаро ҳукмдорлиги даврида Ҳирот йирик маданий марказ бўлиб, шаҳар юзлаб шоирлар, файласуфлар, олимлар, мусаввирлар, ҳофизлар мажлихонасига айланган эди. Султон Ҳусайннинг ўзи нозиктаъб шоир, нафис санъат шайдоси ва билимдони сифатида моҳир ижодкорлар ҳомийси эди. Шоир ва алломалар Жомий ва Навоий, муаррихлар Мирхонд ва Хондамир, хаттотлар Султон Али Машҳадий ва Камолиддин Беҳзод, олимлар Ҳусайн Қошифий ва Зайниддин Восифий Ҳирот ижодкорларининг гултожи эди. Алишер Навоий лутф қиладилар: «Мен Бойқаро саройидагидек бастакор ва шоирлар, мусаввирлар, хаттотларнинг буюк мусобақаси ўтаётган бирон-бир даврни билмайман». Аслан Ҳиротнинг маданий равнақида Алишер Навоийнинг хизмати катта эди. «Буюк устоз (Беҳзод) ўзининг ҳақиқий машҳур мусаввирлигига Амир Низомиддин Алишернинг марҳамати ва ғамхўрлиги туфайли эришди»,— дейди тарихчи Хондамир.

XV аср маданияти ва санъатининг чин раҳнамоси бўлган Алишер Навоий даҳосидан баҳраманд бўлган Камолиддин Беҳзод 1487 йилда Ҳусайн Бойқаро саройида шоҳ кутубхонаси бошлиғи этиб тайинланади. У Шарқнинг буюк алломалари қўлёзма китобларини зийнатловчи мусаввирларга раҳбарлик қилиш билан бирга ўзи ҳам машҳур асарларини ярата бошлайди. Беҳзод миниатюра мактаби ижодкорлари бу санъат турини ҳаётийлик ва инсонпарварлик руҳидаги янги мазмун билан бойитиб, тасвирий санъатда янги саҳифалар очдилар. Бу асарлар кейинчалик бутун санъат ихлосмандлари диққатини жалб этади. Беҳзод мактаби санъаткорларининг Шарафиддин Али Яздий, Амир Хисрав Деҳлавий, Низомий Ганжавий, Абдураҳмон Жомий асарларига ишлаган безаклари ҳанузгача дилларни забт этиб келмоқда.

Ҳиротда китобларни безаш санъати, аввало, хаттот-

лик ва миниатюра олий даражада камолотга эришди ва равнақ топди. Қамолиддин Беҳзод чизган расмларнинг нафислиги, миниатюрасининг ёрқин ранги жиҳатидан Шарқ тасвирий санъатида алоҳида ўрин эгаллайди ва Беҳзодни «Шарқ Рафаэли» деб аташлари бежиз эмас. Унинг, айниқса Алишер Навоий, Султон Ҳусайн ва Шайбонийхон чеҳра суратлари ниҳоятда шухрат қозонган. Беҳзод подшоҳларнинг саройдаги қабул маросимлари, халқ ҳаётидан олинган манзаралар, масалан, Самарқанддаги масжиди Жомеъ қурилиши ифодаланган миниатюралар ҳам чизган (Бибиҳоним номи билан машҳур бўлган бу масжиди Жомеънинг харобалари бизнинг давримизгача етиб келган). Бу миниатюраларнинг қиммати фақат расмнинг моҳирлик билан чизилишидагина эмас, ўша пайтда бинокорликда меҳнат жараёнининг тасвири-ҳужжати эканлигидадир.

Беҳзод мусаввирлик истеъдодини пайқаган Мирак наққош уни ўз тарбиясига олган. Беҳзод мусаввирликни «Умдатал—мусаввир» деб ном олган бухоролик расом Жаҳонгир ва Мовароуннаҳр мусаввирлик мактабининг асосчиси, устоз Гунгнинг ишларини давом эттирган наққош Пир Саййид Аҳмад Табризийдан ўрганди. Беҳзод ижодида Озарбайжон, Хуросон ва кўпроқ Мовароуннаҳр (Самарқанд, Бухоро) мусаввирлик мактабининг анъана ва ижодий ютуқлари мужассамлашган. Беҳзоднинг таржимаи ҳолини ёзган муаллифларнинг айтишича, унинг мусаввирликдаги ижоди 1470 йилларда бошланган.

Беҳзод мураккаб ва катта ижодий йўлни босиб ўтди. Шайх Саъдийнинг «Бўстон»ига ишланган миниатюралари (1478 й. Лондон Честер Бетти кутубхонаси) мусаввирнинг илк асаридир. Беҳзод 1488 йилда Султон Ҳусайн буюртмаси билан Шайх Саъдийнинг «Бўстон»ига 4 миниатюра ишлаган. Бу миниатюраларни хаттот Султонали Машҳадий кўчирган, музаҳҳиб Ёрий нақшлаган. Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»сининг 80-йилларда Шерали хаттот кўчирган нусхасига Беҳзод 8 миниатюра яратган. Бу миниатюралар Беҳзод ижодининг илк давриданоқ кўп киши қатнашган тарихий воқеалар, ҳаётий лавҳалар тасвирлашни хуш кўрганидан дарак беради. Расом жанг лавҳаларининг кескин ва жўшқинлигини, жангчиларнинг жасоратини, қурилишларда меҳнат жараёнини ҳаққоний тасвирлаган. Миниатюралардаги қаҳрамонлар, бино, манзара деталлари

диоганал шаклда жойлаштирилиб, улар ўзига хос ҳаракатда берилган.

Оммавий манзараларда воқеа-ҳодисанинг миқёси кенглигини англатиш учун мусаввир миниатюрада кишилар ёки манзара деталларининг бир қисминигина тасвирлайди. «Зафарнома»га ишланган «Хива қалъасини забт қилиш», «Жанг», «Самарқанд масжидини қуриш», ва бошқа миниатюраларда шу хусусият яққол кўринади. Беҳзод ўз асарларида ҳаёт лавҳаларини жўшқин тасвирлайди. Миниатюралар ёрқин, жозибадор рангларга, зарҳал бўёқларга бой. Турли ранглар бирига мос, уйғун ишлатилган. Масалан, «Зафарнома» даги «Самарқанд масжидини кўриш», «Бўстон»даги «Доронинг чўпонлар билан учрашуви» ва бошқа миниатюраларида тасвирланган кишиларнинг хатти-ҳаракатлари, юриш-туришлари, имо-ишоралари ниҳоятда жонли, ҳаётий-ҳаққоний чиққан. Бу расмлар тасвирланган лавҳаларни мусаввир ўз кўзи билан кўргани, кузатгани ва тасаввури билан бойитганига шубҳа йўқ. Беҳзод илк ижодининг яна бир хусусияти — меҳнаткаш халқ вакиллариини ўзига яқин олишида ва уларни севиб тасвирлашида кўринади.

Камолиддин Беҳзод ижодий йўлининг иккинчи босқичида, асосан, лирик мусаввир сифатида шуҳрат қозонди. Бу даврдаги асарлари шеърят руҳи билан суғорилган, нозик ҳис-туйғуларга бой. Низомий Ганжавийнинг «Хамса»сига ишлаган миниатюралар Беҳзоднинг ниҳоятда моҳир мусаввир бўлиб етишганини кўрсатади. Бу расмларнинг чизиқлари ниҳоятда нафис, ранглари нозик, жозибадор, уйғун, манзаралар ишонарли ва таъсирчан. Асар қаҳрамонлари маъюсроқ, аммо нозик ҳиссиёт оғушида ифодаланган. Ҳаёт ҳодисалари кўп қиррали ва мазмунли тасвирланган. Булар Беҳзоднинг Шарқ мусаввирлик санъатининг чўққисига кўтарилганидан гувоҳлик беради.

Беҳзод тасвирий санъатининг мураккаб тури — чехра тасвир (портрет) жанрида ҳам ўлмас асарлар яратди. Ижодининг биринчи босқичида яратган портретлари (Ҳожи Муҳаммад, Султон Ҳусайн Бойқаро)да у асосан қаҳрамонларининг ташқи қиёфаларини акс эттиришга эътибор берган. Кейинги йилларда яратган портретларида эса, у қаҳрамонларнинг маънавий қиёфаси, руҳи, ҳис-туйғулари, хулқ-атворларини ҳам акс эттиришга эътибор қаратади.

Беҳзод миниатюралари Фарбнинг буюк мусаввирла-

ри асарлари билан бир қаторда туради. Кўп кишилик саҳна манзараларининг ёрқинлиги, ҳаракатчанлиги, жўшқинлик, бўёқларнинг жилдорлиги, уйғун ва монандлиги, чизиқларнинг эгилувчан ва мусиқийлиги билан Беҳзод ижоди Оврўпада буюк мусаввирларнинг ижодий анъаналарига ҳамоҳангдир. Ўрта Шарқ халқларининг ижтимоий-эстетик идеаллари, интилиш ва тушунчалари Беҳзод асарларида ўзининг ёрқин ифодасини топади. Шарқ тасвирий санъатининг чўққиси бўлган Беҳзод ижоди ўз давридаёқ мусаввирлик мактабига айланган эди: Дарвиш Муҳаммад, Мақсуд, Мулла Юсуф, Қосим Али, Маҳмуд Музаҳҳиб каби мусаввирлар Беҳзод мактабида таълим олиб камол топганлар.

XVI аср бошларида Темурийлар давлати инқирози билан Ҳиротнинг маданий марказ сифатидаги мавқеи пасайиб, санъат аҳллари Самарқанд, Бухоро ва Табриз шаҳрига оқиб кела бошладилар. Беҳзод Табризга бориб, 1422 йил сарой кутубхоначиси ва мусаввир-наққошларга раҳбар қилиб тайинланди. Султон Муҳаммад ва бошқа мусаввир-наққошлар ҳам шу ерга келган эдилар. Шу тариқа Табриз миниатюра мактаби шаклланди. Низомий Ганжавий «Хамса»сига ишланган тасвирлар шу мактаб ижодкорлари асарларининг энг яхши намуналари эди.

Беҳзод ижодини юксак қадрлаган Сафавийлар сулоласи асосчиси Шоҳ Исмоил туркларга қарши юриш олдидан шундай деган экан: «Агар мағлуб бўлиб, пойтахтим душман томондан босиб олинган тақдирда ҳам, мен саройдаги хаттот Маҳмуд Нишопурий ва моҳир устоз Беҳзоднинг душманларим қўлига тушишини асло истамас эдим». Шоҳ Исмоил 1514 йилда Чалдирон ёнидаги жангда енгилиб, юртига қайтиб келиши билан тоғ ғорига яшириб қўйган Маҳмуд Нишопурий ва Беҳзоднинг аҳволини сўраган экан.

Шоҳ Исмоил 1522 йилда махсус буйруқ билан Қамолиддин Беҳзодни бош китобдор лавозимига тайинлайди: «Аср нодираси, мусаввирлар пешвоси, музаҳҳиблар етакчиси устоз Қамолиддин Беҳзодким, унинг чеҳра очувчи мўйқаламидан Моний жони хижил бўлди, суратга аро берувчи қаламидан Артанг лавҳалари хижолат чекди, шунга биноан унга шу нарса тааллуқ ва лозим топилсинким, пайваста қаламни ижроси вожиб фармонга бош чектириб, халифа нишонли подшоҳ остонасининг мулозимати марказига унинг қадамини паргар-мисол мустаҳкам қўйиб, хисравона лутф ва

шоҳона марҳамат бажо келтириб ҳукм этамизки, Олий-ҳазрат китобхонаси аҳли, котиб, наққош, музаҳҳиб, жадвалкаш, ҳалкор, заркўб, ложувархўй ва паноҳидаги мамлакатнинг мазкур ҳунарларга мансуб бўлган бошқа жамоати унинг ихтиёрида бўлсинлар. Пок дилли амирлар, монанди йўқ вазирлар, Олампаноҳ даргоҳидаги ноиблар... Султон хизматидаги мубоширлар, умуман, девон ишлари мутасаддилари, шоҳ китобхонаси аҳлиси ва мазкур жамоат, хусусан, мазкур устод зиммасига муставфий ва каланторлик ишини топширилган ҳисоблаб, китобхона ишларини адо этишни унинг зиммасига юклатилсин».

Таҳрири 27 жумодил аввал, 928 й. (Милодий 1522 йил, 24 апрел).

Қамолиддин Беҳзод яратган асарларнинг ҳисоби аниқланмаган. Ундан бир нечагина имзоли, имзосиз эса кўплаб асарлари бизгача етиб келган. Буларнинг кўпчилиги Шарқ алломаларининг қўлёзма асарлари, расмлари ва миниатюралари бўлиб, улар «Мураққаъ» деб номланган махсус альбомларга киритилган.

Султон Ҳусайн Бойқаро портрети мусаввир ижодини юқори босқичга кўтарди. Ҳз даврида бу портрет нафақат Беҳзодни, ҳатто Хуросон подшоҳи Султон Ҳусайн Мирзо Бойқарони ҳам маълум ва машҳур қилиб юборди. Шоҳона либосда тасвирланган Султон Ҳусайн Бойқаро портретининг асл нусхаси швед санъатшунос олими Ф. Р. Мартиннинг шахсий коллекциясида сақланади. Ф. Мартин Беҳзод ижоди ва миниатюра санъати билан астойдил қизиққан ва у ҳақда кўп ёзган. Мусаввир «Алишер Навоий», «Абдурахмон Жомий», «Муҳаммад Шайбонийхон» ва бошқа бир қанча чеҳратасвирлар яратгани маълум.

Қамолиддин Беҳзод Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Саъдийнинг «Бўстон», Низомийнинг «Хамса» асарига ишлаган миниатюраларида ҳаётни жиддий кузатувчи моҳир санъаткор сифатида намоён бўлади. Беҳзод қўлёзманинг шундай сюжетларини танлаб олганки, бу сюжетли расмлар ҳаётнинг турли лавҳаларини мавжудотнинг доимо ҳаракатда эканини тамсил этади. Масалан, қалъаларнинг қамал қилиниши ва жанглар, масжидларнинг қурилиши, байрам йиғинлари, зиёфатдаги суҳбатлар, мусобақа-мусоҳаба мажлислари ва шу қабилар, жанг шиддатининг аниқ тасвири, меҳнат жараёни ва турмуш лавҳалари инсон аталмиш мавжудот ҳаракатини рамзий ифодалайди. Зеро, бу манзара-

ларнинг мазмун ва моҳияти Қуръони Қаримнинг ушбу оятига ғоят мос эди: «Биз мавжудотни ҳаракатда яратдик». Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сига ишланган «Хива қалъасининг қамал қилиниши», «Самарқанд масжидини қуриш» расмлари ана шундай жозиба кучига эга. Биринчи расмда инсоннинг Аллоҳ олдидаги ожизлиги кўрсатилса, масжид қурилиши манзарасида «Аллоҳ гўзал, у гўзалликни севади» деган ғоявий муддао яширинган.

Беҳзод яратган асарларда илоҳий ва дунёвий оламни гўзаллик асосида билиш, гўзаллик асосида замон зайли ва майлига муносабат билдириш бош муддао ҳисобланади. Беҳзод мактабининг санъаткорлари ўз замонаси фарзандлари сифатида ўша давр гўзалликларини бетакрор инкишоф этдилар. Бу улкан мероснинг ўрганилмаган қирралари кўп. Қўлөзма китобларга ишланган мўъжизакор расмлар ва безаклар буюк алломаларнинг мумтоз сўзларига, ғояларига узукка кўз қўйгандек мутаносиб тушган. Ана шу гўзалликнинг моҳиятини чуқурроқ англамоғимиз учун Беҳзод даври ижодкорлари асарлари ичига кириб бормоғимиз лозим бўлади. Зеро, Беҳзод мактаби асарлари XV—XVI аср ислом маданияти, эстетик тафаккури тараққиётида муҳим ўрин тутаяди.

ЗАЙНИДДИН ВОСИФИЙ

XVI аср бошларида Мовароуннаҳр ва Хуросонда кучайган урушлар илм-фан ва санъат аҳли бошига оғир мусибатлар келтирди. 1511 йили Сафавийлар сулоласи асосчиси Шоҳ Исмоил Ҳиротни босиб олгандан сўнг, Ҳусайн Бойқаро ва Навоий ҳомийлигида у ерда тўлланган илм ва санъат аҳли ҳар ёққа тариқдай сочилиб кетди. Уша пайтда (1511 йил) 26 ёшда бўлган Зайниддин Восифий кейинчалик ёзган «Бадоеул воқоеъ» («Нодир воқеалар») асарида ўз бошидан кечирган воқеалар билан бирга маданий муҳит, жумладан, адабиёт ва санъатнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида ажойиб маълумотлар келтирди. Уша йиллари Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг шаҳару қишлоқларини дарбадар кезган олимни гоҳ мадраса талабалари ҳужраларида, гоҳ фозилу олимлар даврасида, гоҳ шоирлар мушоираларида, гоҳ оддий халқ қуршовида, гоҳ ҳукмдорлар саройларидаги мажлисларда кўрамыз.

Зайниддин Восифий «Бадоеул воқоеъ» ҳикоялари-

нинг баъзи ўринларида фахрия, баъзан эса ҳукмрон доираларига қочирим, аччиқ киноя тарзида тўқиган байтлари, «аҳли фазл» бўлганидан, замонасида «туфроқ била яксон»лигидан норозиликлари ўша вақтдаги ҳаёт, шароит нотекисликлари тўғрисидаги қимматли ҳужжат ҳисобланади. Восифий ўз асарида илм ва адабиёт тарихида катта хизмат кўрсатган арбоблари ҳақида холис фикр юритади. Асарда ижтимоий ҳодисалар тасвири ўзининг халқчиллиги нуқтаи назаридан характерлидир. Яна унда расмий-тарихий ва бадий — эсдалик асарларида бўлганидек, фақат ҳоким табақа ва унинг билан боғлиқ бўлган воқеаларгина ёритилмасдан, ўша муҳитдаги шоирлар, меҳнаткаш табақа, ҳунармандлар, толиби илмлар ҳаёти реалистик тарзда тасвирланадики, бундай эпизодлар бошқа асарларда деярли учрамайди. Жумладан, 1512—1513 йилнинг қаттиқ қиши, очарчилик ва оддий кишиларнинг ачинарли аҳволининг тасвири шунга мисол бўла олади. Еки шу муносабат билан ёзилган «Очарчилик» қасидасида Восифий фош қилиш мавзуини ҳажвий йўналишда эмас, балки азоб чекаётган халқ оммасига ҳамдард бўлиш, қорни тўқ бойларнинг бу воқеаларга бепарволик билан қарашидан нафратланиш услуби воситасида ёритади. Очарчиликдан азоб чекаётган халқ оммасининг оғир аҳволи, халқ мотамидан ҳам фойда кўриш пайида бўлган бойларнинг ғайринисоний қилмишлари оригинал тарзда баён этилади.

Бундай ҳолат Восифий бадий—эсдаликларининг ижобий хусусиятларидан бўлиб, ўша даврнинг расмий-тарихий ҳужжатларида қайд этилмаган ва ёритилмаган руҳий кайфиятларининг ифодаси эди. Демак, XVI асрда ўзбек ва тожик тилларида кўпгина тарихий асарлар билан бир қаторда бадий—эсдалик жанрида яратилган мемуарлар ҳам майдонга келадикки, улар ўша замон ҳаётининг турли жиҳатларини чуқур ўрганиш ва ёритишда муҳим аҳамиятга моликдир.

Зайниддин Восифий ёзишича, ўша пайтда ғаним ва дин душманларининг кирдикорлари туфайли беш юз кишилик қарвон 1512 йил (ҳижрий 918 йил) баҳорида Хуросондан Мовароуннаҳрга қараб йўлга чиқади. Қарвонда фозиллар, ҳусну жамол соҳиблари кўп бўлган: Қосим Қонуний шундай созанда эдики... Ҳазрати Жаброил руҳбахш нағмачи... Жигарий Чангий муғанний... Созандалар пешвоси устод Саййидаҳмад Фижжакий... Муҳибали Балабоний Оламнинг нодир созандаларидан устод Ҳасан Удий... Устод Ҳусайний Кўчак Ноий ҳусну

жамолда, камолотда, Аробу Ажам Ироқида унинг сўзи овозаси шуҳрати ўз чўққисига етган эди... Мир Хонанда... Ҳофиз Басир... Мақсудали Раққос...»

«Бадоеул воқоеъ» да бу улуг санъаткорларнинг ҳар бирига таъриф-тавсиф берилган, ижодининг йўналишлари кўрсатилган... Муסיқа илмини яхши билган, ажойиб ғазаллар ўқийдиган Зайниддин Восифий ўша карвондагилар яйловда қурган суҳбати ва зиёфатида ғазалхонлик, муаммо айтиш, рақс, куй-қўшиқ, базм авж мақомида ўтганини баён қилади... Карвон Жайхун (Амударё) ёқасига етганда ким Қобул ва Омул томонга, ким Ҳисору Хузор (Ғузор) томонга, бир тўда Самарқанд ва Бухоро томонга юз бургани, жавоҳир шодасидек бири-бирига боғланиб қолган дўстлар йиғлашиб, қучоқлашиб айрилганларини ниҳоятда таъсирчан ифодалайди.

Зайниддин Восифий 1522 йили Тошкентга келади ва бу ўлканинг чексиз гўзаллигига шайдо бўлиб, бир умрга шу ерда қолади. У, бу ўлкани, айниқса, гул фаслларида сепини ёйиб кўз-кўз қилган соҳибжамол келинчакка, тупроғини зарга, зилол сувларини гавҳарга ўхшатади. Гўзал бинолардан эса, само юлдузлари ҳам рашк қилади, боғ-роғлари жаннатдан айнан нишона, деб таърифлайди: «Бир шаҳар кўрдимки, зангори фалак ҳар шом газандаларни қувиш учун юлдузлардан исириқ уруғини унинг учун шафақ оташида куйдиради; аҳолиси йўли ва равишига деб ойнанинг жаҳонни ёритувчи машъалини ёқарди... Зуҳал ҳиндуси раъд тошини Шарқ қуёшидан мукамал ясарди... Бу шаҳар атрофида Кайковус биноларидан чорбоғлар бўлиб, ундан Эрам боғининг дилида доғи бордир. Сафолиги гўзаллар вафосидан зебандатар, ҳавоси маҳбуллар карашмасидан ҳам фирибгарроқдир. Сув тўла ҳовузлари дарвозасига ким қадам қўйса, «Бу боғларга хуш келибсиз!» сўзларини эшитарди. Восифий шеърларида бу ўлкани янада зўр илҳом билан тараннум этади.

«Тошканд мулкин букун таърифин этай,

Нуқталар шодасин назмга битай.

Бир днёрдирки, анда сунбулу раъно,

Халқин даҳон айтар мардуми доно.

Андоқ бир шаҳарки, жаннатмакондир,

Ҳижолатдин жаннат сийнаси қондир...

(Зайниддин Восифий. «Бадоеул воқоеъ». Т, 1979, 60—61-бетлар).

Зайниддин Восифий «Бадоеул воқоеъ» асарида Ҳу-

сайн Бойқаро замонида Навоийни Хирот осмонининг порлоқ юлдузи, Хуросон халқининг таянчи, нажоткорни деб таъриф этса, XVI аср бошида Тошкент хонининг бош вазири Жалолиддин Юсуф Кошғарий ҳам Тошкент ободончилиги, илм-маърифатига фидойӣ, ижод аҳлининг ғамхӯри бўлганини ҳаяжонли ҳикоя қилади.

Восифий ёзишича, Жалолиддин Юсуф Наққош нафақат давлат арбоби, балки замонасининг тенгсиз мусаввири — наққоши бўлган экан..

Восифий аср нодирни бўлган бу мусаввирнинг ўз кўзи билан кўрган асарларининг таърифини келтиради ва уларни замонасининг кўпгина мўйқаламлари ишларига қиёслаштириб: «Жаноби... мавлоно Жалолиддин Юсуфки, наққошлик санъатида ва суратгарликда шу даражада камолотга етган эдики, Моний унинг замонида бўлганида ўзининг ҳунарварлик корхонаси бисотини йиғиштирган ва инсоф қалами билан унинг мўъжизалари ярата оладиган ва нафис санъатлар сувратхонасини зайлига шундай сўзларни ёзган бўларди:

Бу рўзғори ту суратгарони афт иқлим,
Қалами шикастасу дар сурати ту ҳайронанд.

Яъни: 1

«Сенинг замонингда етти иқлим мусаввирларининг мўйқалами шикаста ва суратнинг олдида ҳайрондирлар».

Восифий бу ажойиб мусаввирнинг «Йўлбарс овлаётган шаҳсувор» асарини шундай изоҳлайди: «У муборак мажлисига кириб, ўзи билан бир саҳифа келтирадими, унда бир ёш найза ушлаган шаҳсувор, унинг найзаси йўлбарс панжасига санчилган, нуқра тусли раҳши йўлбарс савлати ва ҳайбатидан ҳуркиб тургани чекилган эди.

Алқисса, у шундай бир саҳифа эдики, мобо до ажойиб нақш этилган бу сурат фалак лавҳида бўлганида, бу шаҳсувора фалак ўрмони шеъри гардун майдони найзадори (Миррих) паноҳига қочарди, йўлбарс оловчи шер нақшин салобатидан найзадор Баҳром ўз кўч-кўронини Асад буржи томон кўтаради.

Уша суратли саҳифани у олий мажлисга туҳфа қилди ва таҳсин зевари ва офарин нисора билан муазиз ва сарафроз бўлди» (135-бет).

Жалолиддин Юсуф наққош бу асарни ҳукмдор Султон Муҳаммад уюштирган 1522 йил 11 сентябрь тонгидаги мажлисда намойиш қилган эди.

Жалолиддин Юсуф Наққош «Қози Жодакнинг ажо-

йиб сурати» асарини 1528 йил март (ҳижрий 929 йил муҳаррам ойи жумъа кунларининг бири) да Султон Муҳаммад олий мажлисига тақдим қилади. Шу мажлисда қатнашган Зайниддин Восифий ёзади: «Аср но-дири, ҳунарлар моҳири... жаноби мавлоно Юсуф наққошки суратгарлик ҳунарида ва чеҳракушойлик (портретчи — F. F.) касбида шундай даражада эдики, агар сеҳрлар яратувчи шўрангиз мўйқалами нақшларидан бирор саҳифани чин суратхонасига элитганларида, мисра: «Сурати хароб бўлиб, йитарди девор ичра», агар унинг ҳунармандлик гулистонидан бирор гулни гулзор сари келтирганларида, мисра: «Гул қайта гунчага айланиб, беркинарди тикан ичра».

Восифий мусаввир асарини изоҳлашга ўтади: «Қози Жодакнинг ажиб бир суратини олий мажлисга келтирди. Соқолининг қуюқлиги қари дарахт шохлари мисол, қомати қуруқ шохдек соқоли остидан кўринар эди. Боши ва чеҳраси жун устига қўнган канадек эди. Унинг соқоли ва мўйлаби олдида денгиз қўтоси латифроқ, кўринишида калта ва доғдек кўринар эди. Бу ориқ бадан ҳалиги фотила соқол, мўйлаб орасидан заиф тана пўстидаги мурдадек кўзга чалинарди...

Алқисса, мазкур сурат қози кўринишининг бузиб кўрсатилиши қасддан бадбашара қилиб чекилгани эканлигига қарамай, ҳазрати подшоҳ мунаввар замири завқу шавқига сабаб бўлди» (140—141-бетлар).

Зайниддин Восифий «Бадоеул воқоъ» асарини 1532 йилда ёзиб тугатган. Узи эса 1566 йил 81 ёшида Тошкентда вафот этган. Оғзаки маълумотларига кўра, у кишининг қабри қафғол Шоший (Ҳазрати Имом) мақбарасида экан. Зайниддин Восифийнинг бошқа асарлари ҳақида маълумот йўқ. Аммо биргина шу асарнинг ўзи ҳам тарихий-маданий ва эстетик тафаккур тараққиётида муҳим ўрин тутайди. «Бадоеул воқоъ» асарини Наим Норқулов ўзбеклаштирган. Унинг ижоди ҳақида Шарқшунос олим Ҳабибулла Зайниддиновнинг бир талай мақолалари бор.

ҲУСАИН КОШИФИЙ

Ислом энди жорий бўлган даврларда (VII—VIII) ҳукмдорлар, амирлар, подшоҳлар ҳам жума кунлари халқ олдида қонун-қоидалари, Қуръони Карим, Ҳадиси Шариф баёни, одоб-ахлоқ тўғрисида нутқ сўзлардилар. IX асрга келиб бу одат бошқача тус олди. Энди под-

шоҳлар эмас, балки уларнинг махсус тайёргарлик кўрган одамлари унинг номидан ваъз айта бошладилар.

Қадимда сўз айтувчи нотиқ — воиз, нутқи эса ваъз деб аталган. Минг-минглаб халқ олдида ваъз айтиш жуда оғир эди. Бу ишни ҳамма ҳам удалай олмасди. Чунки воизлик билимдонликни, салоҳиятни, сўзга бойликни, ваъз айта олиш истеъдодини, ёқимли овозни талаб этарди. Бироқ гапни халққа маъқул қилиш, уларга оддий, содда қилиб тушунтириш учун нотиқлар сўзнинг товланиши, синоним-омонимларни билиш билан биргаликда давлат қонун-қоидаларидан, мамлакат ҳаётидан тўла хабардор бўлиши тақозо этиларди. Ўз фикрини халққа манзур қила олмаган нотиқ иккинчи марта минбарга чиқа олмас эди.

XII асрда Баҳоуддин Валад, XIII асрда Жалолоддин Румий, XV асрда Ҳусайн Кошифий, Муъинуддин Воиз, Воиз Харавий, Зайниддин Восифий каби нотиқлик санъатини пухта эгаллаган сўз усталари етишиб чиқдилар. XVI асрга келиб нотиқлик санъати турлари, қонун-қоидаларини акс эттирувчи бир неча илмий-услубий қўлланмалар пайдо бўлди. Айниқса, Муҳаммад Рофи Воизнинг «Авбоб ул-жинон», Воиз Қазвинийнинг «Зилолу мақол», Воиз Ширвонийнинг «Аҳсан ул-аҳдис», Муҳаммад Бобур бинни Муҳаммад Воизнинг «Ҳидоят ут-тақдим», Қурайш Синдийнинг «Анис ул-воизин», «Мулло Қалон Воиз Самарқандийнинг «Равзат ул-воизин», Қози Ушийнинг «Мирмоҳ ун-нажоҳ» каби асарлари ёш воизлар учун қўлланма вазифасини бажарган. Бундан ташқари олим Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафос», Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъул воқоъ», Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ» каби асарларида ҳам нотиқлик, яъни воизлик санъати ҳақида атрофлича фикр юритилган.

Нотиқлик Шарқда умумдавлат аҳамиятига молик иш ҳисобланган. У бир неча турга ажратилган. 1. Илмий-сиёсий нутқ. 2. Баҳс-мунозарали нутқ. 3. Тарғиб ва ташвиқ қилиш руҳидаги нутқ. 4. Марсия нутқи. 5. Табриқ нутқи ва бошқалар.

«Қомуси усмоний» номли луғатда ваъз «кишиларнинг қалбини юмшатадиган панд-насиҳатдир», деб таъриф берилади. Ҳақиқатдан ҳам воиз ҳар гал сўзга чиқишида маълум бир ғояни илгари суришни мақсад қилиб олади. Умумманфаатига хизмат қилиб, шу билан ўзлари янада олижаноброқ бўлган кишиларни тарих

улуғ кишилар ҳисоблайди. Ҳусайн Воиз Кошифий худди мана шундай улуғ кишилардан биридир. У умумманфаат учун кўп хизмат қилган, ўз даврининг мутафаккири даражасига кўтарилган эди. У яратган қўлланмалар, дарсликлар мадрасаларда ўқитилган.

Қамолиддин Ҳусайн ибн Али Воиз ал-Қошифий тахминан 1440 йилларда Хуросон вилоятидаги Сабзавор шаҳрининг Бойҳақи кентида дунёга келади. У бошланғич маълумотни Сабзаворда олади. Ёшлигидан воизлик — нотқлик билан жиддий шуғулланади. Сабзаворда кўзга кўринган воиз бўлиб танилди. 1455—1468 йилларда Машҳадда яшаб воизлик қилди. 1468 йилнинг охирларида эса ўша даврнинг энг катта маданият марказларидан ҳисобланган Ҳирот шаҳрига келади. Бу ерда Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий ва бошқа санъаткорлар билан танишади, ижод билан машғул бўлади. 1505 йилда Ҳиротда вафот этади.

У XV асрда машҳур ёзувчи, шоир, геолог олим, энг асосийси воиз бўлиб танилган эди. Бу ҳақда Алишер Навоийнинг шогирди, тарихчи Хондамир «Хулосат ул-ахбор» асарида шундай дейди: «Мавлоно Қамолиддин Ҳусайн Воиз маъқул ва махсус илмларнинг барчасидан тўла нафланган ва баҳраманддир. Ҳозирги вақтда Шарқда Хуросон днёрида ул жанобга тенг келадиган киши топилмайди... Ул жаноб нужум илмида ҳам зўр маҳоратга эга эди, чунончи унинг таъбирлари қазо ўқи сингари беҳато бўларди. Унинг балоғатоётлик (сўзни гўзал ифодалаш) ҳамда фасоҳатсифатлик (сўзни баёл қилиш услубининг чиройлилиги) китоблари кўп ва беҳисоб бўлиб, уларнинг кўпи олимақом амир Алишернинг атоқли номи билан зийнатланган. Амир Алишернинг иноят ва илтифоти ул жанобнинг ҳол саҳифасига ҳамма вақт тушиб туради...»

Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарининг тўртинчи мажлисида «Мавлоно Ҳусайн Воиз — «Қошифий» тахаллус қилур. Сабзаворликдур. Йигирма йилга яқин борким, шаҳрдадур ва мавлоно зуфунун ва рангин ва пуркор воқеъ бўлубтур. Оз фан бўлғайким, даҳли бўлмағай. Хусусан ваъз иншо ва нужумки, анинг ҳаққидур ва ҳар қайсида мутааййин ва машҳур ишлари бор...» деб тилга оладилар.

Алишер Навоий ва Хондамирнинг юқоридаги юксак баҳоларидан айглашиладики, Ҳусайн Воиз Қошифий, бутун Хуросон вилоятида ўткир сўзли, ҳозиржавоб, билимли ва машҳур воиз, олим сифатида танилган.

Ҳусайн Воиз Кошифий сўз санъати, мусиқа, астронимия кимё, теология, фалсафа, ахлоққа оид 200 дан ортиқ асар ёзиб қолдирган. Турк олими Сом Мирзонинг айтишича, у форс ва турк тилларида иккита девон ҳам тузган. Лекин ҳозирча бу девонлар топилган эмас.

Воиз Кошифий асарлари араб, немис, инглиз, ҳинд, япон, француз тилларига таржима қилинган. У нотиқлик санъати назариясига оид «Саҳифаи Шоҳи», «Даҳ мажлим», «Махзаи ул-иншо» каби қўлланмалар ҳам ёзган. Бундан ташқари XV асрда Хуросон вилоятлари мадрасаларида дарслик сифатида кенг қўлланилган «Ахлоқи Муҳсиний», «Рисолати Хотамиа», «Анвари Суҳайли» каби асарларида ҳам сўз, нотиқлик санъатларига алоҳида тўхталиб ўтади.

Нотиқлик санъати қадимда дабирлик, хатиблик, музаккирлик кўринишларига эга бўлган. Баъзи воизлар дабирлик — давлат аҳамиятидаги ёзилмаларни ўқиб бериш, яна бирлари, хатиблик — жума, миллий байрам кунлари одоб-ахлоққа оид масалаларни шарҳлаш, яна баъзилари эса музаккирлик — тарихий воқеа-ҳодисаларни гапириб бериш билан шуғулланишган. Нутқ матни, материали ҳам тингловчиларнинг касб-корн, амалига қараб бир неча хилга бўлинган: 1. Юқори табақа вакиллари учун мўлжалланган нутқ; 2. Жанговар нутқ; 3. Оддий меҳнаткашларга айтиладиган нутқ.

Ҳусайн Воиз Кошифий Хондамир таъкидлагани каби барча соҳалар бўйича ваъз айта олувчи эди. Лекин у асосан илмий-сиёсий, тарғиб ва ташвиқ руҳидаги ҳамда хатиблик соҳасида кўпроқ ваъз айтган. Бундай фикр юритаётганимизнинг сабаби, биринчидан, Воиз Кошифий Ҳусайн Бойқаро марҳаматига сазовор бўлиб, давлатнинг воизи ҳисобланарди. Иккинчидан, Ҳусайн Бойқаро Хуросонда подшоҳлик қилиб турган йилларда мамлакатда бўлиб турган норозилик қўзғолонларини бостиришда Ҳусайн Воиз Кошифийнинг илмий-сиёсий, тарғиб ва ташвиқ, хатиблик соҳасидаги нутқидан ва халқ ўртасидаги обрўсидан кўп бор фойдаланган. Бундан ташқари Воиз Кошифий ахлоқшунос олим эди. У қайси мавзуда нутқ сўзламасин, охир-оқибатда одоб-ахлоққа олиб келиб боғларди. Воиз Кошифий нутқини халққа таъсир қила оладиган қилиб, насиҳатнома, пандномалардан ва ўзгача яшаб ўтган мутафаккирлар Ҳоқоний, Саъдий, Насриддин Тусий, Ҳофиз, Фирдавсий, Девоний, Саид Али Ҳамадонийларнинг ҳамда «Ахлоқи Жамолий», «Заҳи-

ратул-мулук», «Жавоме ул-ҳикоёт», «Сирож ул-мулук», «Нигористон» каби асарлардан, халқ мақолларидан кўп фойдаланган ҳолда сўзлар эди. Шунинг учун ҳам унинг ҳар чиқишини халқ орзиқиш билан кутиб оларди.

Ҳусайн Воиз Кошифийнинг шоғирди Зайниддин Во-сифий «Бадоеъул воқоъ» асарида таъкидлашча, устози «сўз айтар бўлса, майдонга минг-минглаб, эркак-аёллар тўлиб кетарди». Ҳусайн Воиз Кошифий халқ ўртасида кўпроқ одоб-ахлоқ мавзуида ваъз айтади. Одамларни ҳалол, пок, меҳнатсевар, адолатли, одил, сахий, мард, маърифатли, имонли бўлишга чақиради. «Одоб — олтиндан қиммат», «Виждони, номуси, диёна-ти бўлмаган киши дунёда бўлган ҳамма ёмонликни қи-лишга тайёрдир». «Адабнинг маъноси ёмон сўздан ва забун ишдан нафсини тиймоқ, ҳам ўзинг, ҳам кишининг иззатин сақламоқ, обрўйин тўкмаслик бўлур» каби пур-ҳикмат гаплари ўша XV асрдаёқ бутун Хуросон вило-ятида машҳур мақолларга айланиб кетган эди.

Кошифий машҳур «Ахлоқи Муҳсиний» асарининг 34 — фаросат баёни бобида нутқни жозибали ва таъ-сирли, аниқ ва равон қилишда овознинг баланд ва паст бўлиб товланиши ҳақида гапириб шундай дейди: «Овоз-нинг баланд ва йўғонлиги шижоат нишонасидур, мў-тадил овоз тадбиру ҳар ишга яхши саранжом бермак-нинг нишонидур, оҳисталик билан сўзламак хўблук нишонидур». Нотиқ ҳаммага эшитарли, баланд, жаранг-дор овоз билан аниқ-равшан, маънодор, дона-дона, ифодали қилиб гапириш кераклигини айтади. Нотиқ ўзини қандай тутуши, қиёфаси, гапириш йўсини, яъни мимикаси, бош ва юз, тана ва қўл ҳаракатлари муҳим роль ўйнашини таъкидлайди.

«Ахлоқи Муҳсиний» асаридаги сўз санъати, нотиқ-лик санъатига оид кўплаб фикрлар бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Айниқса, унинг нотиқлик-да сўзнинг қадри, сўз ишлатишдаги таъб нозиклиги тўғрисидаги фикрлари янада аҳамиятли. «Ҳар забон тиғики ҳақ гузорликда қоҳилдур анга тез-тез тиғ забони бирла сазо бермак керак». «Ҳар вақтики, сўзлар ай-турсизлар, яхши сўздан бўлакни айтмонгизлар ва кўн сўзламак кўнгулни қаро қилур, хор айлар», «Мумкин эрса, яхши сўз қил, ошкор яхши сўздин хўб йўқдур ёдгор», «... насиҳатин ширин сўзу мулоимлик бирла ибтидо қилғай, чунки бу замонда юмшоқлик ва хушхўй-лик кўргузмайин насиҳат корга келмас» деб нотиқлик-

нинг ўзига хос назик вазифа эканлигини кўрсатиб ўтади. У сўзнинг қадри, аҳамиятини теран тушунади:

«Яхши сўздин кўргайсан меҳру вафо,
Номуносиб сўздин етгай жафо.
Фахш сўздин тилни хомуш айлагил,
Балки кўнглунгдин фаромуш айлагил.
Ҳар сўзиким содир бўлса бемаҳал,
Етгай андин обрўйингга халал».

Хусайн Воиз Қошифийнинг нотиклик санъати тарихида ўзига хос ўрни бор. Аммо юқорида таъкидлаганимиздай, унинг асарлари фақат форс тилидадир. Фақат филология фанлари кандидати О. Усмонова «Ахлоқи Мухсиний» асарини рус тилига таржима қилди. Хусайн Воиз Қошифий асарларини ўрганиш, таржима қилиш шарқшунос, филолог олимлар олдидаги вазифалардан биридир.

МАШРАБ САБОҚЛАРИ

Бобораҳим Машраб кўп асрлик адабиётимиз ва фалсафа тарихида жўшқин, жарангдор, таъсирчан бадий асарлар муаллифи, тасаввуф илми ривожига ҳисса қўшган исёнкор шахс сифатида машҳурдир. Машраб ҳаётий-дунёвий лириканинг мазмунан ва шаклан бойишига, адабий тилнинг халқ жонли тили билан пайвандланишига, шеърӣ санъатларнинг мукаммаллашувига жиддий ҳисса қўшган бўлса, файласуф сифатида фонӣ дунёнинг бебақолиги, илоҳӣ қудрат олдида нафсий қадриятлар бир пулга қиммат экани — Яратганга ботинӣ муҳаббат ҳамма зоҳирӣ нарсалардан устун туриши ҳақидаги ҳақиқатни ўзига хос кашф этиш йўлида бир умр изланди.

Бобораҳим Машраб Наманганнинг Андигон қишлоғида 1640 йилда Вали бобо ва Биби Салималар оиласида таваллуд топди. Унинг отаси халқ орасида мулла Вали номи билан машҳур касиб киши эди. Илм-маърифатли ота-она ўғли истиқболга ғамхўрлик қилиб, қишлоқда бошланғич маълумот олган Бобораҳимни Наманган мадрасаларидан бирига ўқишга беради. Уша давр илмӣ муҳити тақозосига кўра, истеъдодли Бобораҳим мадрасада форс-тожик, араб тили ва адабиётини мукаммал ўрганади. Унинг форс-тожик ва араб тилида ёзилган бадий юксак асарларининг тамал тоши аслида мадраса ҳужраларида қўйилган, толиби илмнинг ўша

пайтдаги заҳматли меҳнат маҳсули дейишимизга тўла асос бор. Айни маҳалда Бобораҳим мадраса ислом маданиятининг асосий калити — тасаввуф илмидан боҳабар бўлади. Шу боисдан ўша пайтда Намангандаги машҳур сўфий Мулла Бозор Охунд — Хожа Убайдулло ҳузурига таҳсил олиш учун келган ўсмир Бобораҳим идроки, кучли мантиқи, қувваи ҳофизаси билан пирни лол қолдиради.

Бобораҳим бир муддат бу ерда сўфиёна билимлар— диний таълимотлардан таҳсил олади, ўзидан олдин ўтган тасаввуф устозлари Юсуф Ҳамадоний, Аҳмад Яссавий, Хўжа Ҳофиз, Жомий, Лутфий, Навоий, Насимий каби Шарқ мутафаккирлари ижодини чуқур ўрганadi. Мулла Бозор Охунд таълимини меъёрига етказгандан сўнг Қашқарга — ўша давр ислом оламига машҳур сўфий эшон Ҳидоятullo Офоқ Хожа ҳузурига йўл олади. Бобораҳим айни навқирон ёшида ҳақталаблик йўлида Офоқ Хожа остонасига қадам қўяди:

Тавофи остонингга ғариби нотавон келдим,
Умид айлаб мадад сандин ба чашми хунфишон

келдим.

Офоқ Хожа XVII асрда Ўрта Осиё ва қўшни мамлакатларга донг таратган, минглаб муридлари — тарафдорлари бўлган, ўша давр ижтимоий онг ҳолатини белгилаб турган — сиёсий ҳаётга беқиёс таъсир кўрсатган тасаввуфчи арбоб эди. Бобораҳим машҳур шайх даргоҳида илоҳий билимларини чуқурлаштиради, пирнинг талаби билан етти йил йилқи боқади. Унинг тасаввуфий шеърляти шу ерда чуқур мазмун билан бойийди. Шоир «Ўзум» радифли шеърида Машраб тахаллусини Офоқ Хожа иноят қилганини эслайди:

«Қуддусаро азиз Хожам Машраб отимни қўйдилар,
Қошгару Ерканд ичида соҳиби гуфтор ўзум.

Машраб тахаллуси Бобораҳимга нима сабабдан берилди? Маълумки, «Машраб» сўзи кўп маънога эга: бир маъниси шароб, май — ичимлик; бир маъниси — ҳазилкаш; бир маъниси — маслак, маслакдош. Кўринадики, бу маъноларнинг ҳаммаси шоир ижоди ва ҳаётининг турли қирраларини ботинан ва зоҳиран изоҳлайди. Зеро, Бобораҳим ўта ҳазилкаш, Насриддин Афанди каби халқ ўртасида ҳақ сўзни ҳар қандай шароитда айта олган, туғма таланти, ҳассос шоир, тасаввуф маслагига қаттиқ эътиқод қўйган ижтимоий шахс бўлган.

Маълумки, Машраб тасаввуф таълимотининг асосий негизи — Аллоҳ ишқи, васлига етишиш йўлида заҳмат чекди, шу йўналишда ҳаёт кечирди, ижод қилди. Тасаввуфчилар Аллоҳ васлига етишишнинг олий ҳақиқатга эришишнинг бирдан-бир йўли Аллоҳга ишқдир, деб билганлар. Ишқ эса зоҳирий кўринишдаги май, шароб, ичимлик бўлмай, балки Аллоҳ жамолидан баҳрамандлик — ишқ васфидан маст бўлишдек ботиний муҳаббат рамзи деб тушунилган. Демак, шароб маъносидаги «Машраб» сўзи ҳам шоир ижодини, дунёқарашини тўлалигича рамзий ифодалайди.

«Девони Машраб» қўлёзмаларининг қадимий ва мўътабар нусхаларидан Бобораҳимнинг Машраб тахаллусини олгунга қадар Маҳдий, Риндий, Умам каби тахаллусларда ўзбек ва тожик тилларида шеърлар ёзгани маълум. Унинг ушбу сатрларига мурожаат қилайлик:

Машраби Ринди Умам кўйинда жон берсанг, на ғам,
Бир гуноҳа ўтга мандин тавбау оҳ қилди ё?

Машраби Маҳди, Адҳам хушлади фақр аҳлини,
Бандаи умум Умам сиддиқи босафо келур.

Ёки:

Машраби Ринди Умам сармасти Шайхони Умом
Хонақоҳи бенишон бо дайр вайрон кардаам.

Хуллас, Бобораҳим устози Офоқ Хожа иноят қилган Машраб тахаллусини қабул этди, бу ном билан кўҳна сўз санъатининг ёруғ юлдузларидан бири бўлиб, адабиёт ва фалсафий фикр осмонида мангу порлаб қолди.

* * *

Хўш, улуғ шоирнинг ижтимоий исёнкорлиги моҳияти нималар билан изоҳланади?

Илм-фанга маълумки, IX асрда Ироқда шаклланган диний-фалсафий оқим — сўфийлик (аслида бу таълимот Муҳаммад алайҳиссалом ҳаётлик пайтларидаёқ шакллана бошлаган эди) ижтимоий нотенгликка, дунёпарастликка, хурфотларга қарши ўт очди. Сўфийлар — халқнинг маънавий устозлари ҳатто ўлганларидан кейин ҳам халқ халоскорлари сифатида қадрланар эди. Тарих гувоҳки, Шайх Боязид Бастомий, Мансур Ҳаллож, Имомиддин Насимий, Фаридиддун Аттор каби улуғ зотлар сўфийликнинг «ваҳдату вужуд» оқимида туриб халқ дард-ҳасратларини ошкора баён қилгани, ижти-

мой потенглик ва адолатсизликни қоралаганлари учун шаҳид бўлдилар. Бу улуг зотларнинг иккитаси дорга осилди. Имомиддин Насимийнинг эса тириклайин териси шилинди. Бу зотлар эътиқодини қабул қилган, ҳақ сўзидан тонмаган Машраб ҳам дорга осилади... «Ваҳдату вужуд» сўфийлари эътиқодининг моҳияти бундай эди: Худо — энг олий мавжудот, у олий ақл ва ҳусн эгаси. Олий даражадаги камолот унга хос. У ҳамма набобат ва ҳайвонот — махлиқотнинг яратувчиси. Борлиқ эса унинг соясидан иборат. Кўз ва кўнгилни сояга боғламай олий мавжудот — худо хаёлидагина яшаш ва унга ўтмиш умидини ардоқлаш лозим...

Сўфийликнинг «Ваҳдату мавжуд» оқимининг Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбандий, Хўжа Аҳрор Валий, Офоқ Хожа каби ўнлаб шайхлари фақирлик, мўминлик либосини кийиб, ҳалол меҳнат билан кун кечириб, тоат-ибодат орқали Олий мавжудот жамолига эришиш йўлида халққа маънавий йўлбошчилик қилдилар. Ўрта аср фалсафасининг энг юқори чўққиси ҳисобланган «Ваҳдату мавжуд» намояндаларининг ижтимоий-фалсафий қарашларида борлиқ ва олий мавжудот — илоҳиёт узвий бир бутунликда талқин қилинади. Борлиқ — қуёш, олам ва одам (жонли ва жонсиз табиат) энг олий мавжудот — худонинг нур зарраларидан иборат ёхуд борлиқ худонинг ботиний ва зоҳирий зуҳуротидир! Инсон худога қанчалик муҳаббат қўйса, қадрласа, унинг зуҳуроти бўлмиш борлиқ мавжудотларини, жумладан одамларни ҳам шунча севмоғи керак. Инсонпарварликка қаратилган бу ижтимоий-фалсафий йўналишдаги таълимотда таркидунёчилик эмас, балки ҳаёт гўзалликларидан баҳрамандлик гоёлари илгари сурилди.

Машраб ижтимоий-фалсафий қарашларида «Ваҳдату вужуд» ҳамда «Ваҳдату мавжуд» таълимотининг ҳар икки кўриниши намоён бўлади. Машраб «Ваҳдату вужуд» тарафида туриб зоҳидлар — тақводорларни худо билан савдо қилишда (бу дунёда мен тоат-ибодат қиламан, шунинг эвазига у дунёда жаннатингдан жой берасан) айблайди. «Иброҳимдан қолган кўҳна дўконни на қилай», «Пистани пўчоғига дўзахни жо қилғучиман» деган мисраларида олди-берди тоат-ибодатини рад этиб, ёлғиз худо ишқида яшаш бахтдир, яъни Аллоҳ ишқи дўзах азоб-уқубатларидан ҳам, жаннат роҳатларидан ҳам устувордир, дейди.

Ёши етмишга етиб соттирди ўзни Боязид
Маърифат бозорида, кўргил, на савдо қилди ишқ.
Шайх Шиблий, Шайх Аттору аналҳақ суҳбатин
Кўрди ичти бодани, Мансурни дордо қилди ишқ.
Куфр айттинг деб Насимий терисини сўйдилар,
Гўшту пўстин сўзлатиб, оламга гўё қилди ишқ.

Машраб бу мисраларида шайхлар Боязид Бастомий, Шиблий, Фаридиддун Аттор, Мансур Халлож, Имомиддин Насимий қисматини тилга олар экан, уларнинг маърифат бозорида ишқнинг баҳоси ҳамма нарсадан устувор эканини таъкидлайди. Машраб Имомиддин Насимий анъаналарини давом эттирди. Унинг «Манга сиғар икки жаҳон, мен бу жаҳона сиғмазам» мисраси билан бошланадиган машҳур ғазалига Машраб «Сиғмамдур», «Сиғмадим» радифли икки ғазалини назира тарзида ёзган эди. Насимийда:

Манга сиғар икки жаҳон, мен бу жаҳона сиғмазам!
Гавҳари ломакон манам, кавну макона сиғмазам!
Сурати боқу маънийи сурат ичинда тани ким.
Жисм ила жон манам, вале, жисм ила жона сиғмазам .

Машрабда:

Ажаб Мажнундурман, ҳар дашту ҳар саҳрога сиғмамдур,
Дилим дарёси нурдур, мавж уруб дунёга сиғмамдур,
Шариат ҳам, тариқат ҳам, ҳақиқат мандадур мавжуд,
Чунон султони азмдурман, арши аълога сиғмамдур.

Бу ғазалларни Насимий ва Машраб фалсафий қарашларининг поэтик ифодаси дейиш мумкин: икки жаҳонга сиғмаслик, машҳаргача сиғмаслик, даҳру замонга сиғмаслик Насимий ва Машрабнинг даҳрий шаккоклиги бўлмай, инсонпарварлик жасорати эди. Зеро, Насимий ва Машраб ижтимоий-фалсафий қарашларини чоғиштириб тадқиқ этиш авлодлар олдидаги қарзимиздир.

Машраб ижтимоий-фалсафий қарашларидан бугунги авлодларга мерос қолган иккинчи сабоқ шуки, у бутун олам ва одам яратувчисига эътиқод қўйиш, пок ният билан яшаш, табиат тилсимотларидан бохабар бўлиш ва уни ардоқлашдир. Инсон улуғ ният ва пок эътиқод билан ҳаёт кечирсагина, бир-бирига раҳм-шафқат қилсагина, уни улуғ манзиллар кутади!

* * *

Машраб Шарқ адабиётининг маънавий ва бадий бойлигини пухта ўзлаштирган, ўз ижоди билан ўзбек

адабиётини шеърий санъатлар билан шаклан ва услубан бойитган ҳассос шоир даражасига кўтарилди. Аёнки, ўзбек ва форс-тожик шеърлятида энг машҳур қалам аҳлларигина эришган саҳле мумтане (осону, мумкин эмас) услубида ижод қилган ноёб истеъдодли шоирлар сафиди Машраб номи ҳам эъзоз билан тилга олинади. Зеро, зоҳиран қараганда халқ оғзаки шеърлятига хос чексиз равон, содда, ҳаммабоп қуйма шеърий мисралар осон яратилгандай туюлади. Лекин, бу услубда шеърий мисралар тузиш ниҳоятда машаққатли. Машраб шеърларининг ҳаммаси ана шу машаққатли, осону, мумкин бўлмаган шеърий санъат — саҳле мумтане услубида яратилган. Машраб шеърляти ҳис-туйғуларнинг жўшқинлиги, халқ ижодига хос маъно ва манзараларга бойлиги, жозибадорлиги билан олмосдай товланиб, қалбимизни сеҳрлайди. Хўш, Машраб бу шеърий баркамолликка қандай қилиб эришди? Бизнингча, аввало бу илоҳ томонидан Машрабга ҳадя этилган туғма истеъдод бўлса, иккинчидан, Машраб бу мақомга ўзбек, форс-тожик адабиётинида ўзигача яратилган шеърлят булоғидан қониб сув ичгани учун эришди. У Насимий, Лутфий, Навоий, Бадриддин Ҳилолий каби ўнлаб шоирлар ғазалларига тазмин ва назиралар битди. Масалан, Лутфийнинг

Сен-сан севарим хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,

матлаи руҳида Машраб ушбу ғазалини битади:

...Лаълинг ғамидин кўнлум эрур ғунчалари қон,
Гулбарги тарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,

Заҳри ғами ҳажрин, мени ўлдур — ғами етди,
Эй лаб шакарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.

Машраб Навоийнинг «Эй сабо, ҳолим бориб сарви хиромонимға айт», «Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимға айт» мисралари билан бошланувчи ғазаллари йўли ва руҳида «Эй сабо, борсанг дуо давлатли султонимға айт!» деб бошланадиган ғазалини яратади. Ёки Навоий ва Машраб ғазалларидан олинган ушбу мисраларни ўқийлик:

Навоий:

Оҳким ул ошно бегона бўлди оқибат,
Ҳажридин беҳудлуғим афсона бўлди оқибат...
Ёшурун дардимни зоҳир қилди афгон оқибат,
Асрагон розимни ёйди сайли мужгон оқибат.

Машраб:

Найлайн, дилдордин бегона бўлдим оқибат,
Юз ғаму ҳасрат билан ҳамхона бўлдим оқибат...
Қилди бу чархи фалак расвои даврон оқибат,
Бору йўқим бўлди охир ерга яксон оқибат.

Машраб меросининг бугунги авлодларга яна бир сабоғи шуки, у ўзбек, форс-тожик адабиёти анъаналарини давом эттирди, улкан маданий меросни пухта ўзлаштириш қудратини намоён қилди.

* * *

Машраб ўзбек шеъриятида ғазал, мустазод, мурабба, мухаммас каби лирик жанрларнинг ҳаммасида маҳорат билан ижод қилиб, уларни турли шеърӣ санъатлар билан зийнатлади. Унинг равон, жўшқин, таъсирчан шеърлари беором қалбларга юпанч, завқ-шавқ бағишлайди.

Аслида, Машраб ишқий лирикасининг моҳияти нима? Юқорида таъкидлаганимиздек, Машраб ишқий лирикасининг ёр, маъшуқа, дилдор, севги, май, муҳаббат каби образлари — булар моддий нарсалар эмас, балки тасаввуф таълимотининг сарчашмаси бўлмиш олий мавжудот — Аллоҳ жамолининг бани одам ғариб кўнглига ишқ бўлиб кирувчи нурлари — ёғду-инжулардир!

Мени девона Машрабга муҳаббатдин баён айланг,
Номози рўзадин фориг бўлиб яккаро Машрабман...
Малаксан ё башар, ё ҳури ғилмонсан, билиб бўлмас,
Бу ҳусну, бу назокат бирла сендин айрилиб бўлмас.

Машраб шеъриятидан бундай ишқий мисраларни кўплаб келтириш мумкин. Фаҳмли ўқувчи англайдик, бу сатрларга жо этилган ишқ, муҳаббат фақат олий мавжудотга — Аллоҳга қаратилгандир!...

Машраб меросидан баҳраманд бўлишдан яна бир сабоқ шуки, унинг ишқий ғазалларини ақл-идрок билан ўқиш ва уқиш, қўшиқларини фаҳм-фаросат ила тинглаш вожибдур.

* * *

Машраб 1673 йилда Қашқардан Наманганга — онаси ёнига қайтади. Касалманд она тез орада вафот этади. Машраб она доғида куйиб ғазаллар битади:

Бенаводурман бу боғ ичра онамдин айрилиб,
Мен етим бўлдум нетай, қолди қанотим қайрилиб...

Наманганда «йўқлар кишиси» қолмаган Машрабнинг кейинги қирқ йиллик ҳаёти турли ўлкаларга сафарда, дарбадарликда, мусофирликда ўтди:

Бу мусофир шаҳрида ҳар дам тутошиб ёнаман,
Ҳар қаён борсам бу кун йўлдан адошиб бораман.
На отам бор, на онам бор — ҳеч кишим йўқдур мени
Ҳар теги деворларда зору саргардонаман...
Доғлар куйди юракка бу фалакнинг гардиши
Қисматим андоғ экан, мен жумладин бегонаман.

Фалакнинг гардишидан юраги доғ бўлган, қисмат ва эътиқод туфайли жумладин бегона бўлиб яшаган Машраб Самарқанд, Хўжанд, Тошкент, Туркистон, Бухоро, Андижон, Хутан, Бадахшон ва Яқин Шарқнинг кўплаб шаҳарларини кезиб чиқди. Машраб қайси шаҳарга ўлкага бормасин, у ерда ўзига маслакдошлар топди, бенаво, бечора халқ аҳволни кўриб ачинди:

Дили тиғи ситамдин пора бўлгон халқни кўрдум,
Тани дарду аламдин ёра бўлгон халқни кўрдум,
Кўзи вақти саҳар сайёра бўлгон халқни кўрдум,
Муҳаббат даштида овора бўлгон халқни кўрдум,
Жунун туғён этибдур ҳар бириси беҳабар танҳо...

Халқ ўз шоирини меҳр-муҳаббат билан қаршилар эди. Шу боисдан Машраб ҳақида ўнлаб латифалар тўқилган. Бу латифаларда Машраб худди Насриддин Афанди каби ҳаёт ғаддорликларини, ўша давр зolim амалдорларини, амалсиз тақводорлар — шайх-зоҳидларни ҳажв-масхара этади.

Машраб элма-эл, шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ кезар экан, жўшқин ғазаллар битар, ҳокимлар, уламо-лар билан баҳс-мунозаралар қиларди ва албатта уларни енгиб чиқарди. Бу баҳс-мунозараларнинг оқибати шу билан якун топдики, 1711 йилда Балх вилоятининг Қуддуз шаҳрида уламолар фатвоси ва Маҳмуд Қатағон ҳукми билан жасур қалб эгаси Шоҳ Машраб осиб ўлдирилди...

Машраб қисматидан яна бир сабоқ шуки, у юрган йўлларнинг бекатларини аниқлаш, қадим қўлёзмалар қатига яшириниб ётган Машраб ҳаёти ва ижодига оид нуқталарни излаб топиш, халқ орасида кезиб юрган латифа, саргузашт, эртақ, терма, қўшиқларни тўплаш фарзандлар қарзидир.

МАНГУ УЙҒОҚЛИК

Азиз китобхон! Мана, «Шарқ жавоҳирлари» китобини ҳам ўқиб тугатдингиз. Имоним комилки, завқшавқ билан ўқидингиз, билимингизга билим қўшилди, тасаввурингиз кенгайди, «Шарқ Ренессанси» дея аталмиш узоқ давом этган улуғвор даврга тамал тоши қўйган, улкан маънавият, маърифат уммонини яратган буюк бобокалонларимиз — Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож, Имом ибни Можжа, Маҳмуд ал-Қошғарий, Наршахий, Аҳмад Ясавий, Абдулхолиқ Фиждувоний, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Қайковус, Баҳоуддин Нақшбанд, Алишер Навоий, Камолиддин Беҳзод, Зайниддин Восифий, Ҳусайн Кошифий, Бобораҳим Машраб ҳақида янги маълумотлар олиб, улар илмидан сув ичдингиз, бой тарихимизни бус-бутун юзага чиқараётган, унутилаёзган қадриятларимизни тўлиқ тиклаётган мустақиллигимизга яна бир бор шукрона айтдингиз.

«Шарқ жавоҳирлари» жозибадор, ярашиғли, шарқона, халқона ном. Дарҳақиқат, Имом ал-Бухорийнинг ўзи, ижоди улкан бир уммон, китоблари бебаҳо жавоҳир. Маҳмуд Қошғарий минг йил муқаддам сўз дурлари териб, ажиб китоб тартиб бериб, тилимизнинг бой имкониятларини, нозик товланишларини оламга намоён этиб, исботлаб қўйган забардаст аллома. Алишер Навоий — сўз мулкининг султони, даҳо санъаткор. Камолиддин Беҳзод — жаҳон мусаввирлари қаҳқашонида ярқираб, порлаб турган юлдуз... Хуллас, китобда нақл қилинган, меҳр билан ёзилган зоти бобаракотларнинг ҳар бири бир дур, бир тарих. Дурлар бирма-бир терилиб, салмоқли, гўзал жавоҳирлар тизими ҳосил қилинганидек, маданиятимиз, маънавиятимиз тарихида улкан из қолдирган бобокалон олимларимиз, санъаткорларимиз ҳақидаги мазмундор бадиҳалар жамланиб, мароқли бир китоб юзага келибди ва у буюк аждодларимиз ҳақида яхлит тасаввур бераётгани билан қимматли.

Энди ушбу китоб муаллифи раҳматли Ғуломжон Ғафуров ҳақида бир неча калом айтсак.

Уни ҳазиллашиб, суйиб «Ғафур Ғулом ижодининг

тадқиқотчиси Фулом Гафур» деб таърифлардик. Чиндан ҳам, етмишинчи йилларда «Гафур Фуломнинг публицистик фаолияти» мавзуида фан номзодлигини ёқлаган, «Тақдирни қўл билан яратур одам», «Камалакда нур кўп, жило кўп» китобларини нашр этирган эди. Журналистлар, Ёзувчилар уюшмалари аъзоси Фулом Гафур жами 16 китоб нашр этди. Олтмиш учинчи йили у ТошДУ журналистика бўлимига ҳужжатлари билан бирга эълон қилган машқларидан олтмиштасини қўшиб топширганида, университет ректори, академик Обид Содиқов материалларини завқ билан варақлаб кўриб, «ҳали кўрасиз, бундан, булардан катта журналист ва ёзувчилар чиқади», деб башорат қилган эди. «Уша гуруҳни танлашда мен ҳам қатнашган эдим, — эслайди, журналистика таълими фахрийларидан Тоҳир Пидаев.— Чертиб-чертиб энг кучлиларини қабул қилганмиз». Олтмиш саккизинчи йили, бу факультетга энди ёш ўқитувчи бўлиб келганимда битирувчи бу гуруҳга мақоланавис маҳоратидан махсус курс ўқиб, улар билан яқин бўлиб қолган эдим. Чиндан ҳам, уларнинг ҳар бири кейинчалик ҳаётда ўз ўрнини топиб, таниқли ижодкорлар бўлиб етишишди: Хайрулла Жўраев, Отаёр, Саъдулла Аҳмад, Абдужалил Халилов, Сотволди Ражабов, Эргаш Муҳаммад, Ирисмат Абдухолиқов, Муҳаммадали Қўшмоқов, Тўра Норбоев, Шариф Холмуродов, Фулом Гафуров ва бошқалар...

Роппа роса ўттиз йил Фулом Гафур билан бири бирига устоз, бири-бирига шогирд дегандай, ҳамкору ҳамдаст, ҳамкасбу ҳаммаслак бўлиб ишладик, ижодий мулоқотда бўлдик.

Бу йиллар мобайнида Фулом Гафурни олим, ижодкор инсон сифатида яхши ўргандим, бир қатор яхши фазилатларини кашф этдим. Унинг сермахсуллиги — меҳнатсеварлиги, кунни тунга улаб заҳмат чекишлари, кўз нурини тўкишлари, соғлиғига путур етишлари эвазига эди. Яна сермахсуллиги — серфикрлиги, савиясининг кенглиги, билими, тафаккурининг теранлиги, кўп ва хўб ўқиганлиги, матбуот, адабиёт, тарих, сиёсат янгиликларидан мунтазам хабардор бўлиб туриши, ақлга, қаламга дам бермаслиги самараси эди. Узоқ йиллар мобайнида матбуот, радио, телевидениеда қатнашди. Тошкент Давлат маданият институти, Иқтисодиёт Давлат университетида ишлади ва кейинги йилларда ТошДУ журналистика факультетида мударрислик, мураббийлик билан машғул бўлиб, эл оғзига тушди.

У кўп нарса билишини билдирмай, тинчгина дарс бериб, секин қайтарди, соғлиғини аярди. Мажлисларда сўзамоллик қилиш, ўзини фаол кўрсатиш пайдан бўлмасдан, баҳслашиш, даҳанаки жангу жадалларни тан олмасдан, беҳуда курашишга кетадиган вақтини бирор фойдали ишга сарф қилди. Унинг билимдонлиги, қалами ўткирлигини суҳбатини олган, ёзган нарсасини ўқиган, эшитган кишиларгина биларди ва таъ оларди. У билан суҳбатлашиш чиндан ҳам мароқли эди. Одамларга, воқеаларга оширмай, яширмай, ҳиссиётга берилмай, холис, одил баҳосини берарди ва бу баҳоси кўпинча тўғри чиқарди ҳам.

Ғулом Ғафурнинг ҳавас қилса арзигулик фазилатларидан яна бири кўҳна бой тарихимиздан чуқур хабардорлиги, илоҳий ва дунёвий билимларни бирдек яхши билиши эди. «Қишлоқ ҳақиқати» газетасининг икки сониди босилган «Мовароуннаҳр жавоҳири» номли мароқли, далил, маълумотларга бой мақоласи ўз вақтида Ўрта Осиё мусулмонлари диний идорасининг биринчи соврини, Наврўз тарихи ҳақидаги туркум мақолалари эса республика журналистлар уюшмасининг иккинчи мукофотига сазовор бўлганди. И. Шоймардонов, Ж. Тўхлиевлар билан ҳамкорликда ёзган «Яккабоғ тумани» китобининг асосий қисмини тарихий маълумотлар, Амир Темур ҳаёти, фаолияти билан боғлиқ воқеа, ривоятлар эгаллайди. Соҳибқирон ҳақида қашқадарёлик ижодкорлар Поён Равшанов, Ҳаким Сатторий ва Ғулом Ғафурлар кўп ва хўб ёзишди, буюк юртдошлари руҳини шод этишди.

Саксонинчи йилларнинг иккинчи ярми, ошкоралик, турфа фикрликка йўл очилган, юрт, миллатлар шаъни, тил, дил, дин, орият, эътиқод, қадриятлар учун чинакам кураш бошланган кезлар Ғулом Ғафур ижодида айни гуллаган палла бўлди: матбуотда йирик, салмоқли мақолалари босилди, эфирдан мароқли, муаммоли суҳбат-эшиттиришлари янграй бошлади. Устма-уст бир нечта китоби чиқди. «Қалбим чечаклари сўлганми?» мақола-сида («Ёш ленинчи», 1990, 22 март) публицистик эҳтирос, изтироб билан, жумладан, шундай ёзганди: «Айни дамдаги ёлғон ва аччиқ ҳақиқат шуки, табиат экологик ҳалокатга йўлиққанидек, ер кимёвий заҳарлардан зўриққанидек, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маънавий машмашалардан минг йиллар мобайнида ардоқлаб келинган қадриятлар — қалбимиз булоқлари кўзини қора балчиқ қоплади, маънавий ўзлигимизни йўқотдик.

Қилиб қўйган хатоларимиздан минг бор афсусдамиз!
Йиғлай десак, йиғлаб бўлмайди — кўзларда нам йўқ!
Кулай десак, кулолмаймиз — лабда табассум йўқ! Уй-
лашга имкон йўқ — вақт тигиз, тоқат косаси тўлиб тош-
ган. Сабр жабрга айланган!... Биз англаган ширин ёлгон
ва аччиқ ҳақиқат шуки, тарғибот ва ташвиқот машина-
си эртадан кечгача «Яша, Шўро!, Яша, Шўро! Сен яшай-
дирган замон!», «Гул диёрим бор менинг, гулшан диё-
рим бор менинг», «Ўзбекистон боғу бўстон, донғи
достон», «Пахтапарвар эл эрурмиз шавкату шоним би-
лан» дея куйланди... Йиллар мобайнида мурғак қалб-
ларга «Ўтмишинг қоронғу, тарихинг йўқ», «Ота-бобола-
ринг босқинчи, қўрбоши, босмачи ўтган» дея устаси фа-
ранг муаллимлар ётганда ҳам, турганда ҳам жавради-
лар-у, Тўмарис, Муқанна, Алпомиш, Жалолиддин, То-
робий каби марду майдонларнинг номини тилга тутма-
дилар. Шу боисдан Ватан, хотира, ифтихор туйғусидан
маҳрум бўлиб ўсдик».

Буюк неъмат — Мустақиллик Фулом Ғафур илҳоми-
ни жўштириб юборди. Ватан, миллат, истиқлол, истиқ-
бол, маънавият мавзуларида кўп нарса ёзди. «Фарзанд-
лар олдидаги қарз», «Бола — энг порлоқ қуёш» каби
жамоатчиликка манзур тушган мақолаларида келажа-
гимиз эгалари — ёш авлодни жисман ва руҳан соғлом
қилиб ўстириш, қалбига Виждон, Эътиқод, Адолат,
Яхшилик, Ҳалоллик, Сахийлик, Меҳр-муҳаббат, Раҳм-
шафқат, Ишонч, Бурч, Эзгулик, Гўзаллик каби туйғу-
ларни қўрғошиндай қуйиш ҳақида куйиниб ёзди, таъсир-
ли мисоллар келтирди.

Фулом Ғафур тийнатининг яна бир жозибадор жи-
ҳати — Устозларга садоқати, талаба, шогирдларга меҳр-
муҳаббати. Биринчи устози — отаси Очилхон Ғафуров
тақводор, ҳифзилисон киши бўлиб, Аҳмад Яссавий, Сўфи
Оллоёр, Машраб, Ҳофиз шеърларини ёддан ўқир, фронт-
да қуролдош дўстларию қишлоқда кекса-ёш ғазалхон-
лигига ишқибоз эди. Кўҳна тарихга, қадриятларга их-
лос-эътиқод раҳматли отасидан юққан. Ўрта мактаб ўқи-
тувчиси Тўхли Мирзаев, журналист — шоир Абдуолим
Қаримовларнинг ижодга рағбат пайдо қилганини, уни-
верситетдаги устозлари профессорлар Тўғон Эрназаров,
Очил Тоғаевларни, журналист Зиёд Есенбоевни, нукта-
дон муҳаррир Ваҳоб Рўзиматов, йирик олим Ғайбулла
ас-Саломни тилга оларди. Ўзи ҳам талабалар битик-
ларини эринмай кўриб, таҳрир қилиб берарди, яхши
машқларини мақтар, нуқсонларини биргалашиб туза-

тарди, бамисоли мусиқа муаллими — ўзи чалиб, ўзи кўрсатиб бергандек...

«Туркистон» (собиқ «Ёш ленинчи») дан айниқса, миннатдорман, бурчдорман, — дея ёзганди Фулом Ғафуров. — Уқишни битириб шу даргоҳда ишладим, кўп дўст, ҳамкасблар орттирдим, ёзганларимнинг аксари шу газетада чиқди. Р. Шоғуломов, Э. Маликов, А. Носиров, Ж. Саъдуллаев, Т. Авазов, М. Қўшоқов, С. Жўраев, А. Абдумажидов, К. Раҳимов, М. Аҳмедов, М. Раҳмонов, М. Абдусаматова, М. Пирматов, Т. Уринбоев, С. Остонов, А. Мелибоев, З. Рихсиев, З. Ортиқхўжаев, Ж. Раззоқов, Т. Назаров, Р. Шаропов каби ҳамкасблар билан маслаҳатлашиб, баҳслашиб, яхши нарсаларимиз чиқса қутлаб, бўшларини танқид қилиб, газета чиқарганмиз, сафарларда бўлганмиз, гурунглар қилганмиз. Газета жамоаси уйланганимда осма соат, диссертация ёқлаганимда чиройли лаган совға қилишганди. Шу газетада ишлаб тўрт хонали уй олганман. Баъзан дўст-ҳамкасблар келишади, ўша даврларни эслашамиз, Муборакхон ош қилади, «лагандан» «газетамиздан эсдалик» деган ёзув чиққунча қўлни тортиш йўқ», — дея қистайман — ҳазиллашаман. Гап совғада ҳам эмас, қадр-қимматда».

Тўғри келишини қаранг. Фулом Ғафур Ғафур Фулом туғилган кунда 10 майда таваллуд топган экан. 1997 йил эллик ёшга тўлганди. Мажлис ё бирон муносабат билан тўпланишган бўлса, беҳабар қолмай деб, шу кунни уйига қўнғироқ қилдим. «Ухлаётувди, ҳозир уйғотаман» деди Муборакхон. Гаплашдим, табрикладим ва озурда бўлдим. Шундай таниқли олим, муаллим, қадрият, оқибат мавзусида, юбилярни, янги китобларни қутлаб кўп ёзадиган журналист қутлуғ ёшга тўлган кунда на ишхонаси — журналистика факультетидан, на туғилиб ўсган, китоб бағишлаган Яккабоғ туманидан, на курсдошларидан табриклаган бир зот бўлмаса? Ўзимга яқин кафедра мудирига гинахонлик қилдим: «сизларда касаба уюшмаси, инсон қадри ҳисоб-китоби борми, анча-мунча савоб ишлар қилаётганларингизни эшитамиз-у, энг сермаҳсул ижодкор, қамсуқум инсонга келганда...»

— Хаёлдан фаромуш бўлибди, бу хатони тузатамиз, — деди хижолат тортиб ҳамкасбим. «Кўп хижолат чекманг, бизни хижолатдан чиқарадиган ҳам Фуломхон хожининг ўзлари, тақводорлик», дедим.

— Эллик, олтмиш йиллик юбилейларни унча тан ол-

майдилар, худо ёш берса пайғамбар ёшини бирга тўй қиламиз деб юрдилар-у, лекин барибир кўнгилда.

Катта ўғли Шаҳобиддин уйланадиган куни ҳамкасблар, дўстлар қистови билан, ўзининг юбилейини ҳам қўшиб ўтказадиган бўлди. Қўлида бир тўп таклифнома, уйма-уй, идорама-идора юриб, дўст-қадрдон, ҳамкасб, қариндош-уруғларни тўйга чорлагани ёдимизда. Бир суҳбатимизда профессор Ғайбулла ас-Салом эҳтирос, изтироб билан айтган сўзлари кечагидай ёдимда: «Бир куни эшик кўнғироғи чалинди. Чиқсам, Ғулом Ғафур. «Устоз, ўғилни уйлантирадиган бўлиб қолдик. Дўст-ёронлар кўярда-қўймай ўзингизнинг таваллудингизни ҳам бирга ўтказамиз, дейишаётибди. Уларнинг ҳам ошини еганмиз, қиёмат қарз, ахир». Ичкарига бир пиёла чойга таклиф этдим. Ҳар доим кириб, бемалол гурунғ қиладиган одам бу сафар узр сўради, шошиб тургани, борадиган жойлари кўп эканини айтди. Юз-кўзларида қандайдир ташвиш, ўй-безовталиқ кўргандай бўлдим. Раҳматли укажонимни охирги марта кўришимни қайдан билай». «Ташвиш чекмай бўладими, устоз, — дегандим ўшанда. — Тўнғич ўғли иқтисодиёт университетини битирганида бир қувонди, ишга кирганига бир қувонди, мана энди бошини боғлайдиган бўлиб турибди. Шу ўғилга меҳри бўлакча. Эслайсизми, қанд касали билан ўнг оёғига яра чиқиб, шишиб юролмайдиган бўлиб қолиб, бир йилча шифохонада ётганда, ёнига кароват қўйиб, кечаю кундуз қараган шу Шаҳобиддин-да. Кўргани борганимизда «оёқни асранг, дўстлар, кўп дард оёқдан келар экан» дея кўзига ёш олганини эслайсизми? Дўхтирлар, кесамиз деб ҳарчанд қисташса ҳам унамаган. Худодан шифо тилаган тили, дили дуода бўлган эди. Аллоҳнинг марҳаматини қарангки, яраси битиб кетди, ўзи бунинг устига ҳассасиз юрадиган бўлди. Бир саховатли, хотамтой инсоннинг марҳамати билан ўзингиз бошлиқ бир неча киши ҳаж зиёратига бориб келдингиз. Аллоҳдан нимани астойдил тиласанг берар экан, деб Ғуломхон ҳожининг қувонганини айтмайсизми.

Дўст-қадрдонлари кўп, ҳаммасини қўшиб бир пиёла чой бермоқчи. Бу ёғи, ўзингиз айтгандек, вазминчилик, илми, қалами билан кун кўриб келган ҳалол, диёнатли одам. Ортиқча қувонган, ортиқча ўйланган шекилли хаста юраги кўтаролмай қолган бўлиши мумкин, ахир сизга ўхшаб кечалари билан ўқиб, машина чиқ-чиқ қилиб чиқарди-да. Бу ёғи Аллоҳга аён. Орадан бир йилдан сал кўпроқ ўтиб, Ғайбулла ас-Салом ҳам кутилмаганда

бандаликни бажо этди. Устознинг ҳам кейинги пайтларда шогирдлари ишларини кўришга, китобларини тартиб беришга, кўпгина кўнгилга туккан мақолаларини ёзишга, айтолмаган гапларини айтгани шошилгани, нимагадир улгуролмай қолишдан хавотир олганининг кўп гувоҳи бўлганман, «бу ёғимдан у ёғим яқин, пичоққа тор келиб қолган қин» деган шеърий сатрларини кўп такрорлагувчи эди раҳматли.

Ҳа, ҳамкасбимиз, дўстимиз Ғулом Ғафуровнинг тўйи куни, водариғ унинг азаси устидан чиқиб қолганмиз... Оқибатли дўстлар, ҳамкасблари ҳамма маъракаларини ўтказишга бош қўшишди. Ўғлининг кечиктирилган тўйида ҳам улар туриб беришди.

Яна «Шарқ жавоҳирлари»га қайтайлик. Ғулом Ғафурнинг савияси кенг, қалами ўткир, билимдон, мулло одамлигини билардиг-у, бу қадар қамрови кенг, фикри теран, кўҳна тарихимиз, қадриятларимиз шайдоси, зукко тадқиқотчи — ташвиқотчи эканлигини билмас эканмиз. Қолаверса, дўстимизнинг табиатан ўта камтарлиги, хокисорлиги, шуҳратпарастлик даъвосидан тамоман узоқлиги, «фақир киши панада» қабилида иш тутиши, ўзини четга олиб юриши ва бошқа фазилатлари уни тўлиқ англашимизга «халақит берган экан». «Шарқ жавоҳирлари» кўзимизни очди. Китобнинг илк боби «Боқий маданият сарчашмалари» далил, маълумотларга бойлиги, теран фикр-мулоҳазалари, қамровининг кенглиги билан ўзига ром этади, ҳузур қилиб бошқа бобларини ҳам қўймай ўқийсиз. Айрим мақолалари илгари матбуот юзини кўрган, жамоатчиликнинг диққатини тортган эди. Лекин муаллиф мақолаларни қайта кўздан кечиргани, янги далил, фикрлар билан бойитгани кўришиб турибди. Қайси манбадан, кимнинг китоби, тадқиқотидан фойдаланган бўлса, келтириб ўтибди, муаллиф фикрларини давом эттирибди.

Кўҳна тарихимиз, маданиятимиз, обидаларимиз билан таниш бўлсам деган киши, албатта, ушбу китобни хатм қилиши, бошқаларга ҳам тарғиб-ташвиқ қилиши керак. Яхши китобни жавоҳирга ўхшатиш жоиз бўлса, Ғулом Ғафур китоби ҳам жавоҳирлар тизмасида ярқ этиб, нур-зиё таратиб турадиган мўъжаз жавоҳир бўлибди.

Сайди Умиров

МУНДАРИЖА

Боқий маданият сарчашмалари	3
Имом ал-Бухорий	16
Имом ат-Термизий	19
Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож	30
Имом Абу Довуд	34
Имом ан-Насоий	36
Имом ибни Можжа	37
Маҳмуд ал-Қошғарий	38
Наршахий	44
«Отим Аҳмад, Туркистондир элим менинг»	51
Абдулхалиқ Ғиждувоний	67
Рашҳа (обиҳаёт томчиси)	71
Юсуф Хос Ҳожиб	82
Аҳмад Югнакий	90
Кайковус «Қобуснома»си	95
«Зоҳиран халқ бирла, ботинан Ҳақ бирла»	112
Алишер Навоий насихатлари	129
Қамолиддин Беҳзод — буюк мусаввир	151
Зайниддин Восифий	159
Ҳусайн Кошифий	163
Машраб сабоқлари	168
Мангу уйғоқлик	176

Адабий-публицистик нашр

ГУЛОМХОН ҒАФУРОВ

ШАРҚ ЖАВОҲИРИ

Тошкент «Маънавият» 2000

Муҳаррир *Р. Қўчқор*
Бадий муҳаррир *С. Аъзам*
Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*
Мусаҳҳиҳ *Ш. Илҳомбекова*

Теришга берилди 28.08.00. Босишга рухсат этилди 03.10.00. Бичими 84x108^{1/32}. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. т. 9,66 Шартли кр.-отт. 10,08. Нашр т. 9,91. 3000 нуска. Буюртма № 165. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома 22—00.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй. 2000.